

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Ιανουάριος 2002 • τεύχος 96 • € 2,93 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Ιανουάριος 2002
τεύχος 96 • 2,93 ευρώ/δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτησια (12 τεύχη): 29,35 ευρώ/10.000 δρχ.
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 14,67 ευρώ/5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 22,01 ευρώ/7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 44,02/ευρώ15.000 δρχ.

Ευρώπη

Έτησια (12 τεύχη): 35,22 ευρώ/12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Έτησια (12 τεύχη): 44,02 ευρώ/15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ
Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. 6470079 & fax: 6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Αφοί Χρυσσοχού
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Γιώργος Μαργαρίτης, Οί ένοχοι	5
Θανάσης Άλεξίου, Κοινωνική πολιτική καί κράτος πρόνοιας	8
Παναγιώτης Μουλλάς, Νεοελληνικές σπουδές: παρόν και μέλλον	13
Ζάκ Ντεροιντά, Η γλώσσα του ξένου (μτφρ. Γ. Φαράκλας)	18
Γιάννης Καραβίδας, Αυτόματισμός αλλά γκρέκ (άπορίες διαβάζοντας τά θεωρητικά κείμενα του Άνδρέα Έμπειρίκου)	29

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Άγγελος Έλεφάντης, Κύρκος Δοξιάδης «Κοινωνία, ιδεολογία, ήθική»	35
Ραϊμόνδος Άλβανός, Νίκος Μαραντζίδης «Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω τό έθνος»	39
Άλέξης Ηρακλειδής, Για τό «Ιστορεϊν»	44
Κώστας Βούλγαρης, γράφει για τους Γιάννη Βαρβέρη, Στά ξένα ποιήματα Θανάση Χατζόπουλο, «Σάν δέσμη από τριαντάφυλλα» Άνθολογία Κ.Γ. Καρυωτάκη Έλενα Χουζούρη Ηστρατιωτική ζωή στή νεοελληνική λογοτεχνία	45
Γιώργος Άγγελόπουλος, Δ.Φ. Χαραλάμπους, Ιστορία του διδασκαλικού συνδικαλισμού στήν Κύπρο	49

Φωτογραφία έξωφύλλου: László Moholy Nagy, *Αυτόπροσωπογραφία*, 1929.

ΟΙ ΕΝΟΧΟΙ....

του Γιώργου Μαργαρίτη

Τό 1892 στη Νέα Υόρκη, δημιουργήθηκε το κέντρο υποδοχής μεταναστών από την Ευρώπη στις ΗΠΑ, που έγινε γνωστό από τον τόπο που εγκαταστάθηκε, στην είσοδο του λιμανιού της πόλης, ως "Ελις Άϊλαντ". Το κέντρο ανέλαβε να διαχειριστεί ένα τεράστιο έργο: ανάμεσα στα 1880 και στα 1900 σχεδόν εννέα εκατομμύρια μετανάστες έφθασαν στις ΗΠΑ, στη συντριπτική πλειοψηφία τους από την Ευρώπη και με βασική πύλη εισόδου τη Νέα Υόρκη. Οί αριθμοί ήταν τεράστιοι όπως και τὰ συνεπακόλουθα ερωτήματα που ή άφιξη τους προκαλούσε.

Εκείνο τον καιρό οι ΗΠΑ γνώριζαν μία τεράστια ανάπτυξη και, ως εκ τούτου, άλλαζαν τις έσωτερικές τους ισορροπίες, τή λειτουργία τους και τή θέση τους στον κόσμο. Η βαριά βιομηχανία έπαιρνε τὰ σκίητρα τής ανάπτυξης, οί πόλεις άρχισαν νά γιγαντώνονται, ο πλούτος και οί δυνατότητες των πλουσίων νά πολλαπλασιάζονται ενώ οί ευκαιρίες των πολλών άρχισαν -σέ αυτή τή χώρα των «ίσων ευκαιριών»- νά συρρικνώνονται επικίνδυνα. Στο τέλος αυτού του δρόμου όλοι έβλεπαν ότι θά γεννιόταν μιά νέα Άμερική. Μιά δύναμη ισχυρή τής όποίας οί δυνατοί θά ήταν δυνατοί όλόκληρου του κόσμου και ή όποία θά υπαγόρευε και θά τηρούσε τήν τάξη του κόσμου. Αυτή ή προοπτική έθετε σέ πρώτη προτεραιότητα τή διαμόρφωση τής έσωτερικής τάξης των πραγμάτων, τής κοινωνικής ιεραρχίας και των αξιών της.

Ο κίνδυνος φαινόταν νά έρχεται από τό έξωτερικό, από τή μακρινή Ευρώπη. Το Έλις Άϊλαντ όφειλε νά λειτουργεί ως ανάχωμα και κυματοθραύστης σέ αυτόν τον κίνδυνο. Οί τόσο απαραίτητοι στα έργοστάσια και στα έργοτάξια των σιδηροδρόμων μετανάστες έφερναν μαζί τους τήν «παθολογία» τής γηραιάς ήπειρου. Τόν συνδικαλισμό, τίσ «κοινωνικές» ιδέες, τήν αναρχία. Το ότι αυτές οί «άσθενείες» μπορούσαν νά ύπονομεύσουν τό μέλλον τής Άμερικής, είχε φανεϊ ήδη στις μεγάλες κοινωνικές συγκρούσεις τής δεκαετίας του 1880. Έξάλλου, τον ίδιο περίπου καιρό ή ροή των Βορειοευρωπαίων -προτεστανών στό θρήσκευμα- μεταναστών περιοριζόταν και τή θέση τους έπαιρναν Σλάβοι, από τήν κεντρική Ευρώπη και τή Ρωσία, Έβραίοι και, λίγο άργότερα μεσογειακοί, Ιταλοί, Βαλκάνιοι ή Έλλη-

νες. Σέ πολλές από τίσ χώρες αυτές ένδημούσε ή κοινωνική κρίση και οί συνεπακόλουθες «άσθενείες»: ο έθνικισμός και τὰ πάθη του, ο σοσιαλισμός, ή αναρχία, ή πολιτική τρομοκρατία. Ήταν σαφές ότι, στό δρόμο προς τον «παράδεισο των ευκαιριών», χρειαζόταν ένα καθαρτήριο που θά ξεχώριζε δίκαιους και άδικους, υγιείς και άσθενείς και θά υπαγόρευε κανόνες στους νεοαφιχθέντες.

Τό Έλις Άϊλαντ υπήρξε καθαρτήριο με τή διπλή έννοια του όρου. Στη λογική και τή λειτουργία του ήταν ένας τόπος καραντίνας, όπως αυτοί που λειτουργούσαν τότε στους σταθμούς των ναυτικών ταξιδιών. Πραγματικά, ο ύγειονομικός έλεγχος και ή πρόληψη των λοιμωδών άσθενειών βρίσκονταν ανάμεσα στις βασικές λειτουργίες του και συχνά αποτελούσαν τή νομική βάση, τό πρόσχημα, για τήν απέλαση όσων έπασχαν και από άλλου είδους, πιο πολιτικές και κοινωνικές, μεταδοτικές νόσους. Όλος ο μηχανισμός καταγραφής και έλέγχου ήταν εξάλλου διαρθρωμένος γύρω από τήν περί «υγείας» λογική. Η μακρινή Ευρώπη ήταν χώρος άρρώστιας και μεταδοτικών επιδημιών έτσι ώστε, ανάμεσα σέ αυτήν και τή νέα Άμερική έπρεπε νά εγκατασταθεί ένας ισχυρός και αποτελεσματικός έλεγχος.

Αυτή ή αντίληψη γενικεύθηκε στη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και των ταραγμένων χρόνων που άκολούθησαν. Η παθολογία τής Ευρώπης και οί βλαβερές συνέπειες των κοινωνικών και πολιτικών «άσθενειών» που τή διέτρεχαν γίνονταν πλέον προφανείς είτε στη χωρίς νόημα άλληλοσφαγή των χα-

ρακωμάτων, είτε στις επαναστάσεις και στις κινήσεις των μπολσεβίκων, που γεννήθηκαν μέσα από τον πόλεμο. Η Αμερική έπρεπε να προστατευθεί απ' όλα αυτά και γι' αυτό το Έλις Άϊλαντ γνώρισε νέου τύπου δόξες. Δέν ήταν πλέον μόνο κέντρο υποδοχής αλλά χρησιμοποιεσε και ως ιδιόμορφο στρατόπεδο συγκέντρωσης των υπόπτων. Στέλνονταν εκεί οι πολιτικά ανεπιθύμητοι και από εκεί «επαναπροωθούνταν» με τά καράβια για να γυρίσουν πίσω στην άρρωστη Ευρώπη ή όποια τούς δημιούργησε και στην όποια ανήκαν. Αυτή η «ύστερία απελάσεων» (Deportation Delirium), όπως ονομάστηκε, κράτησε ως τή δεκαετία του είκοσι, μέχρι τά πρώτα μέτρα περιορισμού τής μετανάστευσης του 1924.

Στις νέες ταραγμένες εποχές τό Καθατήριο, φαινόταν εξάλλου αδύναμο να κρατήσει τήν Αμερική άσπιλη, μακριά από τίσ ευρωπαϊκές άρρώστιες. Νέα πιο δραστικά μέτρα χρειάστηκε να έπιστρατευθούν ενάντια στό κακό που είχε κατορθώσει να διαβεί τίσ πύλες τής χώρας. Τό περίφημο πλέγμα νόμων και κανονισμών που περιστράφηκε γύρω από τίσ συμπεριφορές και τήν ήθική των ανθρώπων και έγινε γνωστό ως «ποτοαπαγόρευση» ανέλαβε τήν ένοποίηση τής νέας αμερικανικής κοινωνίας κάτω από τίσ κυρίαρχες άξίες: αυτές τής λευκής, προτεσταντικής, συντηρητικής Αμερικής. Αυτής όπου οι άνθρωποι, πειθαρχημένα, θά εργάζονταν για τήν οικουμενική ανάδειξη των οικονομικών κολοσσών, των επιχειρήσεων που ή προσηγηθείσα πρόοδος και τά πολεμικά πάθη τής Ευρώπης οδήγησαν στή πρώτη σειρά τής οικονομικής κυριαρχίας.

Στά χρόνια που ακολούθησαν ή καχύποπτη αντιμετώπιση των ευρωπαϊκών πραγμάτων δέν άλλαξε στίς ΗΠΑ. Τό αντίθετο μάλιστα συνέβη καθώς ή ευρωπαϊκή ιστορία συνηγόρησε σέ αυτό. Η άνοδος του ναζισμού και οι άγριότητες του νέου Παγκόσμιου Πολέμου —που και πάλι ξεκίνησε ως ευρωπαϊκή υπόθεση— πρόσθεταν επιχειρήματα στήν όλη εικόνα ενώ οι παλιές «άρρώστιες» βασάνιζαν ακόμα τή γηραιά ήπειρο: ό κομμουνισμός, οι έθνικισμός, ή άποικιοκρατία, όλα όσα ό σέ οικουμενική κλίμακα θεμελιωμένος καπιταλισμός έβλεπε και βλέπει ως άπειλές και ως πηγές του κακού. Σέ τελευταία άνάλυση οι αμερικανικοί «μύθοι τής δημιουργίας» συνόδευαν πάντοτε τή δόμηση των νέων θεωριών και έδιναν σταθερά σημεία αναφοράς. Η αντίθεση άνάμεσα στήν άσπιλη Αμερική και τήν παθογενή Ευρώπη, μπορούσαν να έρμηνευθούν δομικά.

Οι ΗΠΑ γεννήθηκαν πριν τήν Γαλλική Έπανάσταση, τότε που ή φωτισμένη δεσποτεία ήταν τό σημείο αναφοράς και τό πρότυπο για τή διακυβέρνηση των νεόκοπων εθνών. Τότε οι κρατικοί θεομοί όπως και ή ιδέα του έθνους έκπορευόνταν από τή Θεία Πρόνοια, τής όποίας τίσ βουλές και τά σχέδια έξυπηρετούσαν. Η χώρα αυτή, οι ήγεμόνες της, οι άρχοντές της καλούνταν έξ όρισμού να διασχίσουν τίσ ταραγμένες θάλασσες του επίγειου κόσμου ταξιδεύοντας προς τό έπουράνιο βασίλειο του Θεού. Θεσμικά, οι ΗΠΑ είναι

ένα έθνος μέ Αποστολή. Αυτή είναι ή νομιμοποιητική του βάση και ό συνδετικός κρίκος τής συγκρότησής του. Αυτή ή αντίληψη, σέ συνδυασμό μέ τήν πραγματική ισχύ του, υπαγορεύει τίσ σχέσεις του έθνους αυτού μέ τον υπόλοιπο κόσμο.

Τό Έβραϊκό Όλοκαύτωμα

Μετά τον τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο, ή διαίρεση του κόσμου σέ δύο αντίπαλα στρατόπεδα και ό Ψυχρός Πόλεμος υπαγόρευσαν τήν ποιότητα του νέου κύκλου δαιμονοποιήσεων. Οι κομμουνιστές και οι συνδοιοίροι τους ήταν ή «πηγή του κακού και ή ασθένεια του κόσμου». Η Ευρώπη, ακόμα και ή δυτική, δέν ήταν πάλι άμέτοχη σέ τούτη τήν άναμέτρηση. Οι κοινωνίες της φαινονταν ιδιαίτερα εύάλωτες στίς κοινωνικές «έπιδημίες» ενώ τά μέτρα πρόληψης —ό περιορισμός των έλευθεριών των πολιτών— φαινονταν πάντοτε ανεπαρκή από τή σκοπιά τής υπερέπντιας δύναμης. Η τελευταία έδειχνε μάλιστα άπόλυτα ικανοποιημένη όταν μπορούσε να εισαγάγει τά δικά της πρότυπα, μέτρα και σταθμά, στίς χώρες που έδειχναν αδύνατοι κρίκοι στήν άλυσίδα του «ελεύθερου κόσμου». Η υπόθαλψη δικτατόρων, δικτατοριών, μυστικών ύπηρεσιών και άκροδεξιών όργανώσεων ήταν τρέχουσα πρακτική στό διάστημα αυτό. Ό περι «γύψου» λόγος δέν ήταν άποκλειστική έμπνευση των θλιβερών δικτατόρων τής Ελλάδας εκείνης τής περιόδου. Όταν όλα αυτά τελείωσαν και ό «ελεύθερος κόσμος» θριάμβευσε στίς τέσσερις γωνίες τής γής ή περι έξωτερικού κακού και ευρωπαϊκής ασθένειας θεωρία έπρεπε να προσαρμοστεί στίς νέες πολιτικές και διπλωματικές συνθήκες. Η άνακάλυψη του Όλοκαυτώματος από τήν αμερικανική άρχουσα τάξη και τούς πολιτικούς ταγούς της μετά από χρόνια σιωπής —οφειλόμενης στίς πυκνές σχέσεις μέ τίσ παλιές και νέες άκροδεξιές δυνάμεις στό όνομα των άντικομμουνιστικών προτεραιοτήτων— ήρθε άκριβώς σέ αυτή τή συγκυρία.

Η άνάδειξη του Όλοκαυτώματος, τής εξόντωσης των Έβραίων τής Ευρώπης από τούς ναζί, ως αιχμή του δόρατος στήν έκστρατεία άνάδειξης τής ευρωπαϊκής παθολογίας ήρθε λοιπόν μετά τήν κατάρρευση του άνατολικού συνασπισμού, τό τέλος του Ψυχρού Πολέμου και τής διαίρεσης τής Ευρώπης, και τήν συνεπακόλουθη άνάδειξη νέων έρωτημάτων πάνω στό μέλλον τής γηραιάς ήπείρου. Πολύ πριν αναλάβουν τήν υπόθεση δικηγορικά γραφεία και φέρουν στό προσκήνιο τίσ οικονομικές πτυχές τής εκστρατείας, ή όλη υπόθεση ύπηρετήθηκε μέ ύποδειγματικό πείσμα από τά Μέσα Μαζικής Ένημέρωσης, τό Χόλυγουντ και τίσ τηλεοπτικές παραγωγές αλλά και τά πλέον «έπίσημα» έντυπα των ΗΠΑ, τό *Newsweek* έπικεφαλής. Ως τακτική έπιλογή ήταν άριστη σέ συνδυασμό μάλιστα μέ τή διαρκή υπόμνηση ότι οι ΗΠΑ έσωσαν τούς Ευρωπαίους και από αυτόν τον εφιάλτη. Στό κάτω κάτω είναι αδύνατο να άρνηθει κανείς τά γεγονότα και τήν

απέραντη φρίκη του Όλοκαυτώματος, ενώ πολύ λίγοι θυμούνται σήμερα την αντίσταση των λαών της Ευρώπης κατά των ναζί και τις τιτανομαχίες του ανατολικού μετώπου.

Ός τρέχουσα πολιτική, ή χρήση του Όλοκαυτώματος είναι όπλο μέ άπεριορίστες δυνατότητες. Κανένα ευρωπαϊκό κράτος ούτε τό πλέον ισχυρό —ή Γερμανία φυσικά αλλά και ή Έλβετία, ή Αυστρία, ή Γαλλία— ούτε τό πλέον εύάλωτο —ή Λευκορωσία, ή Ουκρανία, ή Πολωνία— δέν μπορεί νά βρεθεί στό άκυρόβλητο αυτής της επίθεσης. Είναι εξάλλου άλήθεια ότι οι άρχουσες τάξεις και οι συνεπακόλουθοι πολιτικοί σχηματισμοί της τότε Ευρώπης, βαθιά αντιδραστικοί, στό κλίμα πού ό ναζισμός καλλιέργησε —και μέσα στό όποιο καλλιεργήθηκε— και μέ τή φοβία του κομμουνισμού και της κοινωνικής ταραχής ως μόνο κριτήριο, είχαν σαφή συμμετοχή —ένεργή ή παθητική— στην υπόθεση της εξόντωσης των Έβραίων της Ευρώπης. Η τότε Αμερική δέν έβλεπε έχθρικά αυτές τις κυβερνήσεις, κάθε άλλο μάλιστα. Έλάχιστη σημασία έχει όμως ή υπόμνηση της τότε ιστορικής πραγματικότητας για τή σημερινή πολιτική χρήση του Όλοκαυτώματος. Τό νά επικρέμεται λόγου χάρι επί της Πολωνίας ή άπειλή άναγκαστικής άποξημίωσης τριών εκατομμυρίων Έβραίων πού χάθηκαν, ή μάλιστα ή πληρωμή λύτρων στις όργανώσεις των ΗΠΑ πού αυτόκλητα «προσπίζονται» τά δικαιώματα των νεκρών, δέν είναι καθόλου άσπείρα υπόθεση. Πολύ περισσότερο πού, μόλις γεννηθεί ό σχετικός θόρυβος, πλήθος θερμοαίμοι κυβερνήτες, διοικητές οργανισμών, τραπεζών ή επιχειρήσεων, βουλευτές και γεροισιαστές, μπορούν νά προδούν σέ όποιοδήποτε μέτρο ενάντια στό υπό κατηγορία κράτος —τό όποιο, σύμφωνα μέ τή τρέχουσα πρακτική της ύπερδύναμης τίθεται αυτόνόητα «έκτός νόμου». Καμία ευρωπαϊκή χώρα δέν θά άντεχε μιά τέτοια πίεση.

Η τρομοκρατία —οι δεκάδες χιλιάδες τρομοκράτες πού επιβουλεύονται τις ΗΠΑ, κατά τά λόγια του προέδρου Μπους— δίνει τό δικαίωμα στις ΗΠΑ νά επέμβουν οικονομικά, πολιτικά και στρατιωτικά σέ όποιαδήποτε γωνία της γής μέ πρόσχημα τήν εξόντωση των θυλάκων της όποιας «Άλ Κάιντα». Για τήν Ευρώπη, όπου τέτοιου είδους παρεμβάσεις όφείλουν νά είναι λιγότερο ώμές, ή χρήση της «ήθικης» βίας, του εκβιαστικού προσχήματος της ένοχής, δείχνει σαφώς πού άποτελεσματική. Γι' αυτό και ή πολιτική χρήση και εκμετάλλευση του «Όλοκαυτώματος» από τις ΗΠΑ έχει μάλιστα εύρύ μέλλον μπροστά της. Πολύ περισσότερο όταν, ή κυβέρνηση του σημερινού Ισραήλ, δείχνει νά έχει πάρει τό μήνυμα των καιρών και νά χρησιμοποιεί τις μεταφυσικές παραμέτρους της εκπορευόμενης από τις ΗΠΑ θεωρίας του Όλοκαυτώματος για νά νομιμοποιήσει τήν ολοκληρωτική της επίθεση κατά των Παλαιστινίων. Μιά έκστρατεία πού ούτε οι ίδιοι οι έμπνευστές της γνωρίζουν πού μπορεί νά όδηγήσει.

Τά παραπάνω έχουν ιδιαίτερη σημασία για τήν Άρι-

στερά και τους Άριστερους. Έβραϊκό Όλοκαύτωμα πράγματι υπήρξε, οι διαστάσεις του ως ιστορικού συμβάντος ξεπερνούν τους μέσους όρους της ιστορίας και ή αντιμετώπισή του δέν μπορεί νά είναι ουδέτερη ή άπολιτική ή μεταφυσική. Δέν φταίει όμως για ό,τι συνέβη μιά όλόκληρη ήπειρος, έτσι, γενικά και άόριστα. Οι ήπειροι εν γενει και οι άνθρωποι πού τις κατοικούν δέν δρουν, συνήθως, όμοθυμαδόν και λόγω άοριστων ιών και μικροβίων. Τό Όλοκαύτωμα είναι έργο της άκροδεξιάς, του ναζισμού, του ρατσισμού και των συναφών ταξικών και πολιτικών συμφερόντων πού παράγουν και στηρίζουν αυτά τά σχήματα. Πολλοί Ευρωπαίοι, οι περισσότεροι, πολέμησαν τόν ναζισμό, πέθαναν στις εναντίον του μάχες χωρίς τις ύπεροβολίες και τις διπλοπροσωπίες και τις «ουδέτεροτητες» των πολιτικών των ΗΠΑ —άκόμα και των πλέον προοδευτικών. Στο κάτω κάτω ό ναζισμός γεννήθηκε για νά υποδουλώσει και νά εξοντώσει πρωτίστως Ευρωπαίους, Έβραίους και Άριστερους.

Η Άριστερά πολέμησε τόν ναζισμό και τά έργα του, πολεμά τήν άκροδεξιά και τά έπαπειλούμενα έργα της, δέν κινδυνεύει νά κατηγορηθεί για συνηγορία μέ τους ναζί όταν αντιστρατεύεται τή χρήση του δραματικού Όλοκαυτώματος από τις εκτός έλέγχου κυρίαρχες όμάδες στις ΗΠΑ σήμερα. Τό Όλοκαύτωμα, τήν εξόντωση των Έβραίων της Ευρώπης, πάντα θά τό θυμούνται οι άριστεροί, όχι όμως μέ τόν τρόπο πού οι ΗΠΑ επιθυμούν νά τό προσαρμόσουν και νά τό στρεβλώσουν στό βωμό των συμφερόντων τους. Ταυτόχρονα ή προάσπιση της Ευρώπης, της δημοκρατικής Ευρώπης, αυτής πού κληρονόμησε τή Γαλλική Έπανάσταση, αυτής πού ένοχλεί τους σημερινούς κυβερνήτες των ΗΠΑ, είναι επίσης καθήκον της Άριστεράς. Γι' αυτό ύπάρχει.

Η θέση είναι ξεκάθαρη, τόσο καθαρή πού προκαλούν άπορία οι άφελεις ένστάσεις και τά περί «αστήρικτου» επιχειρήματα. Είναι φυσικά αυτόνόητο ότι σήμερα, όπως και σέ κάθε άλλη εποχή, ή γοητεία πού άσκει ή πλευρά του ισχυρού είναι δυνατή και άποτελεσματική. Και ότι πάντοτε θά ύπάρχουν δημόσια πρόσωπα, πολιτευτές, δημοσιογράφοι πού θά σπεύδουν νά προλάβουν τά κελεύσματά της. Ίσως, ό σχετικός μέ τά παραπάνω διάλογος νά μήν εκπορευέται, άποκλειστικά και μόνο από τις άκαδημαϊκές διαφορές πού συγκρούονται στις άκαδημαϊκές έβραϊκές έλίτ των ΗΠΑ...*

* Βλέπε τις συστάσεις του Μαγκλίνη στη βιβλιοπαρουσίαση του βιβλίου του Φινκλατάιν «Η Βιομηχανία του Όλοκαυτώματος», στην Καθημερινή, 27 Ιανουαρίου 2002.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

του Θανάση 'Αλεξίου

Συνήθως η κοινωνική πολιτική γίνεται αντιληπτή ως έξωοικονομική κίνηση, δηλαδή ως μία κίνηση έξω από το χώρο της παραγωγής, μία κίνηση από το χώρο της πολιτικής. 'Εξάλλου ο κεύθονισμός ως η θεωρητική συμπύκνωση της κοινωνικής πολιτικής δεν έθεσε ποτέ το ζήτημα της κοινωνικής οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής. 'Ο κεύθονισμός έθετε το ζήτημα ρύθμισης της σφαιρας κατανάλωσης για να αντιμετωπιστούν κρίσεις υποκατανάλωσης, όπως γίνονται αντιληπτές οι κρίσεις υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου που προκύπτουν από την αύξηση της οργανικής του σύνθεσης και την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους του κεφαλαίου.¹ Συνεπώς τα όρια άσκησης της εξαντλούνται εκ των πραγμάτων εκεί όπου εξαντλούνται και τα όρια παρέμβασης της πολιτικής.

Βεβαίως τα περιθώρια κίνησης του πολιτικού στοιχείου (πολιτικά κόμματα κλπ.), που συνδέει την κοινωνία με το κράτος έχουν διευρυνθεί, καθώς η ειδική σχέση του Πολιτικού με την Οικονομία, χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής επιτρέπει και έναν σχηματικό διαχωρισμό ανάμεσα σ' αυτά τα δύο επίπεδα και τη σχετική αυτόνομη του πρώτου. 'Η ειδική αυτή σχέση αποκαθιστά τα οικονομικά δρώντα άτομα σε υποκείμενα στο νομικό-πολιτικό εποικισμό, διαχωρίζοντας τη σφαίρα κυριαρχίας και τις σχέσεις κυριαρχίας από τη σφαίρα παραγωγής και τις σχέσεις παραγωγής.² Τό γεγονός αυτό διευρύνει αφενός το πλαίσιο λειτουργίας του κράτους, καθώς αυτό αποδεσμεύεται από τα μερικά συμφέροντα μερίδων της αστικής τάξης, επιτρέπει αφετέρου την αναπαραγωγή των σχέσεων κυριαρχίας, καθόσον η μία σφαίρα διαχωρίζεται μέσω μιας θεσμικής ενδοχώρας από την άλλη. 'Ο θεσμικός διαχωρισμός επιτρέπει με τη σειρά του κρίσεις που εμφανίζονται στη μία σφαίρα να μην μεταφέρονται στην άλλη. Μ' αυτόν τον τρόπο πάλι αναγνωρίζεται και ο θεσμικός διαχωρισμός ανάμεσα στην οικονομική και την πολιτική σφαίρα, χαρακτηριστικό

ένος τρόπου παραγωγής, όπου η υπερεργασία/υπεραξία δεν αποσπάται με πολιτικά μέσα (όπως συνέβαινε στη φεουδαρχία) αλλά αυτόματα στο χώρο παραγωγής της.³ Και είναι πάλι αυτός ο διαχωρισμός που επιτρέπει στη σοσιαλδημοκρατία την πολιτική και θεσμική ένταξη της εργατικής τάξης στο αστικό-καπιταλιστικό σύστημα σχέσεων.⁴

Όσο οι αντιθέσεις που ορίζονται από την ποιότητα των σχέσεων πάνω στα μέσα παραγωγής υπεισέρχονται σε περιόδους οικονομικών κρίσεων στο πεδίο της πολιτικής, εξωτερικεύοντας τη «σιωπηρή βία» που διέπει τις σχέσεις μέσα στην παραγωγική διαδικασία,⁵ αποσταθεροποιώντας πάραυτα την αντιπροσωπευτική σχέση του κράτους, όπως αποτυπώνεται στα κόμματα και τους θεσμούς με τις κυρίαρχες και υποτελείς τάξεις της κοινωνίας. 'Ανάλογα με τους συσχετισμούς των κοινωνικών τάξεων στη σφαίρα παραγωγής και ανάλογα με την ένταση των κοινωνικών αγώνων, το κράτος, ως πεδίο όπου πραγματώνεται πρωτίστως η αστική κυριαρχία, αλλάζει θεσμική μορφή. 'Ετσι μπορεί να εξηγηθεί η έναλλαγή των κομμάτων στη διακυβέρνηση αλλά και η συγκρότηση ή η αποδόμηση του κράτους πρόνοιας. 'Ετσι μπορεί να εξηγηθεί επίσης το γεγονός ότι το κράτος πρόνοιας ταυτίζεται

1. Βλ. T. Michl, «The Two-Stage Decline in U.S. Non-financial Corporate Profitability 1948-1986», π. RRPE τχ. 20, 1988.

2. N. Πουλιαντζής, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, 'Αθήνα 1989, σ. 178.

3. L. Althusser/E. Balibar, *Das Kapital lesen*, 'Αμβούργο 1972, τόμος 2.

4. A. Giddens, *Die Klassenstruktur fortgeschrittener Gesellschaften*, Φραγκφούρτη 1984, σ. 354.

5. J. Hirsch, «Θεωρητικές παρατηρήσεις πάνω στο αστικό κράτος και στην κρίση του», στο N. Πουλιαντζής (έπιμ.), *Η κρίση του κράτους*, 'Αθήνα χ.χ., σ. 100.

κατά κανόνα με την πολιτική των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων – που εκφράζουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο την πολιτική και θεσμική ένταξη της εργατικής τάξης – και η αποδόμησή του ταυτίζεται, πάλι κατά κανόνα, με την πολιτική συντηρητικών πολιτικών κομμάτων.

Στό βαθμό τώρα που θεωρήσουμε πώς με το κράτος πρόνοιας συγκεκριμενοποιείται η ένταση που έχει δεχθεί η σφαίρα κυριαρχίας από τους κοινωνικούς και διεκδικητικούς αγώνες της εργατικής τάξης, τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα που εκφράζουν τη νέα αντιπροσωπευτική σχέση στην κοινωνία επιχειρούν μία αναδιανομή εισοδημάτων μέσω της φορολογίας, κυρίως όμως μέσω της κοινωνικής κατανάλωσης. Η κοινωνική κατανάλωση (τόνωση της ζήτησης σύμφωνα με το κεϋνσιανικό πρότυπο-αποκατάσταση της αγροαστικής δύναμης των εργαζομένων για να λειτουργήσουν ως καταναλωτές), ή όποια συνιστά ίσως τη σημαντικότερη παράμετρο του κράτους πρόνοιας δεν μπορεί να αναπτυχθεί, χωρίς ένα πλουραλισμό καταναλωτικών προτύπων που θα απορρέουν από διαφορετικούς τρόπους και συνήθειες ζωής. Έπομένως, κόμματα με νεωτεριστική αντίληψη για την κοινωνία, όπως είναι συνήθως τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, μπορούν να διαχειριστούν με καλύτερο τρόπο την κατάσταση. Καθώς όμως η «μετα-βιομηχανική» κοινωνία έρχεται να επαναπροσδιορίσει τη σχέση μεταξύ «δημόσιου» και «ιδιωτικού», το κράτος πρόνοιας, το οποίο εκλαμβάνεται ως κύριος εκφραστής του «δημόσιου» (κοινωνική κατανάλωση, προνοιακή δημοσιότητα κλπ.), αμφισβητείται από τα νέα μεσαία στρώματα, γεγονός που διαμορφώνει, –δεδομένης μάλιστα της ιδεολογικής λειτουργίας αυτών των στρωμάτων– νέες σχέσεις αντιπροσώπευσης στην κοινωνία.

Μάλιστα η μετανεωτερική θεώρηση της κοινωνίας, αντιδιαστέλλοντας σκοπίμως το συλλογικό στοιχείο που έμπειρέχεται στο «δημόσιο» του κράτους πρόνοιας ή στις «κολλεκτιβιστικές» πρακτικές του και αποτυπώνεται στη συλλογική κατανάλωση (υπηρεσίες και αγαθά που καταναλώνονται συλλογικά από την εργατική τάξη: υγεία, εκπαίδευση, κατάρτιση κλπ.) με το άτομικό, το οποίο ενυπάρχει στο «ιδιωτικό» και άρθρώνεται στα εξατομικευμένα περιβάλλοντα αυτών των στρωμάτων, οδηγείται σε μία εξατομίκευση του κοινωνικού προβλήματος, εξατομίκευση που με τη σειρά της εξατομικεύει και τις συλλογικότητες. Στη θέση της (φορντικής) εργατικής τάξης που συγκροτεί τη συλλογικότητα του κράτους πρόνοιας, αντιπαράκειται η πολυπολιτισμική πανοραμική με τις ατομικότητες και τις ιδιαιτερότητες της μεταμοντέρνας κατάστασης που υποσκάπτει όμως οποιαδήποτε δυνατότητα συγκρότησης του κοινωνικού. Το άτομο, η οικογένεια, ή κοινότητα και μαζί τους ή «κοινωνία πολιτών» αναλαμβάνουν την ευθύνη για την κοινωνική ανέλιξη όσο και για την κοινωνική έκπτωση. Καθώς όμως η ανάληψη ευθυνών από τα πρωτογενή δίκτυα και τις πρωταρχι-

κές ομάδες δεν συνοδεύεται από την αντίστοιχη μεταφορά πόρων, ή ρητορική ανάληψη ευθυνών από ένα αποθεοποιημένο μόρφωμα, όπως είναι η «κοινωνία πολιτών», στις διάφορες εκδοχές του (μη κυβερνητικές οργανώσεις, έθελοντισμός κλπ.) εξελίσσεται σε ιδεολογικό τρίκ, όπως προβάλλεται έμμεσα από τη θεωρία της «υπερφορτωμένης κυβέρνησης», για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω.

Σε επίπεδο αντιπροσώπευσης τα νέα κοινωνικά κινήματα που χαρακτηρίζονται από τις μεταϊλιστικές αξίες της ποιότητας ζωής και της ολοκλήρωσης της προσωπικότητας (αυτονομία, αυτοπραγμάτωση κ.ά.) στη θέση της μαζικής κατανάλωσης του κράτους πρόνοιας αντιπροβάλλουν τη διαφοροποιημένη και εξατομικευμένη κατανάλωση, ενώ στη θέση της μαζικής παραγωγής του φορντισμού τη μεταφορντική επιχείρηση με τις οριζόντιες δομές διοίκησης («ευέλικτη εξειδίκευση»)⁶. Η νέα σχέση αντιπροσώπευσης στην κοινωνία που διαμορφώνεται από την αναδιάρθρωση της παραγωγής (μετατόπιση προς τις υπηρεσίες και τις πληροφορίες) και την ιδεολογική ηγεμονία των μεσαίων στρωμάτων, ή όποια μπορεί να εκφράζεται και από εναλλακτικούς πολιτικούς σχηματισμούς (Πράσινοι, κόμματα οικολόγων κλπ.) πιέζει σε μία κατεύθυνση συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας. Στο νέο κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο σύμφωνα με τον Γ. Χάμπερμας οι κοινωνικές συγκρούσεις δεν πυροδοτούνται πλέον από προβλήματα διανομής αλλά από ζητήματα που έχουν σχέση με τη γραμματική των τρόπων ζωής, πρωταρχικό δεν είναι οι παροχές του κράτους πρόνοιας αλλά η υπεράσπιση μεταϊλιστικών αγαθών: η αποκατάσταση τρόπων ζωής (βιόκοσμοι) που κινδυνεύουν από τα πραγματοποιημένα συστήματα της αγοράς.⁷

Έντούτοις η παρέμβαση του κράτους πρόνοιας στην κοινωνία δεν είχε ποτέ ως στόχο τα μεσαία αστικά στρώματα. Μάλιστα πριν το κράτος εμφανιστεί ως υποκείμενο άσκησης κοινωνικής πολιτικής και αναλάβει τις συνθήκες αναπαραγωγής της κοινωνίας, αυτά τα στρώματα στελέχωναν ιδιωτικά-φιλανθρωπικά δίκτυα (έθελοντισμός, κοινωνική εργασία/social work, κινήματα υγιεινής/sanitary movements κλπ.) που σκοπό είχαν την ιδεολογική ένσωμάτωση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων και τη διαχείριση της λαϊκής οικογένειας.⁸ Η «μάζα των άπλυτων» (The Great Unwashed), ή όποια αποτέλεσε για ολόκληρο τον 19ο αιώνα αλλά και για τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα πεδίο άκτιβισμού για άστες κυρίες και για φιλάνθρωπους αστούς, γιατρούς, πολεοδόμους κ.ά. επρε-

6. Βλ. και M. Jänicke, *Η άποτυχία του κράτους. Η αδυναμία της πολιτικής στη βιομηχανική κοινωνία*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 212 και σ. 213.

7. J. Habermas, *The Theory of Communicative Action: Lifeworld and System: A Critique of Functional Reason*, Λονδίνο 1987, τόμος II, σ. 392.

πε νά αποκτήσει τρόπους και συμπεριφορές συμβατές με την κοινωνία της μισθωτής εργασίας και νά διαπαιδαγωγηθεί αντίστοιχα όσον αφορά τις ανάγκες της. Η παρέμβαση του κράτους στην οικογενειακή περιοχή της εργατικής τάξης σήμαινε περισσότερο τον εξορθολογισμό της (κωδικοποίηση των οικογενειακών σχέσεων, ρύθμιση της σεξουαλικής συμπεριφοράς, υγιής εργατική δύναμη κ.ο.κ.).

Η μονοπωλιακή ρύθμιση των συνθηκών αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης από κράτος πρόνοιας, σήμαινε κυρίως την απόσπαση του ελέγχου διαχείρισης της εργατικής δύναμης από τους ίδιους τους εργάτες, τη διευθέτηση του κοινωνικού χώρου όπου ζούσαν οι εργατικές μάζες, την αποσύνθεση της μεγάλης οικογένειας που παρέμενε και μονάδα αλληλεγγύης για την εργατική τάξη και την εμπέδωση του οικογενειοκρατία,⁹ δηλαδή της μικρής οικογένειας. Ήταν πάλι τό κράτος πρόνοιας που διά μέσου της κοινωνικής κατανώσεως (κυρίως στεγαστικά προγράμματα, παροχές, επιδόματα κλπ.) απέδωσε σε μία ιδεολογική κατασκευή, όπως είναι αυτή της μικρής (συζυγικής) οικογένειας μία υλική υποδομή (νοικοκυριό).¹⁰

Αν τά μεσαία στρώματα βλέπουν σήμερα τό κράτος πρόνοιας ως απειλή για την ιδιωτική τους σφαίρα —ή οποία (ιδιωτική σφαίρα), ως γνωστόν, χρειάζεται επαρκή χώρο για νά απλωθεί και ό οποίος δέν είναι αυτόνοτος πάντα για τά μέλη των άλλων κοινωνικών τάξεων (εργάτες, αγρότες, μετανάστες) για νά αναπτυχθεί—, δέν σημαίνει ότι αυτό είναι και τό κυρίαρχο πρόβλημα όλόκληρης της κοινωνίας. Έπομένως ή αντίληψη πώς τό κράτος πρόνοιας απειλεί τους ατομικούς ή τους διύποκειμενικούς διόκοσμούς με αποικιοποίηση και πραγματοποίηση νομιμοποιεί σ' ένα άλλο επίπεδο και τό αίτημα για «λιγότερο κράτος», και έμμεσα την απαλλαγή των μεσαίων στρωμάτων από φόρους.

Χωρίς άμφιβολία, όμως, ή μερική μετάβαση από την παραγωγή βιομηχανικών αγαθών στην παραγωγή υπηρεσιών («μεταβιομηχανική κοινωνία» κ.ο.κ.) και οι νέες μορφές ταξικής διάρθρωσης, επηρεάζουν σαφώς την πολιτική του κράτους και πολύ περισσότερο την κοινωνική πολιτική, ή οποία είχε ως σημείο αναφοράς τή βιομηχανική εργατική τάξη. Τά διλήμματα για τόν τρόπο αντιμετώπισης της άπασχόλησης και ό κίνδυνος δημιουργίας ενός καινούργιου μεταβιομηχανικού προλεταριάτου, διαμορφώνουν νέες τάσεις που αποκρυσταλλώνονται σε νέους πολιτικούς και ταξικούς διαχωρισμούς. Τό νέο κοινωνικό περιθώριο που προέκυψε από την αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας (νέες μορφές εργασίας, ευέλικτες εργασιακές σχέσεις κλπ.) και τή μετατόπιση προς τις υπηρεσίες άμφισθητεί την «προνομιακή» σχέση του κράτους πρόνοιας με τή βιομηχανική εργατική τάξη, θέτοντας ένιστε με πολύ δραματικό τρόπο τό ζήτημα αντιπροσώπευσης (άνοδος άκροδεξιών κομμάτων, ρατσισμός κλπ.).¹¹ Τό γεγονός μάλιστα ότι τό νέο προλεταριάτο των υπεργολαβιών και της μερικής άπασχόλησης (τριωρίτες, τε-

τερωρίτες κ.λπ.) άπασχολείται στο περιθώριο των τυπικών εργασιακών σχέσεων και τά εργατικά συνδικάτα της βιομηχανικής εργατικής τάξης άδυνατούν ή δέν ένδιαφέρονται για τή συνδικαλιστική του όργάνωση, τό αφήνουν έκθετο σε μεταφασιστικά κινήματα με «άντικαπιταλιστικές» ρητορικές (βλ. Χάιντεν, Φίνι).

Οι σχέσεις αντιπροσώπευσης που διαμορφώνονται σε επίπεδο κράτους και κοινωνίας, είναι ή μία παράμετρος που επηρεάζει την εξέλιξη του κράτους πρόνοιας ή άλλη σημαντική παράμετρος του κράτους πρόνοιας, δηλαδή ή ανακατανομή εισοδημάτων (διά μέσου της φορολογίας) δέν μπορεί εκ των πραγμάτων νά υπερβεί ένα έξωτερικό στοιχείο, τό οποίο έντοπίζεται στην μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας. Έπομένως τό αίτημα για επαναϊδιοποίηση από την κοινωνία των συνθηκών αναπαραγωγής της, που είναι πρωτίστως μία πολιτική πράξη και διέπει την κοινωνική πολιτική και εξασφαλίζεται μέσω του φόρου, προσκρούει στην δομή της ατομικής ιδιοκτησίας και στην μορφή της εξατομικευμένης οικονομικής πράξης.¹² Αυτά είναι και τά όρια άσκησης της έν γενει πολιτικής αλλά και της κοινωνικής πολιτικής.

Από την άλλη μεριά, ή αντίφαση που υπάρχει μέσα στην ίδια την καπιταλιστική παραγωγή, τό γεγονός δηλαδή ότι ή παραγωγή έχει κοινωνικό χαρακτήρα

8. Βλ. και G.-S. Jones, *Klassen, Politik, Sprache. Für eine theorieorientierte Sozialgeschichte*, Μίνστερ 1988, σσ. 326-327. Για την ελληνική περίπτωση Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τόν 19ο αιώνα*, Αθήνα 1995.

9. Τά μέσα παιδιά που γεννήθηκαν στην Βιέννη την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα ήταν από άγαμες μητέρες, κυρίως εργάτριες. Β. Sieder, *Sozialgeschichte der Familie*, Φραγκφούρτη 1987, σ. 156.

10. Ένώ ή οικιστική πολιτική στην Μεγάλη Βρετανία (Council Housing) και στην Ο.Δ. της Γερμανίας (Sozialer Wohnungsbau) προωθοῦσε στις μεταπολεμικές δεκαετίες διά μέσου της μονοκατοικίας ή του διαμερίσματος τό συγκεκριμένο οικογενειακό πρότυπο, ή σοσιαλδημοκρατική οικιστική πολιτική στην Βιέννη στην δεκαετία του 1920 προωθοῦσε μορφές συγκατοίκησης (κοινόχρηστοι χώροι, χώροι ψυχαγωγίας και εκδηλώσεων κλπ.) που απέβλεπαν στην ένίσχυση της αλληλεγγύης μέσα στο εργατικό περιβάλλον. Βλ. και Η. Häussermann, «Armut in den Grosstädten. Eine neue städtische Unterklasse», π. *Leviathan* τχ. 1, 1997.

11. Βλ. G. Espring-Andersen, «Κοινωνικά δικαιώματα και τό κράτος πρόνοιας», στο Χ. Λυριντζής-Η. Νικολακόπουλος-Δ. Σωτηρόπουλος (έπιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Αθήνα 1996, σ. 85.

12. Δ. Γράβαρης, «Στοιχεία για μία κριτική θεωρία της κοινωνικής πολιτικής», στο Π. Γετίμης-Δ. Γράβαρης, (έπιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα 1993, σ. 54.

ένω τά μέσα παραγωγής αποτελούν ατομική ιδιοκτησία, προκαλεί δημοσιονομικές και κοινωνικές κρίσεις, οι οποίες διευρύνουν ή συρρικνώνουν τό κράτος πρόνοιας.¹³ Αυτό συμβαίνει επειδή τά κοινωνικά έξοδα παραγωγής έχουν κοινωνικοποιηθεί, χωρίς νά έχουν κοινωνικοποιηθεί όμως και τά κέρδη.¹⁴ Καθώς μάλιστα μεγάλα τμήματα του πληθυσμού αναγκάζονται νά εκμισθώσουν τήν εργατική τους δύναμη, κυρίως επειδή και ή σφαίρα αναπαραγωγής εμπορευματοποιείται (ύπηρεσίες φροντίδας και φαγητού, συμβουλευτικές υπηρεσίες, ψυχοθεραπευτική ύποστήριξη κ.ο.κ.) και ένσωματώνεται στό κύκλο αξιοποίησης του κεφαλαίου, γεγονός πού έχει ως συνέπεια τήν κατάρρευση αυτοπαράγωγικών συστημάτων τής οικογενειακής οικονομίας, και από τή στιγμή μάλιστα πού ό μισθός δέν καλύπτει τήν κοινωνική αναπαραγωγή του εργαζομένου, αυξάνει και τό κόστος των κοινωνικών επενδύσεων. Αντί λοιπόν, τό κόστος συντήρησης και φθοράς τής εργατικής δύναμης νά τό αναλαμβάνει εκείνος πού τήν χρησιμοποιεί και προκαλεί τήν σωματική και ψυχική της φθορά, δηλαδή ό εργοδότης, τό κόστος αυτό κοινωνικοποιείται. Μάλιστα στά κρατικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης οι εργαζόμενοι ύποχρεώνονται νά συμβάλλουν σχεδόν κατά τό ένα τρίτο στή συντήρηση και αναπαραγωγή τής εργατικής δύναμης (τριμερής χρηματοδότηση).

Η διαδικασία διείσδυσης του κεφαλαίου στα αποεμπορευματοποιημένα συστήματα του κράτους πρόνοιας είναι μιά λίγο πολύ αναμενόμενη διαδικασία, καθώς ή πλεονάζουσα οικονομική δυνατότητα του κεφαλαίου, εφόσον δέν κατευθύνεται προς τό εξωτερικό, αναζητά νέους τομείς επένδυσης εμπορευματοποιώντας τά συστήματα παροχής δημόσιων αγαθών (υγεία, εκπαίδευση, κοινωνική ασφάλιση κ.ο.κ.). Η κίνηση αυτή του κεφαλαίου έχει προλειανθεί ιδεολογικά-πολιτικά από τή θεωρία τής «υπερφορτωμένης κυβέρνησης».¹⁵ Η θεωρία αυτή αποδίδει τήν αναποτελεσματικότητα και τήν ανικανότητα του κράτους στις αυξημένες προσδοκίες των «ομάδων πίεσης», —όπως γίνονται αντιληπτές οι κοινωνικές τάξεις—, στις «δωρεάν» παροχές του κράτους πρόνοιας πού παραχωρήθηκαν μετά τόν πόλεμο, καθώς επίσης και στήν έξασθένηση τής κοινωνικής συμμόρφωσης. Η υπέρβαση τής κρίσης του κράτους μπορεί νά προκύψει, σύμφωνα μ' αυτή τήν θεώρηση, από τήν ιδιωτικοποίηση των προνοιακών συστημάτων και γενικά από τήν ανάπτυξη τής ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Κατ' αυτόν τόν τρόπο μπορούν νά προσφέρονται για κερδοσκοπικές δραστηριότητες τομείς πού μέχρι τώρα λειτουργούσαν εκτός αγοράς, δηλαδή οι τομείς τής υγείας, τής εκπαίδευσης, τής ασφάλισης κ.ά. Η ιδιωτική άφάλιση μπορεί νά αντικαθιστά τήν κοινωνική ασφάλιση ή νά κεφαλαιοποιείται, ή παροχή εκπαίδευσης μπορεί νά μοιράζεται στις ιδιωτικές επιχειρήσεις, τά μέσα μαζικής μεταφοράς μπορούν νά ιδιωτικοποιούνται —όπως συνέβη τό 1996 μέ τούς βρετανικούς σιδηρόδρομους, τήν κρατική British Rail—,

και ή παροχή υγείας και περίθαλψης νά προσφέρεται πλέον μέ ιδιωτικο-οικονομικά κριτήρια (βλ. απογευματινά ιατρεία στο ΕΣΥ).

Παρόλα αυτά ή αντίφαση μεταξύ κοινωνικής παραγωγής και ατομικής ιδιοκτησίας, πού παραπάνω αναφέραμε, συνεχίζει νά ισχύει και νά χαρακτηρίζει τή φιλοσοφία κρατικών παρεμβάσεων, είτε στή μορφή του κράτους πρόνοιας, είτε στή μορφή των αποεμπορευματοποίησής του, όπως γίνεται σήμερα μέ τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές. Ένώ στήν περίπτωση των ιδιωτικοποιήσεων είναι εμφανές ότι κοινωνικοποιούνται τά κέρδη ή κοινωνικοποιούνται επιχειρήσεις πού κατέστησαν επικερδείς διά μέσου των κοινωνικών επενδύσεων —εξάλλου κανένας ιδιώτης δέν θά αγόραζε μιά προβληματική επιχείρηση—, τά έξοδα παραγωγής αλλά και οι αναγκαίες επενδύσεις για τήν συντήρηση και τήν επέκταση των ιδιωτικοποιημένων συστημάτων συγκοινωνίας, υγείας, εκπαίδευσης κ.ά. επιβαρύνουν τήν κοινωνία. Όταν, όμως, εξαντληθούν τά περιθώρια κέρδους για τό κεφάλαιο ή ή λειτουργία των επιχειρήσεων πού έχουν ιδιωτικοποιηθεί οδηγήσει σε όριακές καταστάσεις, κυρίως λόγω άνυπαρξίας επενδύσεων για συντήρηση και διεύρυνση των υποδομών, ή επανακρατικοποίηση αυτών των συστημάτων γίνεται και πάλι επίκαιρη (βλ. σιδηρόδρομοι στή Βρετανία, παραγωγή ήλεκτρικού ρεύματος στήν Καλιφόρνια κ.ά.). Έτσι εμφανίζεται τό παράδοξο —εφόσον δηλαδή άγνοηθεί ή αντίφαση τής καπιταλιστικής παραγωγής πού παραπάνω αναφέραμε—, τό κόστος συντήρησης και αναπαραγωγής αυτών των συστημάτων νά καλύπτεται έξ' ολοκλήρου από τό κράτος, ή εκμετάλλευσή τους όμως νά αφήνεται στα χέρια ιδιωτών. Καθώς μάλιστα αυτοί βλέπουν τά (δημόσια ή κοινωνικοποιημένα όσον άφορά τό κόστος) αγαθά ως εμπορεύματα κερδοσκοπούν (υπερκοστολογήσεις, χαμηλή ποιότητα των παρεχομένων αγαθών και υπηρεσιών κλπ.)¹⁶ τροφοδοτώντας τή δημοσιονομική κρίση του κράτους, παράγοντας πού οδηγεί μέ τή σειρά του σε παραπέρα ιδιωτικοποιήσεις αλλά και σε παραπέρα κοινωνικοποίηση του κόστους συντήρησης και παραγωγής (κράτος πρόνοιας). Υπάρχει δηλαδή μιά οργανική σχέση ανάμεσα στις ανάγκες του κεφαλαίου για παραπέρα αξιοποίησή του και στήν ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας. Κατά κάποιο τρόπο

13. J. O' Connor, *Η οικονομική κρίση του κράτους*, Αθήνα 1977, σ. 50.

14. C. Procacci, «Από τήν έπαιτεία στο κοινωνικό ζήτημα», στο F.-X. Merrien (έπιμ.), *Αντιμέτωποι μέ τή φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί χθές και σήμερα*, Αθήνα 1996, 1996, 51.

15. Ντ. Ήελντ, *Μοντέλα δημοκρατίας*, Αθήνα 1995, σ. 230.

16. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί τό σύστημα προμήθειας των νοσοκομείων και άλλων δημόσιων οργανισμών από ιδιωτικές επιχειρήσεις.

οι ανάγκες αυτές επιβάλλουν τόσο την κοινωνική κατανάλωση όσο και τις κοινωνικές επενδύσεις σε φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο.

Αν η κοινωνική, συλλογική κατανάλωση επιβλήθηκε από την ίδια τη συνθήκη προλεταριοποίησης (κυριαρχία της μισθωτής εργασίας και απώθηση αναταγωνιστικών προς αυτήν αυτοπαραγωγικών συστημάτων στη μορφή της διευρυμένης οικογένειας στον άγροτικό χώρο, ή των μικρών οίκογενειακών επιχειρήσεων στον αστικό χώρο), οι επενδύσεις σε φυσικό κεφάλαιο, δηλαδή σε υποδομές (αυτοκινητόδρομοι, σχολικοί εξοπλισμοί, ανάπτυξη πόλεων κ.ο.κ.) που χαρακτηρίζουν το κράτος πρόνοιας συνιστούν ουσιαστικά επιδότηση του κεφαλαίου. Γιατί στά αλήθεια πώς θα πραγματοποιούνταν η απόσπαση υπεραξίας, δηλαδή πού και πώς θα πωλούνταν τά αυτοκίνητα αν δεν κατασκεύαζε τό κράτος τούς αυτοκινητόδρομους; Πώς θα μετακινούνταν ή εργατική δύναμη και τά εμπορεύματα αν τό κράτος δέν κατασκεύαζε σιδηροδρομικά δίκτυα, πληροφοριακά δίκτυα, λιμάνια, αεροδρόμια, γέφυρες κλπ.; Ποιό θά ήταν στά αλήθεια τό κέρδος τών ιδιωτικών επιχειρήσεων αν καλούνταν οι ίδιες νά χρηματοδοτήσουν τό κόστος κατασκευής αυτών τών υποδομών. Ακριβώς επειδή για τό κεφάλαιο επενδύσεις και δραστηριότητες πού γίνονται εκτός αγοράς είναι αντιπαραγωγικές, γιατί αυτές αποσκοπούν στην παραγωγή αξιών χρήσης και όχι στην παραγωγή ανταλλακτικών αξιών (εμπορευμάτων), —από εδώ απορρέει και ή διαρκής δυσφήμιση του δημόσιου τομέα, ό οποίος παράγει πρωτίστως αξίες χρήσης— τό κράτος στή μορφή του κράτους πρόνοιας καλείται νά χρηματοδοτήσει την ανάπτυξη αυτών τών υποδομών, πού θά καταστήσουν επικερδείς τίς επενδύσεις του κεφαλαίου. Ακριβώς αυτός ό τρόπος χρηματοδότησης τών υποδομών μέ τίς αντίστοιχες εργασιακές σχέσεις και φορολογικές διευθετήσεις είναι πού καθιστούν σήμερα, για παράδειγμα την Ίρλανδία, πόλο έλξης για ιδιωτικές επενδύσεις.

Οί παράγοντες αυτοί υποδεικνύουν και τά περιθώρια άσκησης κοινωνικής πολιτικής και στην Ελλάδα. Έδώ δέν έχει έμφανιστεί τόσο τό λειτουργικό πλαίσιο για την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας, δηλαδή τό φορντικό σύστημα (κοινωνική κατανάλωση) όσο και μία βιομηχανική εργατική τάξη πού θά άποτελέσει τό αντικείμενο έφαρμογής μέτρων κοινωνικής πολιτικής, πόσο μάλλον όταν ή άποβιομηχάνιση της δεκαετίας του '80 έξασθένησε σημαντικά ή συλλογική της έκφραση ενισχύοντας την «πολυσθενική» βάση της ελληνικής εργατικής τάξης. Η προλεταριοποίηση του πληθυσμού, ή οποία υπήρξε γεγονός (έσωτερική και έξωτερική μετανάστευση) άμβλυνόταν πάντα από ή λειτουργία συστημάτων παροχής φροντίδας και βοήθειας (οικογένεια, γειτονία, χωριό κ.ά.), τά όποια, έφόσον είχαν έκλείψει, θά καθιστούσαν περισσότερο έπιτακτική ή διεύρυνση και την έμπέδωση της κοινωνικής κατανάλωσης. Από την άλλη ή άσκηση κοινωνικής πο-

λιτικής δέν βασίστηκε στην άναδιανομή και στή μεταφορά εισοδημάτων από τά ύψηλά εισοδηματικά στρώματα στά κατώτερα (έπαναίδιοποίηση μέσω της φορολογίας τών συνθηκών αναπαραγωγής της κοινωνίας), όπως σ' ένα βαθμό θά μπορούσε νά γίνει διά μέσου της κοινωνικής κατανάλωσης όταν ή εργατική τάξη αντιπροσωπεύεται από σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, αλλά από την άναδιανομή στο έσωτερικό της εργατικής τάξης και ή διασπάθιση τών αποθεμάτων τών άσφαλιστικών ταμείων,¹⁷ τά όποια χρηματοδότησαν ούσιαστικά την «κοινωνική πολιτική» τών τελευταίων δεκαετιών.

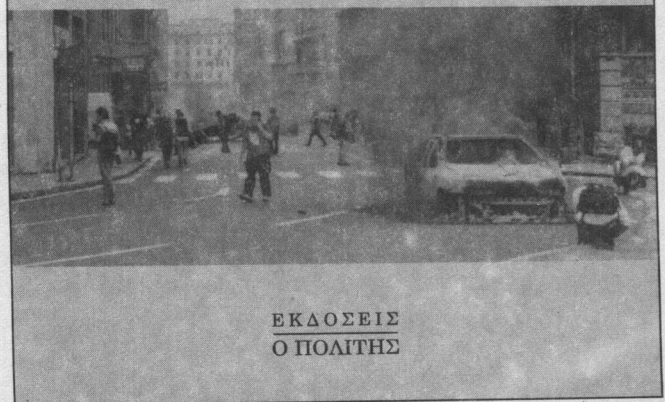
17. Μ. Χλέτσος «Η πολιτική οικονομία της περιουσίας τών άσφαλιστικών ταμείων», π. Ούτοπία, τχ. 24, 1997, σ. 8 κ.έ. Βλ. επίσης και Σ. Ρομπόλης-Μ. Χλέτσος, Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους πρόνοιας, Θεσσαλονίκη 1995.

ΚΩΣΤΗΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΔΩΔΕΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ: ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝ*

του Παναγιώτη Μουλλά

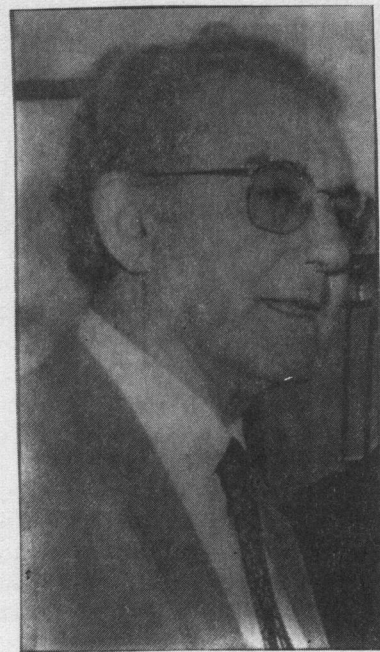
Κύριε Πρόεδρε της Δημοκρατίας, Θά ήθελα πρώτα-πρώτα να ευχαριστήσω θερμά τον πρόεδρο κ. Λευτέρη Οικονόμου και τη συνάδελφο κ. Τζίνα Πολίτη για τα καλά τους λόγια και την ευγενική τους επίεικεια προς τό άτομό μου. Ευχαριστώ επίσης όλα τα άλλα μέλη της Έπιτροπής του βραβείου, όπως ευχαριστώ και τους συναδέλφους μου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και τους μαθητές μου και όλους όσους, εν άγνοιά μου, υποστήριξαν την υποψηφιότητά μου και με έκριναν άξιο της τιμής αυτής: τιμής ή οποία πρωτίστως ανήκει στους άδικοχαμένους συναδέλφους Βασίλη Ξανθόπουλο και Στέφανο Πνευματικό ως προσφορά στη μνήμη τους. Ευχαριστώ επίσης όλους εσάς πού με τιμάτε άπόψε με την παρουσία σας.

Και τώρα στό θέμα μου.

Πού βρίσκονται σήμερα οι νεοελληνικές σπουδές; Και πού θά βρίσκονται, ένδεχομένως, αύριο; Νά δύο έρωτήματα με τά όποια θά μου έπιτρέψετε να σάς άπασχολήσω, άν όχι για να δώσω όριστικές και ολοκληρωμένες άπαντήσεις, τουλάχιστον όμως για να εκθέσω ως νεοελληνιστής μερικούς προβληματισμούς μου.

Νεοελληνικές σπουδές: δηλαδή ένα έρευνητικό και διδακτικό πεδίο όπου συναντιούνται και συντίθενται έννοιες όπως ή νεοελληνική γλώσσα, ή νεοελληνική λογοτεχνία και ο νεοελληνικός πολιτισμός. Θυμίζω επίσης έξαρχής δύο πράγματα πού θά μάς χρειασθούν και στη συνέχεια: α) ότι, άπό την άποψη του χώρου, οι νεοελληνικές σπουδές καλύπτουν όχι μόνο την ελληνική επικράτεια αλλά και σημαντικό τμήμα του έξωτερικού, και β) ότι, άπό την άποψη του χρόνου, διαθέτουν ήδη ένα πλούσιο παρελθόν και γόνιμη (και υπολογίσιμη, πιστεύω) παρουσία.

Είναι φυσικό ότι, μιλώντας για νεοελληνικές σπουδές, τό πρώτο πράγμα πού μάς έρχεται στό νού είναι

οι στενές τους σχέσεις, οι διασυνδέσεις τους θά έλεγα, με τις άρχαιοελληνικές (κλασικές) σπουδές. Σχέσεις και διασυνδέσεις άμεσες, επίμονες και καθοριστικές. Γιατί, σε μεγάλο βαθμό, οι νεοελληνικές σπουδές

γοούνται γενικώς (είναι ή επικρατέστερη εικόνα) σαν ένα είδος έποικοδομήματος πού ύψώνεται πάνω στό θεμελιώδες και θεμελιακό οικοδόμημα των άρχαιοελληνικών σπουδών. Η κατάσταση στη χώρα μας είναι τόσο γνωστή πού να μή χρειάζεται ευρύτερο σχολιασμό. Άλλά και στό έξωτερικό εν πολλοίς παρουσιάζεται με ανάλογο τρόπο. Πράγμα πού σημαίνει ότι οι νεοελληνικές σπουδές, όπου και όταν υπάρχουν (και αναφέρονται κυρίως στό πανεπιστήμιο του έξωτερικού), συνδέονται, συσχετίζονται συνήθως και συμβιώνουν με τις κλασικές σπουδές. Ο όμιλών έχει προσωπική πείρα της συνάφειας αυτής: όταν, για παράδειγμα, στό γαλλικό Πανεπιστήμιο της Ναντέρ δημιουργήθηκε για πρώτη φορά, στό τέλη της δεκαετίας του 1960, ένα πόστο νεοελληνικών σπουδών, ή πρωτοβουλία προήλθε άπό τους κλασικούς φιλόλογους του Πανεπιστημίου, οι όποιοι θεώρησαν τά νεοελληνικά ως αντικείμενο διδασκαλίας άναγκαίο για τους Γάλλους φοιτητές του εκεί «Ελληνικού Ίνστιτούτου». Παρόμοιες πρωτοβουλίες έχουν παρατηρηθεί ή παρατηρούνται συχνά και άλλου, έτσι πού να δικαιολογείται τό συμπέρασμα ότι οι άμέσως ενδιαφερόμενοι για ή νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία στό ξένα πανεπιστήμια προέρχονται συνήθως, άν και όχι κατ' άποκλειστικότητα, άπό τά τμήματα κλασικών σπουδών. Πράγμα, σε τελευταία άνάλυση, διόλου παράξενο.

Όστόσο αυτή ή συγκατοίκηση ή άλληλεξάρτηση άρχαιοελληνικών και νεοελληνικών σπουδών έχει και τις συνέπειές της. Φαινόμενο φυσικό και άναγκαίο, έστω. Άλλά πού οδηγεί τελικώς; Ποιές έλπίδες ή ποιούς φόβους δικαιολογεί ή εκτρέφει; Άν οι νεοελληνικές σπου-

* Όμιλία πού έγινε στις 14.12.2001, κατά την άπονομή στον καθηγητή Παν. Μουλλά του βραβείου «Έξαιρετης Πανεπιστημιακής Διδασκαλίας» άπό τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας κ. Κ. Στεφανόπουλο.

δές είναι υποχρεωμένες να συμπορεύονται με τις αρχαιοελληνικές σπουδές, ακολουθούν άραγε τούς ίδιους διαδαιτούς ή δυοδιάδαιτους δρόμους; Και για να τό πώ απλά: έχουν (ή φαίνονται να έχουν στό μέλλον) τήν ίδια μοίρα;

Σās αναφέρω ένα γεγονός χαρακτηριστικό. Πρίν από λίγο καιρό, μιά αθηναϊκή έφημερίδα παρουσίαζε ένα κυριακάτικο αφιέρωμα μέ τόν τίτλο «Αρχαιοελληνικές σπουδές: ιστορία και προοπτικές». Στο αφιέρωμα αυτό, τό πρώτο άρθρο, πού είχε τόν τίτλο «Η κλασική φιλολογία στόν 21ο αιώνα», άρχιζε μέ τή φράση «Η κλασική φιλολογία βρίσκεται –άκόμη μιά φορά– σέ κρίση», ενώ, στό τέλος τού αφιερώματος, ένα άλλο άρθρο, πού είχε τόν εύγλωττο τίτλο «Ελληνική κλασική φιλολογία: ζητείται μέλλον», τελείωνε ως εξής: «Μέ άλλα λόγια, πρίν ταριχευθεί –άν αυτό ποτέ συμβεί– στό μουσειό, ή ελληνική κλασική φιλολογία έχει ακόμη κάτι άρκούντως σημαντικό να προσφέρει».¹

«Πρίν ταριχευθεί στό μουσειό»: άνησυχητικό, πράγματι, ένδεχόμενο, έστω και μόνο ως υπόθεση. Άλλά πρίν παραδοθούμε σέ μελαγχολικές σκέψεις, ως θέσουμε τό πρόβλημα από τή σκοπιά μας: άν οι κλασικές σπουδές παρουσιάζουν σήμερα φανερά σημάδια κάμψης και συρρίκνωσης, ένδέχεται άραγε να συμπαρασύρουν στήν πτωτική τους πορεία και τίς νεοελληνικές σπουδές; Σέ ένα συνέδριο πού έγινε τό 1996 στή Ρώμη, μιά συνάδελφος ιταλικού πανεπιστημίου άπαντούσε στό παραπάνω έρώτημα ως εξής: «ή μείωση τού ένδιαφέροντος για τά αρχαία ελληνικά πού παρατηρείται στα ιταλικά σχολεία, συνιστά ένα όχι εύκαταφρόνητο έμπόδιο για τήν εύρεία διάδοση τής νέας ελληνικής γλώσσας».² Φαντάζομαι πώς παρόμοια θά άπαντούσαν και οι νεοελληνιστές πολλών άλλων χωρών.

Τό έρώτημα είναι: πού όφείλεται μιά τέτοια κρίση (στό μέτρο όπου μπορούμε να μιλάμε για κρίση); Σέ αίτια έσωτερικά; Σέ άδιέξοδα μεθοδολογικού χαρακτήρα; Μήπως σέ έλλειψη, άδυναμία ή ανεπάρκεια ανανεωτικών προοπτικών; Δέν τό πιστεύω. Γιατί όλοι γνωρίζουμε πώς ο αιώνας πού μόλις αφήσαμε πίσω μας πρόσφερε στίς θεωρητικές έπιστήμες (και όχι βέβαια μόνο στίς θεωρητικές έπιστήμες) πολλαπλές και τεράστιες δυνατότητες. Άνοιξε νέους δρόμους. Υπέδειξε ποικίλες έρευνητικές και έρμηνευτικές κατευθύνσεις. Άρκει να αναλογισθεί κανείς, άμέσως μετά τόν Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, τή δυναμική παρουσία μās σειράς νέων ρευμάτων, θεωριών, ανακαλύψεων και μεθόδων πού μεταμόρφωσαν τό έπιστημονικό και πνευματικό μας τοπίο. Παράδειγμα ή συγχρονική γλωσσολογία, οδηγητική έπιστήμη τού 20ού αιώνα, ή σημειολογία, ή ψυχανάλυση, ή φαινομενολογία και τόσες άλλες θεωρητικές τάσεις και προτάσεις, για να μήν αναφερθώ στόν λογοτεχνικό μοντερνισμό ή στα έκπληκτικά τεχνολογικά έπιτεύγματα πού κι αυτά, μέ τή σειρά τους, εύεργέτησαν τίς έπιστήμες μας. Ωστε δέν έλειψαν τά μέσα, κάθε άλλο. Θά έλεγα μάλιστα ότι,

άπεναντίας, αυτή ή πληθώρα τών μέσων, τών θεωρητικών και πρακτικών εργαλείων, τών μεθοδολογικών προσεγγίσεων, δέν παύει να δημιουργεί συχνά, άν όχι μιά σύγχυση, τουλάχιστον όμως μιά κάποια άμηχανία. Δρόμοι πολλοί άνοίγονται μπροστά μας. Χρειάζεται να επιλέξουμε. Και δέν είναι πάντοτε εύκολο.

Άλλου λοιπόν βρίσκεται τό πρόβλημα, ή κρίση άν θέλετε, υπερβαίνοντας τήν πρακτική ή τήν εύθύνη ενός νεοελληνιστή και τό έπιστημονικό πεδίο τών έπιλογών του. Άν ήταν απλώς ζήτημα άτομικό, θά μπορούσε ίσως να ξεπεραστεί μέ μικρότερη ή μεγαλύτερη εύκολία. Άλλά δέν είναι ζήτημα άτομικό.

Τί συμβαίνει ακριβώς; Μιά πρώτη έπαφή μέ τά πράγματα μās οδηγεί στό σημείο να διαπιστώσουμε, από τήν πλευρά τής κοινωνίας, κάποια απάρεσκα, άποστασιοποίηση ή μείωση τού ένδιαφέροντος για τά άνθρωπιστικά γράμματα, άν όχι γενικότερα και για τίς θεωρητικές έπιστήμες. Οι πληροφορίες πού διαθέτουμε δέν δημιουργούν ιδιαίτερη αισιοδοξία. Στο έξωτερικό αλλά και στό έσωτερικό, τά αρχαία ελληνικά προκαλούν περιορισμένο ένδιαφέρον, μολονότι δέν λείπουν κάποιες προσπάθειες αναθέρμανσής τους. Τά νέα ελληνικά, ή γλώσσα μας, μιά από τίς λεγόμενες «άσθενείς» γλώσσες (άλήθεια, πόσοι τήν μιλούν σέ όλον τόν κόσμο; 15 έως 20 έκατομμύρια τό πολύ; πάντως μικρός αριθμός) δέν διαθέτουν άντικειμενικές δυνατότητες να αύξήσουν έντυπωσιακά τήν έπρροή τους. Ζήτημα μεγθών άρνητικών στήν περίπτωση μās.

Μιλάμε για μειωμένο ένδιαφέρον. Άλλά τί τό παράξενο, σέ τελευταία άνάλυση; «Αυτός ο κόσμος δέν είναι ο δικός μας, είναι τού Όμήρου», λέει ο ένα στίχο του ο Σεφέρης. Γιατί ο δικός μας κόσμος, πρακτικός, τεχνοκρατικός, καταναλωτικός, προσγειωμένος, βρίσκεται άλλοι: εκεί όπου, περισσότερο από τούς νόμους τής όμορφιάς, τής λογικής και τής φύσης, κυριαρχούν οι νόμοι τής άγοράς και τής γενικευμένης (παγκοσμιοποιημένης, λέμε σήμερα) έμπορευματοποίησης. Είναι ο κόσμος μας. Ένας τρόπος ζωής ή εύζωϊας όπου, πολύ περισσότερο από τίς ούμανιστικές, ένδιαφέρουν οι χρηματιστηριακές άξίες: όπου αυτοί τούς όποιους ο Παλαμάς ονόμαζε «Πατέρες» παραμερίζονται θάνασσα στήν κοινωνική συνείδηση από άγοραίους «Μεγάλους Άδελφούς». Βρισκόμαστε σέ άλλη ιστορική διάσταση. Ζούμε μέ διαφορετικούς ρυθμούς. Ο χρόνος μας, άσθαματικός, κατακερματισμένος, ταχύρρυθμος, επικυρώνει τήν έξουσία τού έφήμερου, τού παροδικού, τού εύτελου. Είναι ο χρόνος τού διομηχανικού προϊόντος τής μās και μόνης χρήσεως: ή ο χρόνος τού άσήμαντου τηλεοπτικού «γεγονότος» πού έξα-

1. «Έπτά Ημέρες» (Καθημερινή), 23 Σεπτεμβρίου 2001, σσ. 3 και 31.

2. Άλκησις Πρωίου, «Η διδασκαλία τής νεοελληνικής γλώσσας στή Ρώμη», *Νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία στήν Ιταλία*, Άθήνα-Θεσσαλονίκη 1997, σ. 18.

φανίζεται την επομένη δίνοντας τή θέση του σέ άλλο, εξίσου άσήμαντο, «γεγονός».

Κι όμως, αυτά αποτελούν τή μία όψη του νομίσματος ή, αν θέλετε, τή όρατή πλευρά του παγόβουνου. Είναι τά έξωτερικά σημάδια μās γενικευμένης αδράνειας, απάθειας και δυσανεξίας όπου υποβαθμίζονται όχι μόνο οι ανθρωπιστικές επιστήμες και τά μακρόβια συστήματα αξιών, αλλά στήν ουσία της και ή ίδια ή έννοια τής μακράς διάρκειας, του επίπνου έργου και του πολύχρονου δημιουργικού παλμού. "Ότι τέτοιου είδους φαινόμενα δέν εμφανίζονται από τή μιά μέρα στήν άλλη και δέν χαρακτηρίζουν μόνο τούς μεταμορφώνοντες καιρούς μας, μου φαίνεται βέβαιο. "Όταν, στά 1871, ό καθηγητής Γεώργιος Μιστριώτης, ό γνωστός αρχαιολόγος και γλωσσαμύντωρ, διαπίστωνε μιά ανάλογη δυσαρμονία ανάμεσα στίς πρακτικές ανάγκες των πολλών και στίς συναισθηματικές επιλογές όρισμένων, έρμήνευε τό φαινόμενο μέ τό ακόλουθο τρόπο: «Έπειδή ή ώραία ήμων πατρίς πολλάκις έδηώθη, και ήμεεις οι Έλληνες κατέστημεν πένητες, αι βιοτικάι ανάγκαι τον υλικόν καθιστώσιν ευπροσωπότερον και ούτος θρασύτερος επιτίθεται κατ' εκείνων, οίτινες αιθερεμβατοῦσι και τά ύψηλά τής λυρικῆς ποιήσεως αισθήματα θηρεύουσιν. Έπειδή δέ διά τουτο οι γονιμότεροι νόες εις άλλα συνήθως τρέπονται, αι άγονώτεραι κεφαλαί παραδίδονται εις τήν καλουμένην έλαφράν φιλολογίαν [...]».³

«Οι γονιμότεροι νόες» από τή μιά μεριά, «αι άγονώτεροι κεφαλαί» από τήν άλλη. Δέν χρειάζονται σχόλια. Αλλά υπάρχει και ή άλλη όψη του νομίσματος. Υπάρχουν, κυρίως, οι πολλές, πολύμορφες, άκόμη και άπροσδόκητες πλευρές των πραγμάτων. Και θά μου επιτρέψετε έδω, επιστρατεύοντας τήν προσωπική έμπειρία μου, να καταθέσω τή μαρτυρία ενός δασκάλου μέ πολύχρονη θητεία σέ ελληνικό πανεπιστήμιο.

Η κατάσταση, λίγο-πολύ, είναι γνωστή. Θά τήν χαρακτηρίσα ως αποθαρρυντική, αλλά συνάμα, από μιά άποψη, και ως έλπιδοφόρα. Δύο εικόνες έντελώς διαφορετικές προβάλλουν στά μάτια μου. Από τή μιά μεριά, ό κύριος όγκος των φοιτητών μας, αυτών που έρχονται στο πανεπιστήμιο σχεδόν τυχαία, χωρίς προκαθορισμένες και ξεκαθαρισμένες επιθυμίες ή επιλογές. Έπιφανειακές φιλολογικές γνώσεις, παθητική άποστήθιση κοινοτοπιών και φτωχά, άχαρα ελληνικά είναι τά συνηθέστερα εφόδιά τους, τόσο που να άπορεί κανείς πώς ή τρέχουσα εκπαίδευση κατορθώνει συχνά στον τόπο μας τό ακατόρθωτο: να άδρανοποιεί ταυτόχρονα τή σκέψη, τή κρίση, τή φαντασία και τήν ευαισθησία των παιδιών μας. Και από τήν άλλη μεριά, οι φοιτητές «μέ τή σφραγίδα τής δωρεάς στο μέτωπο», όπως έλεγε ό Γεώργιος Παπανδρέου, δηλαδή τά ελάχιστα κάθε φορά παιδιά που ξέρουν γιατί έρχονται στο πανεπιστήμιο και τί έρχονται να κάνουν. Έννοείται ότι στα χέρια τους βρίσκονται οι σπουδές μας. Ήδη μporώ να τό πω μέ ευχαρίστηση: υπάρχει μιά νεότερη γενιά μαθητών μας, πανεπιστημιακών δασκάλων σήμερα,

που εργάζονται μέ όρεξη και ύπόσχονται πολλά για τό μέλλον. "Όπως υπάρχουν και άλλοι νεότεροι έρευνητές, που εκπονοῦν ενδιαφέρουσες διατριβές στή χώρα μας ή κοντά σέ διακεκριμένους νεοελληνιστές του έξωτερικού. Πολλοί από τούς νέους αυτούς και από τίς νέες αυτές θά έρθουν να μās αντικαταστήσουν. Άρκει να μη λυγίσουν κάτω από τίς δυσκολίες.

Γιατί οι κίνδυνοι κι έδω караδοκούν, απειλώντας τούς νέους ανθρώπους, κυρίως τούς πιό έλπιδοφόρους, έτσι που αυτοί να άποθαρρύνονται συχνά, να καταβάλλονται από πιεστικές βιοποριστικές ανάγκες, να αναζητούν άλλες διεξόδους κλπ. Γνωστά πράγματα. Αλλά και για μās τούς μεγαλύτερους σέ ηλικία έρευνητές, για όλους μας, οι κίνδυνοι είναι διαρκείς: κίνδυνοι λ.χ. να παραιτηθούμε από τήν έρευνητική μας προσπάθεια, να τυποποιηθούμε επαναλαμβανόμενοι, να υποταχθούμε στή ρουτίνα, τον καριερισμό, τήν κούφια αυτοπροβολή, να μεταβληθούμε σέ τροφίμους εκδοτών, σέ επιτιδέιους θηρευτές ευρωπαϊκών και άλλων κονδυλίων κλπ. Γνωστά πράγματα επίσης. Ένα μου φαίνεται βέβαιο: πώς αν οι υλικοί, δηλαδή οι έξωτερικοί παράγοντες, είναι έδω καθοριστικοί, άλλο τόσο, ίσως και περισσότερο, είναι καθοριστικές οι έσωτερικές, δηλαδή οι ψυχοκινητικές δυνάμεις και άντοχές του καθενός μας. Χωρίς τή διπλή αυτή σύμπραξη και συμπόρευση, πιστεύω πώς δέν κάνουμε παρά να χιζίζουμε στήν άμμο.

Πώς διαγράφεται τό μέλλον των σπουδών μας; Έρώτημα καιριο όσο και άμήχανο. Καιριο, γιατί συνδέεται μέ τήν όλη πορεία των προσπαθειών μας. Άμήχανο, γιατί δέν επιδέχεται καμιά σίγουρη άπάντηση, αφού ό χώρος μας, ό φιλολογικός μας χώρος, ξένος προς τή μελλοντολογία, ύπόκειται κι αυτός στή δικαιοδοσία του άγνωστου. Γιατί οι σεισμοί φτάνουν και σέ μās, δυστυχώς, πριν από τίς προβλέψεις τους.

"Ότι βρισκόμαστε σήμερα σέ μιά κρίσιμη καμπή, είναι βέβαιο. Και άναφέρουμε στον νέο κόσμο που μās περιβάλλει, δηλαδή στον κόσμο τής παγκοσμιοποίησης και τής πολυπολιτισμικότητας, για να χρησιμοποιήσω δύο πολυμεταχειρισμένες, μολονότι όχι και τόσο καλόγουστες, λέξεις. Τά σημεία των καιρών μας είναι όρατά: νέοι άνταγωνισμοί, νέες προκλήσεις, νέες δυνατότητες. Τά αισθήματά μας άνάμεικτα: έλπίδες και φόβοι. Έτσι, ή νέα χιλιετία που έχει αρχίσει σηματοδοτεί μιά περίοδο (κι αυτό είναι ένα από τά κυριότερα γνωρίσματά της) όπου τά κάθε λογής σύνορα, οικονομικά, έθνικά, γλωσσικά, πολιτισμικά κλπ., χωρίς να καταργούνται βέβαια, άποβαίνουν πάντως περισσότερο ευδιάβατα: όπου οι διαχωριστικές γραμμές, χωρίς να εξαφανίζονται έντελώς, χάνουν τό αυστηρό περίγραμμά τους: όπου ή ταυτότητα συμβιώνει μέ τήν έτερότητα

3. Κρίσις του Βουτωναίου ποιητικού άγώνος του έτους 1871, Αθήναι 1871, σ. 11.

τα και οι ομοιότητες συνυπάρχουν με τις διαφορές. Ποιές προοπτικές ανοίγονται μπροστά μας;

Είναι αυτονόητο ότι, μέσα στον ανταγωνιστικό κόσμο όπου ζούμε, αυτό που μετράει, πολύ περισσότερο από το παρελθόν, είναι το παρόν μας. Η τωρινή μας υπόσταση, παρουσία και αξιοσύνη. Άνάμεσα σε άλλα: ο τωρινός μας πολιτισμός, η τωρινή μας γλώσσα και λογοτεχνία. Η γλώσσα μας δηλαδή αυτή που υπάρχει σήμερα και που δεν πιστεύω ότι κινδυνεύει όσο υπάρχουν άνθρωποι που την αγαπούν, την μιλούν και την γράφουν, ούτε και είναι τόσο φτωχή ή ακαλλιέργητη όσο νομίζουν μερικοί, αφού έχει καλλιεργηθεί και εξακολουθεί να καλλιεργείται επιτυχώς από δεκάδες εκατοντάδες της χηφτες.

Κι έπειτα, η λογοτεχνία μας: δηλαδή η νεότερη και η σύγχρονη μας λογοτεχνία, αυτή που έχει περάσει από πολλού τά σύνορά μας, χάρη σε ανθρώπους που λέγονται Παλαμάς, Σικελιανός, Καβάφης, Καζαντζάκης, Σεφέρης, Ελύτης, Ρίτσος, Έμπειρίκος, Έγγονόπουλος, Τσίρκας, Αλεξάνδρου, Χειμωνάς, για να αναφέρω μόνο μερικούς νεκρούς μας του 20ού αιώνα. Και αξίζει να σημειώσω, στο σημείο αυτό, πως αν, κατά κανόνα, οι δυναμικές λογοτεχνίες προέρχονται από μεγάλες χώρες και από ισχυρές γλώσσες, οι εξαιρέσεις, όσες τουλάχιστον έβγαλε και νομιμοποίησε ο 20ός αιώνας, δεν είναι έπουσιώδεις. Άρκει να θυμηθούμε μερικούς «περιφερειακούς» συγγραφείς με παγκόσμια έμβλημα: τον Τσέχο Κάφκα, τον Πορτογάλο Πεσόα, τον Άργεντινό Μπόρχες ή τον δικό μας Καβάφη, τον μόνο, πάντως, που έγραψε σε «άσθενη» γλώσσα.

Άλλα η περίπτωση Καβάφη είναι φαινόμενο με ιδιαίτερη σημασία. Γι' αυτό και θα μου επιτρέψετε εδώ ένα σχόλιο. Πριν από έναν χρόνο, τό Κέντρο Έλληνικής Γλώσσας, στη Θεσσαλονίκη, με έπιμέλεια του συναδέλφου Νάσου Βαγενά, κυκλοφόρησε ένα τόμο 380 σελίδων με τον τίτλο *Συνομιλώντας με τον Καβάφη. Άνθολογία ξένων καθαφογενών ποιημάτων*. Άποτέλεσμα μās έρευνας που περιορίστηκε όμως σε 21 μόνο χώρες, ο τόμος αυτός, μολοντί έπιλογή ξένων «καθαφογενών» ποιημάτων, προσφέρει μιά χαρακτηριστική εικόνα της παγκόσμιας απήχησης του Καβάφη. Οι συμμετοχές καλύπτουν τεράστιο τμήμα του πλανήτη μας: την Εύρώπη, τις Ηνωμένες Πολιτείες, τη Λατινική Άμερική, την Άυστραλία, την Άφρική. Άπό τον Μοντάλε και τον Μπρέχτ ως τους ποιητές των ήμερών μας, δημιουργοί από όλον τον κόσμο συνομιλούν ποιητικά με τό καθαφικό έργο, πιστοποιώντας την αυξανόμενη έπιβολή του. Προσωπικά δεν γνωρίζω, σε παγκόσμιο επίπεδο, καμιά άλλη περίπτωση παρόμοιας πνευματικής απήχησης, που να επικυρώνεται, έπιπλέον, και με αναρίθμητες παράλληλες εκδηλώσεις: διεθνή συνέδρια, διδασκαλία του καθαφικού έργου σε πολυάριθμα δικά μας και ξένα πανεπιστήμια, διαρκή δημοσιεύματα, αφιερώματα, ποικίλες αναφορές, μιμήσεις, παρωδίες, ακόμη και αξιοποιήσεις του καθαφικού προσώπου και έργου από ζωγράφους, μουσικούς, κινη-

ματογραφιστές κ.ά. Μέ αυτούς τους όρους, αν μιά τέτοια επικοινωνιακή έμβλημα και δυνατότητα διαλόγου ενός ποιητή με τους μεταγενέστερους και τους ομοτέχνους του αποτελεί ουσιαστικό κριτήριο ποιότητας και αξίας, δεν διστάζω να εκφράσω εδώ απερίφραστα την πεποίθησή μου: πως η γλώσσα μας, μιά «άσθενής» γλώσσα μερικών εκατομμυρίων ανθρώπων, χάρισε στην ανθρωπότητα τον κορυφαίο ποιητή του 20ού αιώνα.

Πεποίθηση που μακάρι να οδηγεί, όχι βέβαια σε αυτάρκες και σε σοβινιστικές μεγαλαυχίες, αλλά σε γόνιμους προβληματισμούς. Άλλωστε, όπως απέδειξε παλαιότερα και η περίπτωση Σολωμού, ένας σημαντικός ποιητής ανεβάζει ταυτόχρονα τό επίπεδο της ποίησης και του πολιτισμού, της έρευνας και της σκέψης. Κι έπειτα, αν, όπως πιστεύουμε σήμερα, η πραγματική και σημερινή λογοτεχνία αποβλέπει, όχι βέβαια να έπιδείξει, να υποδείξει ή να αποδείξει, αλλά απλώς και μόνο να δείξει, τότε νοείται και δικαιώνεται ως πηγή όχι μόνο αισθητικής ήδονης αλλά και αυτογνωσίας. Τί ακριβώς συμβαίνει με τον Καβάφη; Που όφείλεται η παγκόσμια ακτινοβολία του; Βέβαια, οι απαντήσεις, όσες έχουν ήδη δοθεί, υπογραμμίζουν έπαρκως την ιδιαιτερότητα του Άλεξανδρινού ποιητή: τον πρωτότυπο τόνο της φωνής του, την προσωπική έκφορά του λόγου του, τη «διανοητική», «κυδέτερη και άσυγκλήτη» γλώσσα του και, προπάντων, την ιδιάζουσα και άπαράμιλλη, δραματική και τραγική του ειρωνεία.⁴

Θά ήθελα όμως εδώ να προσθέσω έπιπλέον και δύο άλλα στοιχεία που, κατά τη γνώμη μου, καθιστούν την καθαφική ποίηση ιδιαιτέρως επικοινωνιακή και έπικαιρη. Τό πρώτο στοιχείο συνδέεται με την ιστορική αίσθηση του ποιητή, που τον οδηγεί στο να έπισημαίνει κυρίως, μέσα στην ιστορία, όχι τίς μοναδικές και ανεπανάληπτες, αλλά τίς επαναλαμβανόμενες και διαχρονικές ανθρώπινες συμπεριφορές, πράγμα που με τον «γνωμικό» του χαρακτήρα έξηγει γιατί, σε κάθε ιστορική περίσταση ή προσωπική μας έμπειρία, θυμόμαστε τόσο συχνά στίχους του Καβάφη. Τό δεύτερο στοιχείο συνδέεται με τά έπιμονα καθαφικά θέματα της ανθρώπινης άποτυχίας, της άπάτης και της αυταπάτης, θέματα πανανθρώπινα, διαχρονικά, ενεργά άσφαλώς και στην έποχή μας, τά όποια τελικώς δικαιώνουν τον Σεφέρη όταν χαρακτηρίζει τον καθαφικό κόσμο ως έναν κόσμο «άπατημένων και άπατεώνων».⁵

Άλλά είναι καιρός να κλείσω εδώ τό σχόλιό μου. Άν επέμεινα στην περίπτωση Καβάφη, είναι γιατί ο Άλεξανδρινός ποιητής, στραμμένος ταυτόχρονα προς τό παρόν και προς τό παρελθόν, προς την Άνατολή

4. Βλ. «Εισαγωγή» του Νάσου Βαγενά στον τόμο *Συνομιλώντας με τον Καβάφη. Άνθολογία ξένων καθαφογενών ποιημάτων*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 29 κ.έ.

5. Γιώργος Σεφέρης, «Κ.Π. Καβάφης, Θ.Σ. Έλιοτ παράλληλοι», *Άγγλοελληνική Έπιθεώρηση*, τ. Γ', αριθ. 2, Ιούνιος 1947, σ. 41.

και προς τη Δύση, συμβολοποιεί και υπογραμμίζει με τον καλύτερο τρόπο τα τωρινά ζητούμενα των νεοελληνικών σπουδών μας. Σηματοδοτεί ένα άνοιγμα στον κόσμο, μιιά διεύρυνση του οπτικού μας πεδίου, έντέλει και μιιά αναγκαιότητα: να υπερβούμε κάθε στενά τοπικό και τοπικιστικό απομονωτισμό. Γιατί σήμερα γνωρίζουμε πώς ή αυτογνωσία μας προϋποθέτει ως αναγκαία συνθήκη και την έτερογνωσία. Αν θέλουμε να γνωρίσουμε τη λογοτεχνία και τον πολιτισμό μας, οφείλουμε να γνωρίσουμε και την λογοτεχνία και τον πολιτισμό των άλλων. Αν θέλουμε να γνωρίσουμε τον έαυτό μας, οφείλουμε να γνωρίσουμε και τους άλλους. Απλές αλήθειες που υποχρεωνόμαστε εκ των πραγμάτων να τις παραδεχθούμε.

Κύριε Πρόεδρε της Δημοκρατίας,

Σήμερα οι νεοελληνικές σπουδές αριθμούν πολλές δεκαετίες ζωής. Έχουν περάσει από πολλές φάσεις και από πολλές Συμπληγάδες. Νομίζω ότι ξεπέρασαν πιά τις παιδικές τους αρρώστιες και ότι βρίσκονται σε καλό δρόμο: ως πούμε, στο στάδιο της ενηλικίωσής τους. Οι οίωνοι δέν είναι κακοί: τόσο στη χώρα μας όσο και στο έξωτερικό, πολλοί νεοελληνιστές δικαιολογούν και δικαιώνουν τις προσδοκίες μας.

Όλα βαίνουν κατ' εὐχὴν; Όχι ασφαλώς. Κάθε άλλο. Τά προβλήματα υπάρχουν. Προβλήματα αναπτυξιακά και πρακτικά (οικονομικών πόρων, υποδομής, οργάνωσης κλπ.), αλλά και προβλήματα θεωρητικά ή μεθοδολογικά, υποκειμενικά και αντικειμενικά, που συνοψίζονται, κατά τη γνώμη μου, σε ένα και κύριο: στο γεγονός ότι αδυνατούμε να μετατρέψουμε, όσο θά θέλαμε, την ποσότητα σε ποιότητα. Γιατί ή περιρρέουσα αδράνεια πολλές φορές αποδεικνύεται εφτάψυχη και ακατανίκητη. Αλλά και οι δικές μας αδυναμίες είναι φανερές, έτσι που να προβάλλει συχνά, στη θέση λ.χ.

του δημιουργικού μόχθου, ή εύκολη καταφυγή στην τυποποίηση, στην επανάληψη ή στην άκριτη εφαρμογή μοντέλων-συνταγών στη θέση της έξελικτικής πορείας ή στασιμότητα: στη θέση του στοχασμού ή επίπεδη και άπλοϊκή περιγραφή, ή έντυπωσιασμός, ή βαρύγδουπη ασάφεια και ή φλύαρη άσημαντολογία: στη θέση της εὐθύβολης γραφής, ή ρητορισμός, ή προχειρότητα, ή έκφραστική άφασία.

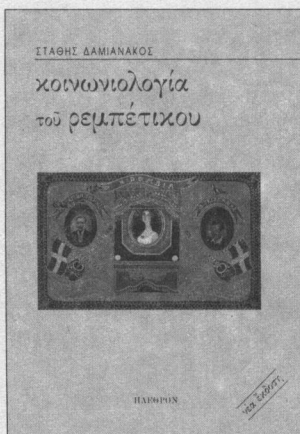
Άνεφερα πιά πάνω τη λέξη ποιότητα: λέξη-κλειδί, που αποτελεί, πιστεύω, την πεμπουσία των κόπων μας και των σπουδών μας. Διότι, σε τελευταία ανάλυση, αυτές οι σπουδές, οι σπουδές μας, δέν έχουν νόημα, αξία και λειτουργία παρά στο μέτρο όπου προστατεύουν τό πολιτισμικό περιβάλλον από την πνευματική ρύπανση, προωθώντας αυτό που θά λέγαμε ποιότητα ζωής: μιιά ποιότητα που και ή έπιστήμη και ή τέχνη την επικαλούνται ή την άπεργάζονται, ή καθεμιιά με τον τρόπο της, αλλά που και οι ποιητές, οι απόβλητοι της αγοράς και του μαζικού ενδιαφέροντος, την σηματοδοτούν, είτε όταν έρωτούν, όπως λ.χ. ο παλαιότερός μας Χέλντερλιν:

Κι οι ποιητές τί χρειάζονται σ' έναν μικρόψυχο καιρό;

είτε όταν άπαντούν, όπως λ.χ. ο σύγχρονός μας Κλεϊτος Κύρου:

Κι όμως είμαστε έμεις που δίνουμε μαγικές διαστάσεις στα πράγματα τί μαγεία ή έκλειψη του ήλιου τί πετρωμένο φως τί ήρεμία μά και πόση άγριάδα τόσες μέρες σιγής τόσα τραύματα τόσες προσθαφαιρέσεις.

6. Κλεϊτος Κύρου, «Τό τέλος του αιώνα», Πανδώρα 5, 2000.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΡΕΜΠΕΤΙΚΟΥ

ΣΤΑΘΗΣ ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ

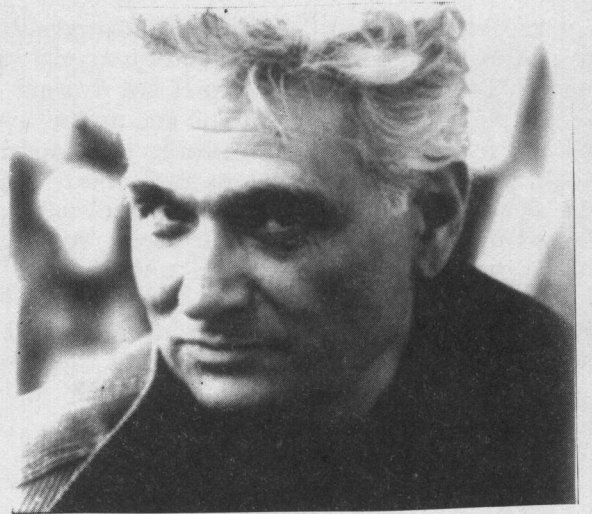
Σ' αυτήν την κλασική πλέον μελέτη για τό ρεμπέτικο που επανεκδίδεται βελτιωμένη, ή συγγραφέας, εκτός των άλλων, συγκρίνει τά δεδομένα της διεθνούς έρευνας και τά άποτελέσματα της ανάλυσης δείγματος ρεμπέτικων τραγουδιών για να προσδιορίσει τά στοιχεία που καθιερώνουν τό ρεμπέτικο ως πολιτισμικό φαινόμενο του αστικού κέντρου, να κωδικοποιήσει τά ταξικά, κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των υποπρολεταριακών κύκλων, να άποσαφηνίσει τις σχέσεις έθνικής και ταξικής κουλτούρας και να άποδείξει την παγκοσμιοτητα του φαινομένου σε κοινωνίες στη φάση της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης. Επίσης, του επιτρέπουν να επιβεβαιώσει τη στενή σχέση ταξικών και γενικότερων κοινωνικών χαρακτηριστικών των υποπρολεταρίων άφενός και της ιδεολογίας άφετέρου, και να μελετήσει τις ψυχοσυναισθηματικές στάσεις, νοσηροπίες, συλλογικές παραστάσεις, τό πολιτισμικό, έν γένει, στερέωμα που εκφράζει τό ρεμπέτικο τραγούδι.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ Μασσαλίας 20α, Άθήνα, τηλ.: 36.45.057, e-mail: plethron@otenet.gr

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ

του Ζάκ Ντερριντά

μτφρ. Γ. Φαράκλας

Ζακ Ντερριντά

Κυρία δήμαρχε, κύριε γενικό πρόξενε, αγαπητέ καθηγητή Βάλντενφελς, αγαπητοί συνάδελφοι, αγαπητοί φίλοι,

Σας ζητώ συγγνώμη που έτοιμάζομαι να σας χαιρετήσω και να σας ευχαριστήσω στη γλώσσα μου.

Η γλώσσα θα είναι άλλωστε τό θέμα μου: η γλώσσα του άλλου, η γλώσσα του φιλοξενούμενου, η γλώσσα του ξένου, η και του άλλοδαπου μετανάστη, του ήμεδαπου μετανάστη η του εξόριστου. Τί θα πράξει μιά υπεύθυνη πολιτική σχετικά με τόν πληθυντικό και τόν ενικό, και πρώτα πρώτα με τίς διαφορές μεταξύ των γλωσσών στην αύριανή Ευρώπη και, κατ' εικόνα της Ευρώπης, στην εν τῶ γίνεσθαι παγκοσμιοποίηση; Σ' αυτό που αποκαλείται με ὄλο και πίο ὑποπτο τρόπο ἡ παγκοσμιοποίηση προμηνύονται, πράγματα, πόλεμοι, οἱ ὅποιοι εἶναι λιγότερο παρά ποτέ, μετά τήν 11η Σεπτεμβρίου, βέβαιοι γιά τή γλώσσα τους, τό νόημα τους και τό ὄνομά τους.

Σάν προμετωπίδα σ' αυτό τό σεμνό και νηφάλιο δείγμα εὐγνωμοσύνης, ἐπιτρέψτε μου να διαβάσω πρώτα μιά φράση που ὁ Βάλτερ Μπένγιαμιν (Benjamin) τήν ὀνειρεύθηκε μιά μέρα, μιά νύχτα, ἀντιστρόφως, στά γαλλικά. Τήν ἐκμυστηρεύθηκε στά γαλλικά στήν Γκρέτελ Ἀντόρνο, σέ μιά ἐπιστολή που τῆς ἀπηύθυνε στίς 12 Ὀκτωβρίου 1939 ἀπό τήν Νιέβρ ὅπου ἦταν κρατούμενος. Τοῦτο λεγόταν τότε στήν Γαλλία «στρατόπεδο ἐθελοντῶν ἐργατῶν». Στό ὄνειρό του, εὐφορικό κατά τήν μαρτυρία του, ὁ Μπένγιαμιν λέει στόν ἑαυτό του τό ἐξῆς, στά γαλλικά, ὅπως εἶπαμε: Il s' agissait de changer en fichu une poésie. Καί μεταφράζει: Es

* Πρόκειται γιά τή διάλεξη του Ντερριντά που ἐκφώνησε ὅταν του ἀπονεμήθηκε τό βραβεῖο «Ἀντόρνο» τῆς πόλης Φραγκφούρτης στίς 22 Σεπτεμβρίου 2001, ἡ ὅποια δημοσιεύθηκε στήν *Monde Diplomatique* τόν Ἰανουάριο του 2002.

handelte sich darum, aus einem Gedicht ein Halstuch zu machen, [τό θέμα ἦταν να μετατραπῆ ἕνα ποίημα σέ μαντήλα]. Σέ λίγο θά χαϊδέψουμε αὐτό τό fichu, τήν ἐσάρπα ἢ τό φουλάρι. Θά διακρίνουμε πάνω του κάποιο γράμμα τῆς ἀλφαβήτου που ὁ Μπένγιαμιν νόμισε πώς ἀναγνώρισε ἐπ' αὐτοῦ στό ὄνειρό του. Ἡ δέ λέξη fichu δέν εἶναι ἡ ὁποιαδήποτε γαλλική λέξη γιά να δηλωθεῖ ἡ γυναικεία ἐσάρπα, σάλι ἢ φουλάρι.

Τά ὄνειρα τά ἔχουμε πάντα στό κρεβάτι καί τή νύχτα; Εἴμαστε υπεύθυνοι γιά τά ὄνειρά μας; Μποροῦμε να δώσουμε λόγο γι' αὐτά; Ὑποθέστε πώς ὀνειρεύομαι. Τό ὄνειρό μου θά ἦταν εὐτυχισμένο, ὅπως του Μπένγιαμιν.

Αὐτήν ἐδῶ τή στιγμή, ἀπευθυνόμενος σέ σας, ὄρθιος, μέ ἀνοιχτά τά μάτια, προτιθέμενος να σας ευχαριστήσω θερμότατα, μέ χειρονομίες unheimlich [ἀνοίκειες] ἢ φασματικές ἑνός ὑπνοδάτη, ἄν ὄχι ἑνός ληστή ὁ ὅποιος ἤλθε να ἀρπάξει ἕνα βραβεῖο που δέν προορίζεται γι' αὐτόν, ὅλα θά συνέβαιναν λοιπόν ὡς εἴαν να ὀνειρευόμουν. Καί μάλιστα να τό ὁμολογοῦσα: Ἀληθῶς λέγω ὑμῖν, χαιρετίζοντάς σας μέ εὐγνωμοσύνη, νομίζω πώς ὀνειρεύομαι. Ἀκόμη καί ἄν ὁ ληστής ἢ ὁ λαθρέμπορος δέν εἶναι ἀντάξιος αὐτοῦ που του συμβαίνει—ὅπως σ' ἕνα διήγημα του Κάφκα ὁ κακός μαθητής που νομίζει ὅτι τόν καλοῦν, ὅπως τόν Ἀβραάμ, στή θέση του ἀριστοῦχου—, τό ὄνειρό του φαίνεται εὐτυχισμένο. Ὅπως ἐγώ.

Ἀνάμεσα στό να ὀνειρεύεσαι καί τό να νομίζεις ὅτι ὀνειρεύεσαι, ποιά ἡ διαφορά; Καί πρώτα ποιός δικαιούται να θέτει αὐτό τό ἐρώτημα; Ὁ ὀνειρευόμενος θυθισμένος στό δίωμα τῆς νύχτας του ἢ ὁ ἀφυπνιζόμενος που ἔχει ὀνειρευθεῖ; Μπορεῖ τάχα, ἄλλωστε, ὁ ὀνειρευόμενος να μιλήσει γιά τό ὄνειρό του χωρίς να ξυπνήσει; Μπορεῖ τάχα να κατονομάσει τό ὄνειρο γενικῶς; Μπορεῖ τάχα να τό ἀναλύσει μέ ὀρθότητα ἢ καί ἀκόμη να χρησιμοποιήσει κατάλληλα τή λέξη «ὄ-

νειρο» χωρίς να διακόψει και να προδώσει, ναι, να προδώσει τον ύπνο;

Φαντάζομαι εδώ δύο απαντήσεις. Τοῦ φιλοσόφου θά ἦταν αὐστηρά «ὄχι»: Ἐνας σοβαρός καί υπεύθυνος λόγος περί τοῦ ὄνειρου εἶναι ἀνεπίκτος, κανείς δέν μπορεῖ νά διηγηθεῖ ἔστω ἓνα ὄνειρο χωρίς νά ξυπνήσει. Αὐτή ἡ ἀρνητική ἀπάντηση, τῆς ὁποίας θά μπορούσαμε νά δώσουμε μύρια παραδείγματα ἀπό τόν Πλάτωνα ἕως τόν Χοῦσερλ, νομίζω πῶς ἴσως ὀρίζει τήν οὐσία τῆς φιλοσοφίας. Αὐτό τό «ὄχι» δεσμεύει τήν εὐθύνη τοῦ φιλοσόφου πρὸς ὄφελος τῆς ὀρθολογικῆς προσταγῆς τῆς ἐγρήγορης, τοῦ κυρίαρχου ἐγώ, τῆς ἀγρυπνῆς συνείδησης. Τί εἶναι ἡ φιλοσοφία κατὰ τόν φιλόσοφο; Τό ξύπνιο καί τό ξύπνημα. Ἐντελῶς διαφορετική, ἀλλ' ἐξ ἴσου υπεύθυνη, θά ἦταν ἴσως ἡ ἀπάντηση τοῦ ποιητῆ, τοῦ συγγραφέα ἢ τοῦ δοκιμογράφου, τοῦ μουσικοῦ, τοῦ ζωγράφου, τοῦ θεατρικοῦ ἢ κινηματογραφικοῦ σεναριογράφου. Ἄν ὄχι καί τοῦ ψυχαναλυτῆ. Δέν θά ἔλεγαν ὄχι ἀλλά ναι, ἴσως, κάποτε. Θά ἔλεγαν, ναι, ἴσως κάποτε. Θά κατέφασκαν τό γεγονός, τήν ἐξαιρετική μοναδικότητά του: Ναι, ἴσως μπορούμε νά νομίζουμε καί νά ὀμολογοῦμε πῶς ὀνειρευόμαστε χωρίς νά ξυπνήσουμε· ναι, δέν εἶναι ἀδύνατον, κάποτε, νά λέμε, ἐνῶ κοιμόμαστε, μέ κλειστά ἢ ὀρθάνοιχτα μάτια, κάτι σάν μιάν ἀλήθεια τοῦ ὄνειρου, ἓνα νόημα κι ἓναν λόγο τοῦ ὄνειρου πού ἀξίζει νά μὴν καταπονηθῆ στή νύχτα τοῦ μηδενός.

Ὅσον ἀφορᾷ αὐτή τῆ διαύγεια, τῆ φώτιση, τῆ διαφώτιση (Aufklärung) ἑνός ὀνειρευόμενου λόγου περί ὄνειρου, μοῦ ἀρέσει ἀκριβῶς ν' ἀναλογίζομαι τόν Ἄντορνο. Θαυμάζω καί ἀγαπᾶ τόν Ἄντορνο κάποιον πού δέν ἔπαψε νά ταλαντεύεται ἀνάμεσα στό «ὄχι» τοῦ φιλοσόφου καί τό «ναί, ἴσως, κάποτε τυχαίνει» τοῦ ποιητῆ, τοῦ συγγραφέα ἢ τοῦ δοκιμογράφου, τοῦ μουσικοῦ, τοῦ ζωγράφου, τοῦ θεατρικοῦ ἢ κινηματογραφικοῦ σεναριογράφου, ἄν ὄχι καί τοῦ ψυχαναλυτῆ. Ταλαντευόμενος μεταξύ τοῦ «ὄχι» καί τοῦ «ναί, ἴσως, κάποτε», κληρονόμησε ἀμφοτέρω. Ἐλαβε ὑπ' ὄψη ὅ,τι ἡ ἔννοια, ἡ διαλεκτική ἢ ἴδια, δέν μπορούσε νά συλλάβει ἀπό τό καθέκαστο γεγονός, καί ἔκαμε τά πάντα γιά νά ἀναλάβει τήν εὐθύνη αὐτῆς τῆς διπλῆς κληρονομιάς.

Πράγματι, τί ὑπαινίσσεται ὁ Ἄντορνο; Ὅτι ἡ διαφορά ὄνειρου καί πραγματικότητας, αὐτή ἡ ἀλήθεια στήν ὁποία μᾶς ἐπαναφέρει τό «ὄχι» τοῦ φιλοσόφου μέ ἀκαμπτη αὐστηρότητα, εἶναι ἐκεῖνο πού βλάπτει, πλήττει ἢ «φθείρει», «προκαλεῖ ζημία» (beschädigt) στά ὀραιότερα ὄνειρα καί ἀποθέτει σ' αὐτά τήν υπογραφή ἑνός λεκέ, μιᾶς κηλίδας (Makel). Τό «ὄχι», θά μπορούσαμε νά ποῦμε, μέ μιάν ἄλλη ἔννοια, ἡ ἀρνητικότητα πού ἡ φιλοσοφία ἀντιτάσσει στό ὄνειρο, θά ἦταν μιᾶ πληγή, τῆς ὁποίας τά ὀραιότερα ὄνειρα φέρουν γιά πάντα τήν οὐλή.

Ἐνα χωρίο τῶν *Minima moralia*¹ τό ὑπενθυμίζει, τό ὁποῖο προκρίνω γιά δύο λόγους. Κατά πρῶτον ἐδῶ ὁ Ἄντορνο λέει πῶς ἡ ἐξυπνη συνείδηση χαλάει, βλά-

πτει, ἀκρωτηριάζει, «φθείρει» (beschädigt), πλήττει τά ὀραιότερα ὄνειρα, γνωστοποιώντας μας ὅτι αὐτά εἶναι ψιλή ἐπίφαση (Schein) ἐναντι τῆς ἐνεργοῦ πραγματικότητας (Wirklichkeit). Ὅμως ἡ λέξη πού χρησιμοποιεῖ τότε ὁ Ἄντορνο γιά νά ἐκφράσει αὐτή τήν πληγή: beschädigt, εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἴδια πού ἐμφανίζεται στόν ὑπότιτλο τῶν *Minima moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*. Ὅχι «στοχασμοί γιά» μιᾶ πληγωμένη, ζημιωμένη, φθαρμένη ζωή, ἀλλά «στοχασμοί ἀπό ἢ μέσα ἀπό» μιᾶ τέτοια ζωή, aus dem beschädigten Leben: στοχασμοί σημαδεμένοι ἀπό τόν πόνο, ὑπογραμμένοι ἀπό τήν πληγή. Ἡ ἀφιέρωση τοῦ βιβλίου στόν Χορκχάμερ ἐξηγεῖ τί χρωστᾷ ἡ μορφή τοῦ βιβλίου αὐτοῦ στήν ἰδιωτική ζωή καί στήν ὀδυνηρή κατάσταση τοῦ «μετανάστη διανοούμενου» (ausgegangen von engsten privaten Bereich, dem des Intellektuellen in der Emigration).

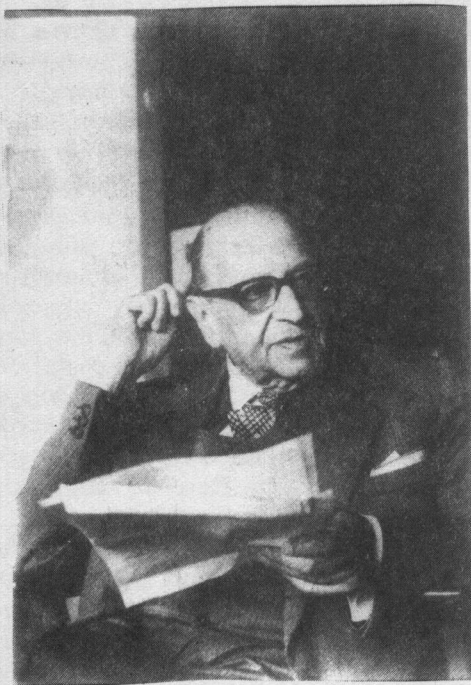
Ἐπιλέγω αὐτό τό χωρίο τῶν *Minima moralia* καί γιά νά ἀποτίσω σήμερα ἓναν εὐγνώμονα φόρο τιμῆς σ' ἐκεῖνους πού ἴδρυσαν τό βραβεῖο Ἄντορνο καί σέβονται ἓνα ὀρισμένο πνεῦμα του. Ὅπως πάντα στόν Ἄντορνο —αὐτό εἶναι καί τό ὀραιότερο κληροδότημά του—, τό ἐν λόγω θεατρικό ἀπόσπασμα ἐγκαλεῖ τῆ φιλοσοφία σέ μία μόνο πράξη, ἐπὶ τῆς αὐτῆς σκηνῆς, ἐνώπιον τῆς ἀρχῆς ὄλων τῶν ἄλλων τῆς. Ἡ φιλοσοφία πρέπει νά ἀπολογηθεῖ μπροστά στό ὄνειρο, μπροστά στή μουσική —τήν ὁποία ἐκπροσωπεῖ ὁ Σοῦμπερτ—, μπροστά στό θέατρο καί μπροστά στή λογοτεχνία, τήν ὁποία ἐκπροσωπεῖ ἐδῶ ὁ Κάφκα:

«Ἄν ξυπνήσει κανείς στή μέση ἑνός ὄνειρου, ἀκόμη καί τοῦ χειρότερου ἐφιάλτη, εἶναι ἀπαγορευμένος καί τοῦ φαίνεται σάν νά τόν ἔχουν ἐξαπατήσει στερώντας του ὅ,τι καλύτερο μπορούσε νά ἔχει. Τά εὐτυχή ὄνειρα, ὅμως, τά ἐκπληρωμένα, εἶναι πράγματι τόσο σπάνια ὅσο, σύμφωνα μέ τῆ ρῆση τοῦ Σοῦμπερτ, καί ἡ χαρούμενη μουσική. Ἀκόμη καί τό ὀραιότερο φέρει πάνω του σάν κηλίδα (wie ein Makel) τῆ διαφορά του ἀπό τήν πραγματικότητα, τήν ἐπίγνωση τῆς ἀπλῆς ψευδαίσθησης αὐτοῦ πού προσφέρει. Γι' αὐτό ἀκριβῶς τά ὀραιότερα ὄνειρα εἶναι σάν νά ἔχουν βλάβη (wie beschädigt). Αὐτή ἡ ἐμπειρία ἔχει ἀποδοθεῖ μέ ἀπαράμιλλο τρόπο στήν περιγραφή τοῦ ὑπαίθριου θεάτρου τῆς Ὀκλαχόμας στήν Ἀμερική τοῦ Κάφκα».

Τόν Ἄντορνο στοίχειωνε αὐτό τό θέατρο τῆς Ὀκλαχόμας στήν *Amerika* τοῦ Κάφκα,² προπαντός ὅταν ὁ ἴδιος ἀναφέρει τίς πειραματικές του ἐρευνες στίς Ἠνω-

1. T.W. Adorno, *Minima moralia*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη (1951), [21979, *Gesammelte Schriften*, τ. 4, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1997, §72, σ. 126· ἑλλ. μτφρ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1990, σ. 194].

2. Βλ. Φρ. Κάφκα, *Ἡ Ἀμερική*, Θεμέλιο 21987, σ. 221-239. Σ.τ.μ.

Μας Λορκαίμπερ

μένες Πολιτείες, τίς ἐργασίες του γιά τήν τζάζ, γιά έναν όρισμένο φετιχιστικό χαρακτήρα τής μουσικής, γιά τά προβλήματα πού θέτει ή βιομηχανική παραγωγή πολιτιστικών αντικειμένων, όταν ή κριτική του προτίθεται, τό λέει ό ίδιος, νά απαντήσει στόν Μπένγιαμιν του *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit* [Τό έργο τέχνης τήν εποχή τής τεχνικής του αναπαραγωγιμότητας]. Είτε αυτή ή κριτική εϋσταθει είτε όχι, όπως τόσες άλλες πού έχουν γίνει στόν Μπένγιαμιν, πάντως θά μās ήταν περισσότερο παρά ποτέ ωφέλιμο νά τήν στοχασθοϋμε σήμερα. Αναλύοντας μιάν όρισμένη έμπορευματοποίηση του πολιτισμοϋ, αναγγέλλει κιόλας μιá δομική μεταλλαγή του κεφαλαίου, τής κυβερνοχωρικής αγοράς, τής αναπαραγωγής, τής παγκόσμιας συγκέντρωσης και τής ιδιοκτησίας.

Κι από τόν χειρότερο επιάλτη (μποροϋμε νά πολλαπλασιάσομε τά σχετικά ιστορικά παραδείγματα από τήν αρχή του αιώνα μέχρι τήν τελευταία εβδομάδα) θ' απογοητευόμασταν λοιπόν αν μās ξυπνοϋσαν, γιατί θά μās έχει δώσει νά σκεφτοϋμε τό αναντικατάστατο, μιάν αλήθεια ή ένα νόημα πού ή συνείδηση κινδυνεύει νά μās αποκρύψει, ή και νά ξανακοιμήσει, όταν θά ξυπνήσομε. Λές και τό όνειρο είναι πιό αγρυπνο από τήν εγρήγορση, τό ασυνείδητο πιό σκεπτόμενο από τήν συνείδηση, ή λογοτεχνία ή οι τέχνες πιό φιλοσοφικές, πιό κριτικές πάντως, από τή φιλοσοφία.

Άπευθύνομαι λοιπόν σέ σās μέσ στή νύχτα ως εάν εν αρχή ήταν τό όναρ. Τί είναι τό όνειρο; Και ή σκέψη του όνειρου; Και ή γλώσσα του όνειρου; Υπάρχει

μήπως μιá ήθική ή μιá πολιτική του όνειρου πού νά μήν υποκύπτει ούτε στό φανταστικό ούτε στήν οϋτοπία, πού νά μήν είναι, λοιπόν, ευθινοφοβή (démissionnaire), ανεύθινη και φευγάτη (évasive); Πάλι από τόν Άντόρνο εξουσιοδοτοϋμαι γιά νά αρχίσω έτσι, ακριβέστερα δέ από έναν άλλο λόγο του Άντόρνο πού μέ αγγίζει ιδιαίτερα καθώς, όπως έγώ ό ίδιος όλο και συχνότερα, πολύ συχνά ίσως, ό Άντόρνο μιλά εδώ κυριολεκτικά γιά τή δυνατότητα του αδύνατου, γιά τό «παράδοξο τής δυνατότητας του αδύνατου» (vom Paradoxon der Möglichkeit des Unmöglichen). Στά *Prismen*, στό τέλος τής «Χαρακτηριολόγησης του Βάλτερ Μπένγιαμιν», τό 1955, ό Άντόρνο γράφει τό εξής, πού θά ήθελα νά τό αναγάω σέ έμβλημα, έστω γιά όλες τίς «τελευταίες φορές» τής ζωής μου:

«Στό παράδοξο τής δυνατότητας του αδύνατου συνενερέθησαν σ' αυτόν [στόν Μπένγιαμιν] γιά τελευταία φορά ό μυστικισμός και ό διαφωτισμός. Άποποιήθηκε τό όνειρο χωρίς νά τό προδώσει (ohne ihn zu verraten) και νά γίνει σνένοχος τής μόνιμης όμοφωνίας των φιλοσόφων, ότι τοϋτο αντίκειται στό δέον».³

Η δυνατότητα του αδύνατου, λέει έτσι ό Άντόρνο, die Möglichkeit des Unmöglichen. Νά μή μās έντυπωσιάξει ή «μόνιμη όμοφωνία των φιλοσόφων», δηλαδή ή πρώτη συνενοχή πού πρέπει νά διαρρηχθεί και αυτό πού πρέπει πρώτα πρώτα νά μās άνησυχεί αν θέλομε νά σκεφτόμασε λίγο. Ν' αποποιοϋμαστε τό όνειρο δίχως νά τό προδίδομε (ohne ihn zu verraten), αυτό χρειάζεται, κατά τόν Μπένγιαμιν, συγγραφέα ενός *Traumkitsch*.⁴ Νά ξυπνήσομε, νά καλλιεργοϋμε τήν εγρήγορση και τήν επαγρύπνηση, ενώ θά παραμένομε προσεχτικοί, στό νόημα, πιστοί στά διδάγματα και τή διορατικότητα ενός όνειρου, μέ τήν έγνοια του τί μās δίνει τό όνειρο νά σκεφτοϋμε, ιδίως όταν μās δίνει νά σκεφτοϋμε τή δυνατότητα του αδύνατου. Τή δυνατότητα του αδύνατου μποροϋμε μόνο νά τήν όνειρευθοϋμε, πλην ή σκέψη, μιá έντελως διαφορετική σκέψη τής σχέσης του δυνατοϋ και του αδύνατου, εκείνη ή άλλη σκέψη πού εδώ και τόσον καιρό αναπνέω και ένιοτε πνευστιώ κυνηγώντας τήν στίς παραδόσεις ή στοϋς δρόμους μου, συγγενεύει ίσως περισσότερο μέ αυτό τό όνειρο απ' ό,τι ή φιλοσοφία. Θά έπρεπε, ενώ θά ξυπνοϋμε, νά μήν παϋομε ν' αγρυπνοϋμε γιά τό όνειρο. Άπό τούτη τή δυνατότητα του αδύνατου και από ό,τι θά έπρεπε νά γίνει γιά νά προσπαθήσομε νά τή σκεφτοϋμε άλλιως, νά σκεφτοϋμε άλλιως τή σκέψη, σύμφωνα μέ ένα άνυπόθετο χωρίς αδιαίρετη κυριαρ-

3. «Charakteristik Walter Benjamins», *Prismen*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1955 [*Ges. Schriften*, τ. 10.1, σ. 252].

4. Άρθρο στό όποιο αναφερόταν ό Άντόρνο στό ίδιο κείμενο. Δημοσιεύθηκε στήν *Neue Rundschau* και πραγματευόταν, μεταξύ άλλων, τόν σουρρεαλισμό.

χία, έξω απ' ό,τι κυριάρχησε τή μεταφυσική παράδοσή μας, επιδιώκω μέ τόν δικό μου τρόπο νά συναγάγω μερικές ήθικες, νομικές καί πολιτικές συνέπειες—είτε πρόκειται γιά τόν χρόνο, είτε γιά τό δώρο, τή φιλοξενία, τή συγχώρεση, τήν απόφαση ή τήν ερχόμενη δημοκρατία.

Ακόμα δέν άρχισα νά σάς λέω όλη μου τήν εύγνωμοσύνη, όμως μόλις άκουσα τόν Άντόρνο, γιά νά έξουσιοδοτηθώ σχετικά, νά μιλά γιά τόν Μπένγιαμιν δύο έκπατρισμένοι πού ό ένας δέν επέστρεψε ποτέ καί ό άλλος δέν είναι βέβαιο άν επέστρεψε κάποτε. Σέ λίγο θ' αναφέρω άκόμη έναν Μπένγιαμιν στραμμένο πρός τόν Άντόρνο. Καθώς θά μου προκύψει συχνά νά παραθέτω έτσι, εκείνο, τό λοιπόν, πού μ' ένθαρρύνει νά σκεφτώ, πώς ή χρήση μου τών παραθεμάτων θά όφειλε εδω πρό παντός νά μήν είναι άκαδημαϊκή, έθιμοτυπική καί συμβατική, αλλά μάλλον, γι' άλλη μιά φορά, άνησυχητική, άποπροσανατολιστική, άν όχι καί unheimlich [άνοίκεια], είναι άλλο ένα παράθεμα τού Μπένγιαμιν από τόν Άντόρνο. Δύο σελίδες παραπάνω, στό ίδιο κείμενο, ό Άντόρνο υπενθυμίζει ότι ό Μπένγιαμιν «έννοοσε κατά γράμμα» (wörtlich) τή φράση από τόν *Μονόδρομο*, ότι τά παραθέματα είναι σάν ληστές τών δρόμων (wie Räuber am Wege) πού πετάγονται καί άρπάζουν από τόν άναγνώστη τίς πεποιθήσεις του». ⁵ Νά τό ξέρετε, αυτός πού τιμάτε σήμερα μ' ένα μεγάλο θραβείο πού δέν είναι σίγουρος ότι τό άξιζει είναι καί κάποιος πού πάντα κινδυνεύει, όταν παραθέτει, νά μοιάζει μάλλον μέ τούς «ληστές τών δρόμων» παρά μέ τόσους καθηγητές φιλοσοφίας, κι άς είναι φίλοι του.

Όνειρεύομαι. Ύπνοβατώ. Νομίζω πώς όνειρεύθηκα, γιά νά σάς δώσω νά καταλάβετε τήν εύγνωμοσύνη μου μπροστά στό τεράστιο προνόμιο πού μου παραχωρείται σήμερα, όνειρεύομαι άκόμη ασφαλώς πώς ξέρω νά σάς μιλήσω όχι μόνον ως ληστής αλλά ποιητικά, ως ποιητής. Θά ήμουν ασφαλώς άνίκανος νά γράψω τό ποίημα πού όνειρεύομαι. Άλλωστε σέ ποιά γλώσσα νά τό έγγραφα ή νά τό τραγουδοῦσα; Ή νά τό όνειρευόμουν; Θά ταλαντευόμουν ανάμεσα, άφ' ενός, στους νόμους τής φιλοξενίας, δηλαδή στήν επιθυμία τού εύγνώμονος φιλοξενούμενου πού θά όφειλε ν' άπευθυνθει σέ σάς στή γλώσσα σας, καί, άφ' έτέρου, στό άκατανίκητο δέσιμό μου μέ ένα γαλλικό ιδίωμα χωρίς τό όποιο πάω χαμένος, είμαι πίο έξόριστος παρά ποτέ. Γιατί εκείνο πού κατανοώ καί μοιράζομαι καλύτερα μέ τόν Άντόρνο, μέχρι τού νά συμπάσχω μαζί του, ίσως είναι ή αγάπη του τής γλώσσας, καί μάλιστα ένα είδος νοσταλγίας γιά κάτι πού θά έχει ώστόσο ύπάρξει ως ή δική του γλώσσα. Νοσταλγία καταγωγική, προγενέστερη τής ιστορικής ή ενεργού άπάλειας τής γλώσσας, σύμφυτη νοσταλγία συνομήλικης τής συμπλοκής μας μέ τή λεγόμενη μητρική—ή πατρική— γλώσσα. Ώς εάν νά είχαμε χάσει αυτή τή γλώσσα από παιδιά, από τήν πρώτη λέξη. Ώς εάν αυτή ή καταστροφή νά έπρεπε μοιραία νά επαναλαμβάνεται. Ώς εάν νά άπειλοῦσε νά

επανέλθει μέ κάθε γύρισμα της ιστορίας, γιά τόν δέ Άντόρνο μέχρι τήν άμερικανική έξορία. Στήν Άπάντησή του στό παραδοσιακό έρώτημα: Was ist deutsch? [τί είναι γερμανικό;], ⁶ τό 1965, ό Άντόρνο έκμυστηρεύεται ότι ή επιθυμία του νά επιστρέψει τό 1949 από τίς Ήνωμένες Πολιτείες στή Γερμανία ύπαγορεύθηκε πρωτίστως από τή γλώσσα. «Ή απόφαση επιστροφής στή Γερμανία, λέει, είχε ελάχιστα ως κίνητρο αλλά τήν ύποκειμενική άνάγκη, τή νοσταλγία (vom Heimweh motiviert), όσο λίγο κι άν τό άρνούμαι. ⁷ Επιβλήθηκε καί κάτι άντικειμενικό: Ή γλώσσα (Auch ein Objektives machte sich gebend. Das ist die Sprache)».

Γιατί ύπάρχει εδω κάτι παραπάνω από μιά νοσταλγία καί άλλο από ένα ύποκειμενικό πάθος (affect); Γιατί ό Άντόρνο προσπαθεί νά δικαιολογήσει τήν παλλινόστησή του στή Γερμανία μ' ένα έπιχείρημα μέσα από τή γλώσσα, πού θ' άποτελοῦσε έναν «άντικειμενικό» λόγο; Ή συνηγορία του θά όφειλε νά άποτελεί σήμερα ύπόδειγμα γιά όσους επιδιώκουν ανά τόν κόσμο, άλλ' ειδικά στήν άνοικοδομούμενη Εύρώπη, νά όρίσουν μιάν άλλη ήθική ή μιάν άλλη πολιτική, μιάν άλλη οικονομία, άν όχι μιάν άλλη οικολογία της γλώσσας; Πώς νά καλλιεργούμε τήν ποιητικότητα τού ιδιώματος γενικά, τό οικείο μας (chez soi), τόν οίκον μας, πώς νά σώσουμε τή γλωσσική διαφορά, τοπική όσο καί έθνική, πώς νά άντισταθοῦμε συνάμα στή διεθνή ήγεμονία μιās γλώσσας έπικοινωνίας (πού ήταν ήδη ή άγγλοαμερικανική γιά τόν Άντόρνο), πώς ν' άντιταχθοῦμε στόν εργαλειικό ώφελιμισμό μιās καθαρά λειτουργικής καί έπικοινωνιακής γλώσσας χωρίς, ώστόσο, νά ύποκυψουμε στόν έθνικισμό, στόν κρατοεθνικισμό ή στόν κρατοεθνικιστικό κυριαρχισμό, χωρίς νά προσφέρουμε αυτά τά παλιά σκουριασμένα όπλα στήν άντιδραστικότητα τής ταυτότητας καί σ' όλη τήν παλαιά ιδεολογία πού έπικεντρώνεται στήν κυριαρχία, στήν κοινότητα καί στή διαφοροποίηση;

Ό Άντόρνο άκολουθεί όντως, ένίοτε επικινδύνως, μιά σύνθετη έπιχειρηματολογία στήν όποία είχα άφιέρωσει, πριν κοντά είκοσι χρόνια, μιά μακρά περιεπλεγμένη συζήτηση σ' ένα σεμινάριο γιά τόν «έθνικισμό», γιά τόν «Κάντ, τόν Έβραίο, τόν Γερμανό», γιά τό *Was ist deutsch* τού Βάγκνερ καί γιά ό,τι άποκαλοῦσα τότε, γιά νά δώσω κάποιο παρόνομα σέ έναν αινιγματικό κατοπτρισμό, σ' ένα μεγάλο καί φοβερό ιστορικό κάτοπτρο, τόν «ιουδαιογερμανικό καθρέφτη» (psyché). Άπ' αυτή [τήν έπιχειρηματολογία] διατηρώ μονάχα δύο χαρακτηριστικά.

A. Τό πρώτο θά ύπογράμιζε μέ τρόπο κλασικό, όρι-

5. Ό.π., [σ. 250].

6. «Auf die Frage: Was ist deutsch», *Stichworte, Kritische Modelle 2*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1965, σ. 102 κ.έ. [Ges, Schriften, τ. 10.2, σ. 699].

7. Οι τελευταίες έξι λέξεις παραλείπονται στό παράθεμα τού Ντερριντά. Σ.τ.μ.

Β. Μπένγιαμιν

ομένοι θά τολμοῦσαν νά ποῦν ἀνησυχητικό, τά προνόμια τῆς γερμανικῆς γλώσσας. Διπλό προνόμιο, ὡς πρὸς τὴ φιλοσοφία καί ὡς πρὸς τὸν σύνδεσμο τῆς φιλοσοφίας μέ τὴ λογοτεχνία:

«Ἡ γερμανική, σημειώνει ὁ Ἀντόρνο, ἔχει μᾶλλον προφανῶς μιὰ ἰδιαίτερη ἐκλεκτική συγγένεια πρὸς τὴ φιλοσοφία (eine besondere Wahlverwandschaft zur Philosophie), καί μάλιστα πρὸς ἐκείνη τὴ θεωρητική στιγμή πού τόσο εὐκολα κατηγορεῖται στή Δύση –οὐδόλως ἀναιτιολόγητα– ὡς ἐπικίνδυνα ἀσαφής».⁸

Ἡ δυσκολία στή μετάφραση φιλοσοφικῶν κειμένων ὑψηλῶν προδιαγραφῶν, ὅπως τῆς Φαινομενολογίας τοῦ νοῦ ἢ τῆς Ἐπιστήμης τῆς λογικῆς τοῦ Ἑγκελου, ὀφείλεται, φρονεῖ ὁ Ἀντόρνο, στό ὅτι οἱ φιλοσοφικές ἐννοιες τῆς γερμανικῆς ριζώνουν σέ μιὰ φυσική γλώσσα πού χρειάζεται κανεῖς νά τὴν ξέρει ἀπὸ παιδί. Ἐξ οὗ καί ὑπάρχει, μεταξύ φιλοσοφίας καί λογοτεχνίας, μιὰ ἔνωση ριζική –ριζική διότι ἀρδεύεται ἀπὸ τίς ἴδιες ρίζες αὐτές τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Δέν ὑπῆρξε μέγας φιλόσοφος, λέγει ὁ Ἀντόρνο παραθέτοντας τὸν Οὐλριχ Ζόννεμαν (U. Sonnemann), πού νά μὴν ἦταν καί μέγας συγγραφέας. Καί πόσο δίκιο ἔχει! Ὅσον ἀφορᾷ τὴν παιδικὴ ἡλικία, ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπιμόνα θέματά του, ὅσον ἀφορᾷ τὴ γλώσσα τῆς παιδικῆς του ἡλικίας, εἶναι ἄραγε τυχαῖο ὅτι ὁ Ἀντόρνο ἐπανέρχεται σ' αὐτὰ ἀμέσως μετὰ δύο σύντομους διάσημους ἀφορισμούς γιὰ τοὺς Ἑβραίους καί τὴ γλώσσα: Der Antisemitismus ist das Gerücht über die Juden καί Fremdwörter sind die Juden der Sprache («Ὁ ἀντισημιτισμός εἶναι ἡ φήμη

πού κυκλοφορεῖ γιὰ τοὺς Ἑβραίους» καί «Οἱ ξενικές λέξεις εἶναι οἱ Ἑβραῖοι τῆς γλώσσας»);⁹ Εἶναι λοιπὸν συμπωματικό τό ὅτι ὁ Ἀντόρνο μᾶς ἐκμυστηρεῖται ἀμέσως μετὰ τὴν «ἄμετρη θλίψη» (fassungslose Traurigkeit), τὴ «μελαγχολία» (Schwermut) μέ τὴν ὁποία συνειδητοποιεῖ ὅτι ἄφησε αὐθόρμητα νά «ἀφυπνισθεῖ», ὅπως τό λέει, ἢ γλώσσα τῆς παιδικῆς ἡλικίας του, ἀκριδέστερα ὅτι ἄφησε νά ἀφυπνισθεῖ, λές καί συνέχιζε ἓνα ξύπνιο ὄνειρο, ἓνα ἡμερήσιο ὄνειρο, μὴν ἰδιωματική μορφή τῆς παιδικῆς ἡλικίας του, τῆς μητρικῆς γλώσσας του, αὐτῆς πού εἶχε μιλήσει στήν πόλη προέλευσῆς του, τὴν ὁποία ὀνομάζει τότε Vaterstadt. Muttersprache (μητρικὴ γλώσσα) καί Vaterstadt (πόλη τοῦ πατέρα):

«Ἐνα βράδυ, σέ κατάσταση ἄμετρης θλίψης (An einem Abend der fassungslosen Traurigkeit), ἐπίασα τὸν ἑαυτό μου νά χρησιμοποιεῖ τὴ γελοῖα λανθασμένη ὑποτακτική ἑνὸς ρήματος πού τό ἴδιο δέν εἶναι τῆς ἐπίσημης γερμανικῆς ἀλλὰ ἀνήκει στή διάλεκτο τῆς γενέτειρας πόλης μου. Ἀπὸ τὰ πρῶτα σχολικά χρόνια εἶχα νά ξανακούσω τὸν οἰκεῖο ἐσφαλμένο τύπο, πόσο μᾶλλον νά τὸν μεταχειρισθῶ. Ἡ μελαγχολία (Schwermut), τραβώντας με ἀκαταμάχητα κάτω στήν ἀβυσσο τῆς παιδικῆς ἡλικίας (in den Abgrund der Kindheit), ἀφύπνισε στά βάθη τῆς τοῦ παλιούς, ἀνήμπορα νοσταλγοῦντες φθόγγους (weckte auf dem Grunde den alten, ohnmächtig verlangenden Laut). Ἡ γλώσσα μου¹⁰ ἔστειλε πίσω σάν ἠχώ τὴν ντροπὴ πού μοῦ προξένησε ἢ κακοτυχία καθὼς ξέχασε τί εἶμαι».

Ἄνειρο, ποιητικό ἰδίωμα, μελαγχολία. «Ἄβυσσος τῆς παιδικῆς ἡλικίας», Abgrund der Kindheit, πού δέν εἶναι ἄλλο, τό ἀκούσατε, ἀπὸ τό βάθος ἑνὸς μουσικοῦ φόντου (Grund), τῆς κρυφῆς συνήχησης¹¹ τῆς φωνῆς ἢ τῶν λέξεων πού περιμένουν μέσα μας, ὅπως στό βάθος τοῦ πρώτου ἐπωνύμου τοῦ Ἀντόρνο,¹² ἀλλὰ χωρίς ἰσχύ, ἀνήμπορα (auf dem Grunde den alten, ohnmächtig verlangenden Laut). Ohnmächtig, ἐπιμένω: ἀνίσχυρες, τρωτές. Ἄν διέθετα τὸν χρόνο θά μοῦ ἄρесе νά προχωρήσω τὴν ἀνακατασκευὴ πέραν τῆς σκιαγράφησης θά εἶχα διερευνήσει μιὰ λογικὴ τῆς σκέψης τοῦ Ἀντόρνο πού μοχθεῖ μέ σχεδόν συστηματικό τρόπο νά ἐξαιρέσει ὅλες αὐτές τίς ἀδυναμίες, τίς τρωτότητες, τὰ ἀνυπεράσπιστα ἀπὸ τὴ βία θύματα ἢ καί ἀπὸ τὴ σκλη-

8. *Ges. Schriften*, τ. 10.2, σ. 699-700. Ἡ γαλλικὴ μετάφραση παραλείπει μερικὲς λέξεις. Σ.τ.μ.

9. *Minima Moralia*, ὁ.π., [§72, σ. 125· μτφρ. σ. 192-193].

10. Ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση φέρει «Ἡ γλώσσα μου». Πρόκειται γιὰ λάθος. Κατὰ τ' ἄλλα ἀκολουθῶ κατὰ γράμμα τὴν ἐξαιρετικὴν μετάφραση τοῦ Λ. Ἀναγνώστου. Σ.τ.μ.

11. Résonance: Ἔτσι ἀποδίδει ἡ γαλλικὴ μτφρ. τό Laut, πού ἡ ἑλληνικὴ τό ἀποδίδει «φθόγγους». Σ.τ.μ.

12. Theodor Wiesen grund Adorno. Ἡ λέξη σημαίνει χορτολίδαο. Σ.τ.μ.

ρότητα της παραδοσιακής έρμηνείας, δηλαδή από τη φιλοσοφική, μεταφυσική, ιδεαλιστική, έως και διαλεκτική, και καπιταλιστικού χαρακτήρα, κατάληψη (arraisonnement). Η έκθεση αυτού του άνυπερασπίστω-εΐναι, αυτή η στέρηση ισχύος, αυτή η εύλωτη Ohnmächtigkeit [άδυναμία], ενδέχεται να είναι τόσο τό όνειρο, η γλώσσα, τό άσυνείδητο, όσο τό ζώο, τό παιδί, ό Έβραϊός, ό ξένος, η γυναίκα. «Άνυπεράσπιστος» ύπήρξε ό Άντόρνο λιγότερο από τόν Μπένγιαμιν, αλλά ήταν ώστόσο κι αυτός, κατά τή λέξη του Γιούργκεν Χάμπερμας, σ' ένα βιβλίο άφιερωμένο στή μνήμη του Άντόρνο:

«Ό Άντόρνο ήταν άνυπεράσπιστος [...]. Άπέναντι στον "Τέντι" εύκολα μπορούσες να μπεις στον ρόλο του ενήλικα πού "έχει δίκιο". Γιατί ό Άντόρνο ποτέ δέν κατόρθωσε να άφομοιώσει τίς ρεαλιστικές συμπεριφορές άνοσοποιητικής προσαρμογής πού προσιδιάζουν στον ενήλικα. Παρέμεινε ένας ξένος σ' όλους τούς θεσμούς χωρίς να τό έχει θελήσει».¹³

Β. Ένα άλλο χαρακτηριστικό του *Was ist deutsch* είναι πίο σημαντικό στά δικά μου μάτια. Μιά κριτική προειδοποίηση ακολουθεί αυτό τό έγκώμιο της «ειδοποιού και άντικειμενικής ιδιότητας της γερμανικής γλώσσας (eine spezifische, objektive Eigenschaft der deutschen Sprache)». Άναγνωρίζουμε σ' αυτήν μία άυτοπροστασία άπαραίτητη για τό πολιτικό μέλλον της Εύρώπης ή της παγκοσμιοποίησης: Ένώ θα άγωνιζόμαστε κατά των γλωσσικών ήγεμονιών και όσων όρίζονται από αυτές, θα έπρεπε άρχικά να «άποκατασκευάσουμε» και τίς όντοθεολογικοπολιτικές φαντασιώσεις της άδιαίρετης κυριαρχίας και τίς κρατικοεθνικιστικές μεταφυσικές. Ό Άντόρνο θέλει, βέβαια, και πόσο τόν καταλαβαίνω, να συνεχίσει να καλλιεργεί αυτή τήν καταγωγική οίκειότητα με τό ιδίωμα του αλλά χωρίς έθνικισμό, δίχως τόν «συλλογικό ναρκισσιμό» (kollektiven Narzissmus) μιάς «μεταφυσικής της γλώσσας». Έναντια σ' αυτή τή μεταφυσική της εθνικής γλώσσας, πού είναι γνωστή ή παράδοση και ό πειρασμός της, σ' αυτήν έδώ τή χώρα και σέ άλλες, ή «έπαγρύπνηση», προσθέτει, ή έγρήγορη του άγρυπνου πρέπει να είναι «άκούραστη».

«Ό έπιστρέφων [έννοείται: από τήν έξορία], έχοντας χάσει τήν άφελή έπαφή με τό ίδιον [της γλώσσας], πρέπει να συνδυάσει τήν ένδότατη σχέση πρós τή δική του γλώσσα με τήν άκούραστη έπαγρύπνηση (mit uner müdlicher Wachsamkeit) ένάντια σέ κάθε προωθούμενη από αυτήν άγρυπεία: ένάντια στήν πίστη ότι αυτό πού θα όνόμαζα τό μεταφυσικό περίσσευμα της γερμανικής γλώσσας (den metaphysischen überschuß der deutschen Sprache) έγγυάται κιόλας τήν άλήθεια της μεταφυσικής πού ύπονοεί ή της μεταφυσικής γενικώς. Ίσως μπορώ να παραδεχθώ στήν παρούσα συνάφεια ότι και για τούτο τόν λόγο έγρα-

ψα τό *Jargon der Eigentlichkeit*¹⁴ (...). Ό μεταφυσικός χαρακτήρας της γλώσσας δέν είναι προνόμιο. Δέν μπορούμε να του δανεισθούμε τήν ιδέα ενός βάθους, ή όποία γίνεται ύποπτη άφ' ής στιγμής άυτοδοξάζεται. Τό ίδιο και ή έννοια της γερμανικής ψυχής... Κανένας άπ' όσους γράφουν γερμανικά και ξέρει ότι οι σκέψεις του διαποτίζονται από τά γερμανικά δέν θα έπρεπε να ξεχνά τήν κριτική του Νίτσε (Nietzsche) σ' αυτή τή σφαίρα».¹⁵

Αυτή η άναφορά στο *Jargon der Eigentlichkeit* θα μιάς όδηγοΐσε πολύ μακριά. Προτιμώ να δώ αυτή τήν όμολογία πίστewς σάν μιά έκκληση για έναν νέο Διαφωτισμό. Ό Άντόρνο δηλώνει λίγο πίο πέρα, πώς αυτή η μεταφυσική λατρεία της γλώσσας, του βάθους και της γερμανικής ψυχής, ευθύνεται πού ό αιώνας των Φώτων κατηγορήθηκε για «έπιφανειακότητα» και «αιρειτικότητα».

Κυρία Δήμαρχε, άγαπητοί συνάδελφοι, άγαπητοί φίλοι, όταν έρώτησα πόσο χρόνο όμιλίας διαθέτω έλαβα από τρεις άνθρώπους τρεις διαφορετικές άπαντήσεις. Ύπαγορεύθηκαν, φαντάζομαι, από μία νόμιμη άνησυχία όσο και από τήν έπιθυμία: Πρώτα ήταν 15 με 20 λεπτά, ύστερα 30, τέλος 30 με 45. Όμως δέν άρχισα καν να θίγω -τόσο σκληρή είναι ή οικονομία ενός τέτοιου λόγου- τό χρέος πού με δένει με σās, με τήν πόλη και τό πανεπιστήμιο της Φραγκφούρτης, με τούς συναδέλφους και φίλους (ιδίως τούς καθηγητές Χάμπερμας και Χόννερ), με όσους και όσες, από τήν Φραγκφούρτη κι αυτή τή χώρα, θα με συγχωρέσουν πού θα τούς αναφέρω μόνο σέ μιά σύντομη σημείωση.¹⁶ Είναι τόσοι πολλοί, οι μεταφραστές (πρώτα πρώτα έδώ σήμερα ό Στέφαν Λόρεντσερ [Lorenzer]), οι φοιτητές, οι εκδότες πού ήδη μου προσέφεραν τή χάρη της φιλοξενίας τους, από τό 1968, στά πανεπιστήμια του Βερολίνου, τούς Φράϊμπουργκ, της Χαϊδελβέργης, του Κάσσελ, του Μπόχουμ, του Ζείγκεν και κυρίως της Φραγκφούρτης τρεις φορές, και μέχρι πέρσι άκόμη, για διαλέξεις περί του Πανεπιστημίου, για ένα σεμινάριο κοινό με τόν Γιούργκεν Χάμπερμας ή ήδη, τό 1984, για ένα μεγάλο συμπόσιο με θέμα τόν Τζους.

13. *Philosophisch-politische Profile*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1971· γαλλική μτφρ. *Profils philosophiques et politiques*, Gallimard, Παρίσι 1974, σ. 246.

14. Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1964: *Η ιδιόλεκτος της άυθεντικότητας. Για τήν γερμανική ιδεολογία*. Πρόκειται για κριτική των χάιντεγγερμανών. Σ.τ.μ.

15. *Stichworte. Kritische Modelle 2*. ό.π., σ. 111-112 [*Ges Schriften* τ. 10.2, σ. 701· έννοεί τήν κριτική του Νίτσε στή «βαθύτητα», ιδίως γερμανικού τύπου].

16. Η γερμανική μετάφραση του κειμένου περιελάμβανε τόν μακρύ κατάλογο των μεταφραστών, συναδέλφων και φίλων Γερμανών πού ό Ζ. Ντερριντά ήθελε να ευχαριστήσει.

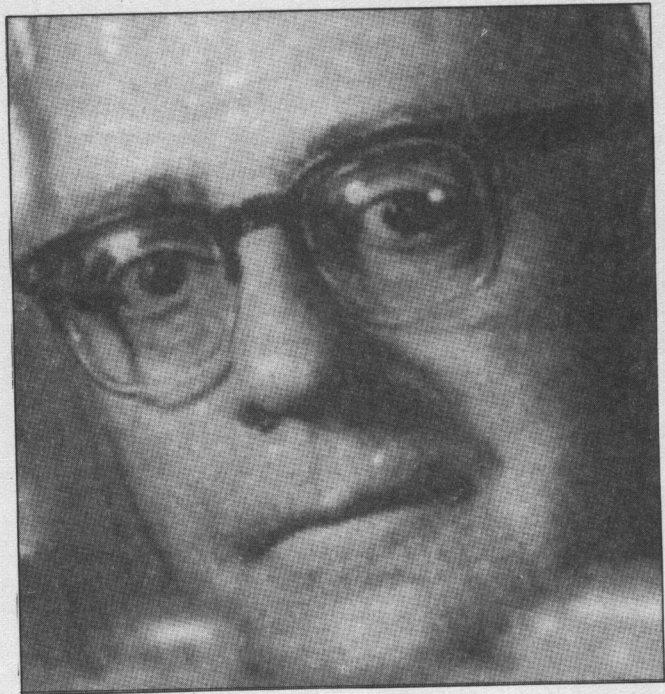
Προτού σπεύσω προς τό συμπέρασμα, δέν θέλω νά λημονήσω οὔτε τήν «μαντήλα» στό ὄνειρο τοῦ Μπένγιαμιν, οὔτε τόν πίνακα περιεχομένων ἑνός δυνητικοῦ βιβλίου μέ θέμα αὐτό τό βραβεῖο Ἀντόρνο, βιβλίο καί βραβεῖο τῶν ὁποίων ἐπαψα νά ἐλπίζω ὅτι θά φανῶ μιά μέρα ἰκανός καί ἀξίος. Σᾶς μίλησα γιά τή γλώσσα καί τό ὄνειρο, ὕστερα γιά μιά ὄνειρεμένη γλώσσα, ἔπειτα γιά μιά ὄνειρευτή γλώσσα, γιά τή γλώσσα πού πάντα ὄνειρευόμαστε νά μιλήσουμε, ἰδού τώρα ἡ γλώσσα τοῦ ὄνειρου, ὅπως θά λέγαμε μετά τόν Φρόντ.

Δέν θά σᾶς ὑποβάλω σ' ἕνα μάθημα φιλολογίας, σηματολογίας ἢ πραγματολογίας. Δέν θά παρακολουθήσω τά παράγωγα καί τίς χρήσεις αὐτῆς τῆς ἐξαιρετικῆς λέξης *fichu*. Ἄλλα σημαίνει ἀνάλογα μέ τό ἄν παριστᾶ ἕνα ὄνομα ἢ ἕνα ἐπίθετο. Τό *fichu*, κι αὐτό εἶναι τό πιό πρόδηλο νόημα στή φράση τοῦ Μπένγιαμιν, δηλώνει λοιπόν ἕνα σάλι, τό κομμάτι ὑφάσματος πού μιά γυναίκα μπορεῖ νά ρίξει, ἄρον ἄρον, στό κεφάλι ἢ γύρω ἀπό τόν λαιμό της. Ἀλλά τό ἐπίθετο *fichu* ὑποσημαίνει τό κακό: τό βλαμμένο, χαμένο, καταδικασμένο. Μιά μέρα τοῦ Σεπτέμβρη τοῦ 1970, βλέποντας τόν θάνατό του νά σιμώνει, ὁ πατέρας μου, ἄρρωστος, μοῦ ὁμολόγησε: *Je suis fichu*, «Εἶμαι καταδικασμένος». Σᾶς ἀπευθύνω ἐγώ σήμερα ἕναν τόσο ὄνειρόφιλο λόγο, γιατί τό ὄνειρο εἶναι τό πιό φιλόξενο στοιχεῖο γιά τό πένθος, τό στοίχειωμα, τήν φασματικότητα ὅλων τῶν πνευμάτων, καί γιά τήν ἐπιστροφή τῶν φαντασμάτων (*revenants*) (π.χ. τῶν θετῶν πατέρων πού ὑπῆρξαν γιά μᾶς, μεταξύ ἄλλων καί ὡς καί στίς διχογνωμίες τους, ὁ Ἀντόρνο ἢ ὁ Μπένγιαμιν, καί ἴσως ὁ Ἀντόρνο γιά τόν Μπένγιαμιν). Τό ὄνειρο εἶναι ἐπίσης ἕνας τόπος φιλόξενος γιά τήν ἀπαίτηση δικαιοσύνης καθώς καί γιά τίς μεσοσιανικές ἐλπίδες, τίς πλέον ἀκατανίκητες. Ἀντί γιά *fichu* λέμε καμιά φορά *foutu* στά γαλλικά, μιά λέξη πού ἐννοεῖται τόσο κατά τήν ἐσχατολογική κατηγορία τοῦ τέλους ἢ τοῦ θανάτου ὅσο καί κατά τήν σκατολογική κατηγορία τῆς γενετήσιας διαισθησίας. Ἐνίστε διεισδύει μέσα της ἡ εἰρωνεία: *Il s'est fichu de quelqu'un* σημαίνει «γέλασε κάποιον ἢ μέ κάποιον, δέν τόν πήρε στά σοβαρά ἢ δέν ἀνέλαβε τίς εὐθύνες του ἀπέναντί του».

Ὁ Μπένγιαμιν ξεκινᾶ ἀκολούθως τό μακροσκελές γράμμα πού ἔγραψε λοιπόν στά γαλλικά στήν Γκρέτελ Ἀντόρνο, στίς 12 Ὀκτωβρίου 1939, ἀπό ἕνα στρατόπεδο «ἐθελοντῶν ἐργατῶν» στήν περιοχή τῆς Νιέβρ:

«Αὐτή τή νύχτα πάνω σ' ἄχυρα ἔκαμα ἕνα ὄνειρο τέτοιας ὁμορφιάς πού δέν ἀντιστέκομαι στήν ὄρεξή μου νά τό διηγηθῶ σέ σένα (...). Εἶναι ἕνα ἀπό ἐκεῖνα τά ὄνειρα πού ἔχω τό πολύ κάθε πέντε χρόνια καί τά ὁποῖα εἶναι σάν κεντημένα γύρω ἀπό τό θέμα τῆς "ἀνάγνωσης". Ὁ Τέντι θά θυμᾶται τόν ρόλο αὐτοῦ τοῦ θέματος στούς στοχασμούς μου γιά τήν γνώση».

Μήνυμα προοριζόμενο γιά τόν Τέντι, τόν Ἀντόρνο, λοιπόν, τόν ἄντρα τῆς Γκρέτελ. Γιατί ὁ Μπένγιαμιν διηγείται αὐτό τό ὄνειρο στήν καί ὄχι στόν σύζυγο;

Ἀντόρνο

Γιατί, τέσσερα χρόνια νωρίτερα, πάλι γράφοντας στήν Γκρέτελ Ἀντόρνο¹⁷ ἀπαντᾷ ὁ Μπένγιαμιν στίς κάπως αὐταρχικές καί πατρικές κριτικές πού τοῦ εἶχε ἀπευθύνει ὁ Ἀντόρνο, ὅπως συνέβαινε συχνά, σ' ἕνα γράμμα,¹⁸ σχετικά ἀκριβῶς μέ τό ὄνειρο, τίς σχέσεις ἀνάμεσα στά «ὄνειρικά σχήματα» καί τή «διαλεκτική εἰκόνα». Δέν θ' ἀφυπνίσω αὐτό τό σημεῖο ἀπό ἐρωτήματα.

Ἡ μακρά ἀφήγηση πού ἀκολουθεῖ ἐπανασκηνοθετεῖ (κατά τή δική μου ἐρμηνευτική ἐπιλογή) ἕνα «παλιό ψάθινο καπέλλο», ἕναν «παναμᾶ» πού ὁ Μπένγιαμιν εἶχε κληρονομήσει ἀπό τόν πατέρα του καί ἔφερε, σ' ὄνειρό του, μιά βαθιά σχισμή στό ἀνώτερο μέρος του μέ «ἴχνη κόκκινου χροιάματος» στά χεῖλη τῆς σχισμῆς, ἔπειτα γυναῖκες, τῶν ὁποίων ἡ μία ἀσχολεῖται μέ τήν γραφολογία καί κρατᾷ στό χέρι κάτι πού εἶχε γράψει ὁ Μπένγιαμιν. Αὐτός δέ πλησιάζει καί, ὅπως λέει:

«τό μόνο πού εἶδα ἦταν ἕνα ὕφασμα γεμάτο εἰκόνες καί τοῦ ὁποῖου τά μόνα γραφικά στοιχεῖα πού μπόρεσα νά διακρίνω ἦσαν τά ἀνώτερα τμήματα τοῦ γράμματος *d*, τῶν ὁποίων τό λεπτό μήκος προέδιδε μίαν ἄκρα ἔφεση πρὸς τήν πνευματικότητα. Αὐτό τό μέρος τοῦ γράμματος ἦταν ἐπιπροσθέτως ἐφοδιασμένο μ' ἕνα μικρό ἰστίο μέ γαλάζιο στρίφωμα καί τό πανί φούσκωνε στό σχέδιο σάν ἀπό τήν αὔρα. Αὐτό ἦταν τό μόνο πού μπό-

17. Ἐπιστολή τῆς 16ης Αὐγούστου 1935.

18. Ἐπιστολή τῆς 2ας Αὐγούστου 1935.

ρεσα να “διαβάσω” (...). Η συζήτηση στάθηκε για λίγο σ’ αυτή τή γραφή. (...) Κάποια στιγμή έλεγα κατά λέξη τό έξης: Il s’agissait de changer en fichu une poésie (Es handelte sich darum, aus einem Gedicht ein Halstuch zu machen) [τό θέμα ήταν να μετατραπεί ένα ποίημα σε μαντήλα] (...). Μεταξύ τών γυναικών ή μία, πανέμορφη, ήταν ξαπλωμένη σ’ ένα κρεβάτι. Ακούγοντας τήν εξήγησή μου έκαμε μία άστραπιαία κίνηση. Ανασήκωσε μία άκρούλα από τήν κουβέρτα πού τήν σκέπαζε στό κρεβάτι της (...) και τούτο όχι για να μου δείξει τό σωμα της αλλά τό σχέδιο του σεντονιού της πού υποτίθεται πώς οι εικόνες του ήσαν ανάλογες μ’ αυτές πού είχα χρειασθεί να “γράψω”, χρόνια πριν, για να τίς δωρίσω στον Ντώς (Dausse). (...) Αφού είχα αυτό τό όνειρο, δέν μπορούσα να ξανακοιμηθώ για ώρες. Από ευδαιμονία. Και σου γράφω για να μοιραστώ αυτές τίς ώρες μαζί σου».

«Τά όνειρα τά έχουμε πάντα στό κρεβάτι;», ρωτούσα ξεκινώντας. Από τό στρατόπεδο «έθελοντών εργατών» ο Μπένγιαμιν γράφει λοιπόν τής Γκρέτελ Άντόρνο ότι του έτυχε να όνειρευθεί, στό δικό του κρεβάτι, μία γυναίκα «ξαπλωμένη σ’ ένα κρεβάτι», μία γυναίκα «πανέμορφη» επιδεικνύουσα σ’ αυτόν τό «σχέδιο του σεντονιού της». Αυτό τό σχέδιο έφερε, σαν μία υπογραφή ή μονογραφή, τόν δικό του γραφικό χαρακτήρα, του Μπένγιαμιν. Οι θεωρητικές υποθέσεις για το **d** πού ανακαλύπτει ο Μπένγιαμιν πάνω στη μαντήλα είναι άνοιχτές. Ίσως είναι τό αρχικό του γιατρού Ντώς πού τόν είχε πρόσφατα θεραπεύσει από τήν έλονοσία και στό όνειρο είχε δώσει σε μία από τίς γυναίκες κάτι πού ο Μπένγιαμιν λέει ότι τό έχει γράψει ο ίδιος. Ο Μπένγιαμιν στην έπιστολή του γράφει εντός εισαγωγικών τίς λέξεις «ανάγνωση» και «γράψω». Όμως τό **d** μπορεί επίσης, μεταξύ άλλων υποθέσεων, άλλων αρχικών, να είναι τό πρώτο γράμμα του Ντέτλεφ (Detlef). Ο Μπένγιαμιν υπέγραφε πότε πότε τά γράμματά του χαϊδευτικά ως «Ντέτλεφ». Αυτό τό όνομα χρησιμοποίησε και σε όρισμένα ψευδώνυμά του, όπως Ντέτλεφ Χόλτς, πολιτικό παρατσούκλι με τό όποιο υπέγραψε, π.χ. ως τότε μετανάστης στην Έλβετία, τό 1936, ένα επίσης έπιστολογραφικό βιβλίο, τό *Deutsche Menschen* [Γερμανοί άνθρωποι].¹⁹ Πάντα έτσι υπέγραφε τά γράμματά του προς τήν Γκρέτελ Άντόρνο, προσθέτοντας ένιοτε Dein alter Detlef [«Ο παλιό-Ντέτλεφ σου»]. Αναγνωσμένο και συνάμα γραμμένο από τόν Μπένγιαμιν, τό γράμμα **d** θά παριστούσε τότε τό αρχικό τής ίδιας υπογραφής, ως εάν ο Ντέτλεφ να παραδιδόταν ύπονοώντας Je suis le fichu «Είμαι τό μαντήλι», αν όχι και ύπονοώντας, από τό στρατόπεδο «έθελοντών εργατών», λιγότερο από έναν χρόνο πριν τήν αυτοκτονία του, και σαν κάθε θνητός πού λέει εγώ, στην όνειρική γλώσσα του: Moi, d, je suis fichu, «εγώ, ο **d**, είμαι καταδικασμένος». Λιγότερο από έναν χρόνο πριν τήν αυτοκτονία του, μερικούς μήνες προτού ευχαριστήσει τόν Άντόρνο

επειδή του εύχήθηκε, από τήν Νέα Υόρκη, για τά τελευταία του γενέθλια, πού ήταν κι αυτά, όπως τά δικά μου, μία 15η Ιουλίου, ο Μπένγιαμιν θά είχε όνειρευθεί, γνωρίζοντας το έν άγνοία του, κάποιο ποιητικό και προφητικό ιερογλυφικό: «Εγώ, ο **d**, είμαι στό έξης αυτό πού λέγεται fichu». Πλήν ο ύπογράφων γνωρίζει, τό λέει και στην Γκρέτελ, ότι όλα αυτά μπορούν να ειπωθούν, να γραφούν και να άναγνωσθούν, να ύπογραφούν έτσι, όνειρικά, και ν’ άποκρυπτογραφηθούν, μόνο στα γαλλικά: «Η φράση πού προέφερα ένκρινως [sic] προς τό τέλος αυτού του όνειρου έτυχε να είναι στα γαλλικά. Είναι διπλός λοιπόν ο λόγος για να σου κάμω αυτή τήν αφήγηση σ’ αυτή τήν γλώσσα». Καμία μετάφραση, με τή συμπεφωνημένη σημασία του όρου, δέν μπορεί να τό καταγράψει με τρόπο διαφανώς άνακρινώσιμο. Στα γαλλικά, τό ίδιο πρόσωπο μπορεί χωρίς αντίφαση και τήν ίδια ώρα να είναι fichu, bien fichu και mal fichu: [καταδικασμένο, όμορφο και κακοδιάθετο ή άδιάθετο]. Και όμως, σεβόμενοι τά ιδιώματα, μία όρισμένη διδακτική μετάδοση είναι έπιθυμητή, με άφετηρία τό άμετάφραστο. Α.χ., σ’ ένα πανεπιστήμιο ή μία εκκλησία μία ήμερα βράβευσης. Ίδιως αν δέν αποκλείσουμε τό ένδεχόμενο να ένεπλάκη από τό όνειρο μέσα σ’ αυτή τή ζαριά, όπως μου υποβάλλει ο Βέρνερ Χάμαχερ (W. Hamacher), τό όνομα τής πρώτης γυναίκας του Βάλτερ, καθώς και τής πολύ άρρωστης τότε αδελφής του: Dora, στα ελληνικά τό γδαρμένο, ξυσμένο ή δουλεμένο δέρμα.²⁰

Καθώς αφήνει ύστερα τόν Μπένγιαμιν ύπνο, αυτό τό όνειρο φαινομενικά άντιστέκεται στον νόμο πού διατύπωσε ο Φρόυντ: «Καθ’ όλη τή διάρκεια τής κατάστασης ύπνου γνωρίζουμε ότι όνειρευόμαστε με τήν ίδια βεβαιότητα όπως και ότι κοιμούμαστε» (Wir den ganzen Schlafzustand über ebenso sicher wissen, daß wir träumen, wie wir es wissen, daß wir schlafen). Ύστατη έπιθυμία του συστήματος πού διέπει κυρίαρχα τό άσυνείδητο είναι ή έπιθυμία για ύπνο, ή έπιθυμία άπόσυρσης στον ύπνο (...während sich das herrschende System auf den Wunsch zu schlafen zurückgezogen hat...)²¹

Έδώ και δεκαετίες άκούω στό όνειρό μου φωνές, όπως λέμε. Άλλοτε είναι φιλικές άλλοτε όχι. Είναι φωνές μέσα μου. Όλες φαίνεται να μου λένε: Γιατί δέν άναγνωρίζεις σαφώς και δημοσίως, μία για πάντα, τή συγγένεια τής δουλειάς σου με τόν Άντόρνο, σ’ άλλη

19. Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1962.

20. Παραδόξως ο Ντερριντά έξάγει τό Dora από τήν δορά και όχι από τήν Θεοδώρα-δώρα... Σ.τ.μ.

21. Freund, *Die Traumdeutung*, Fischer, Φραγκφούρτη 1961, σ. 465, 464 [έλλ. μτφρ. Η έρμηνεία τών όνειρων, Έπίκουρος, Άθήνα 1993, σ. 496-495· άπόδοση του έντός παρενθέσεως: «Ένώ τό κυρίαρχο σύστημα έχει άποσυρθεί στην έπιθυμία για ύπνο»].

θεια τό χρέος σου πρὸς τόν Ἀντόρνο; Σάμπως δέν εἶσαι ἕνας κληρονόμος τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκοφούρτης;

Μέσα μου καί ἔξω μου ἡ ἀπάντηση θά παραμείνει πάντοτε πολύπλοκη, βέβαια, ἐν μέρει δυναμική. Ἀλλά ἀπό ἐδῶ καί μπρός, καί γιὰ τοῦτο σᾶς ξαναλέω «εὐχαριστῶ», δέν μπορῶ πιά νά κάνω σάν νά μὴν ἀκουγα τίς φωνές. Ἐνῶ τό τοπίο τῶν ἐπιρροῶν, τῶν γενεαλογιῶν ἢ τῶν κληρονομιῶν, ἀλλά καί τῶν ἀντιστάσεων, θά παραμείνει πάντοτε βασανισμένο, λαβρινθῶδες ἢ ἀβυσσαλέο, καί στήν συγκεκριμένη περίπτωση, ἴσως πῶ ἀντιφατικό καί ἐπικαθορισμένο παρά ποτέ, εἶμαι εὐτυχημένος σήμερα, χάρη σέ σᾶς, πού μπορῶ καί ὀφείλω νά πῶ «ναί» στό χρέος μου ἀπέναντι στόν Ἀντόρνο, καί γιὰ ἄνω του ἐνός λόγους, μολονότι δέν εἶμαι εἰσέτι ἱκανός νά τοῦ ἀνταποκριθῶ (y répondre) οὔτε νά δῶσε λόγο γι' αὐτό (en répondre).

Γιὰ νά μετρήσω μέ σωφροσύνη τήν εὐγνωμοσύνη μου ἔναντι τοῦ ὕψους αὐτοῦ πού μοῦ δίδεται μέσω ὑμῶν, δηλαδή ἕνα δείγμα ἐμπιστοσύνης καί ἡ υπόδειξη μιᾶς εὐθύνης, γιὰ ν' ἀνταποκριθῶ καί ν' ἀντιστοιχίσω σ' αὐτό, χρειάστηκε νά ὑπερνηκίσω δύο πειρασμούς. Ζητώντας νά μοῦ συγχωρέσετε δύο ἀποτυχίες θά σᾶς πῶ, ὑπό μορφήν ἀποποίησης, τί θά εἶχα θελήσει νά μὴν κάμω ἢ τί θά ὀφείλα νά μὴν πράξω.

Θά ἔπρεπε ν' ἀποφευχθεῖ, ἀφ' ἐνός, κάθε ναρκισσιστική αὐταρέσκεια καί, ἀφ' ἐτέρου, ἡ υπερτίμηση ἢ ὑπερεμήνευση –φιλοσοφική, ιστορική, πολιτική– τοῦ γεγονότος ὅπου, τόσο γενναϊόδωρα, μέ ἐντάσσετε σήμερα, ἐμένα, τή δουλειά μου, ἂν ὄχι καί τίς χῶρες, τόν πολιτισμό καί τή γλώσσα ὅπου ριζώνει ἡ μέτρια ἱστορία μου καί ἀπ' ὅπου τρέφεται, ὅσο ἄπιστη καί περιθωριακή κι ἂν συνεχίζει νά εἶναι μέσα τους. Ἄν ἔγραφα κάποια μέρα τό βιβλίο πού ὀνειρεύομαι γιὰ νά ἐρμηνεύσω τήν ἱστορία, τή δυνατότητα καί τή χάρη τοῦ βραβείου τούτου, θά περιλάμβανε τουλάχιστον ἐπτά κεφάλαια. Ὅριστε, σέ ὕφος τηλεπρογράμματος, οἱ προσωρινοί τίτλοι τους:

1. Μιά συγκριτική ἱστορία τῆς γαλλικῆς καί γερμανικῆς κληρονομιάς τοῦ Χέγκελ καί τοῦ Μάρξ, ἡ κοινή ἀλλά πολύ διαφορετική ἀπόρριψη τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί κυρίως τῆς θεωρητικῆς διαλεκτικῆς πρὶν καί μετὰ τόν πόλεμο. Αὐτό τό κεφάλαιο, γύρω στίς 10.000 σελίδες, θά ἀφιερωνόταν στή διαφορά μεταξὺ κριτικῆς καί «ἀποκατασκευῆς», κυρίως μέσω τῶν ἐνοιῶν «ὀρισμένη ἀρνητικότητα», κυριαρχία, ὀλότητα καί διαιρετότητα, αὐτονομία, φετιχισμός –συμπεριλαμβανομένου αὐτοῦ πού ὁ Ἀντόρνο δικαίως ὀνομάζει φετιχισμός τῆς «ἐννοίας τοῦ πολιτισμοῦ» σέ μίαν ὀρισμένη Kulturkritik [κριτική τοῦ πολιτισμοῦ],²² μέσω τῶν διαφορετικῶν ἐνοιῶν Aufklärung [Διαφωτισμός] καί Lumières [Φῶτα], ὅπως καί τῶν ἀντιπαραθέσεων καί τῶν συνόρων μέσα στό γερμανικό ἀλλά καί μέσα στό γαλλικό στρατόπεδο (καθώς τά δύο αὐτά σύνολα εἶναι συχνά πῶ ἐτερογενῆ ἀπ' ὅσο νομίζουμε ὅταν εἶμαστε μέσα στά ἔθνη περιθώρια, μέ ἀποτέλεσμα πάμπολλα λάθη προοπτικῆς). Γιὰ νά ὑποχρεώσω τόν ναρκισσισμὸ

νά σωπάσει θά ἀποσιωποῦσα ὅλες τίς ἀποκλίσεις τῆς μὴ ὑπαγωγῆς μου στόν λεγόμενο γαλλικό πολιτισμό, καί κυρίως τόν λεγόμενο πανεπιστημιακό, στόν ὁποῖο ξέρω ὡστόσο ὅτι ἀνήκω, ὅπερ μπερδεύει ὑπερβολικά τά πράγματα γιὰ τόν σύντομο λόγο πού σᾶς ἀπευθύνω.

2. Μιά συγκριτική ἱστορία, μέσα στίς πολιτικές τραγωδίες τῶν δύο χωρῶν, σ' ὅτι ἀφορᾷ τήν ὑποδοχή καί κληροδότηση τοῦ Χάιντεγγερ. Ἐδῶ πάλι, σέ λίγο πολὺ 10.000 σελίδες, πάνω σ' αὐτό τό ἀποφασιστικό διακύβευμα, θά ὑπενθύμιζα ὅσα ἐνώνουν καί χωρίζουν τίς στρατηγικές, προσπαθώντας νά τονίσω ὡς πρὸς τί ἡ δική μου, πού εἶναι τουλάχιστον ἐξ ἴσου ἐπιφυλακτική μ' αὐτὴν τοῦ Ἀντόρνο, καί ὅποσδήποτε ριζικά ἀποκατασκευαστική, ἀκολουθεῖ ἕναν δρόμο καί ἀπαντᾷ σέ ἀπαιτήσεις ἐντελῶς διαφορετικῆς. Θά εἶχαμε αἴφνης νά ἐπανερμηνεύσουμε ἀμφοτέρωθεν τίς κληρονομίες τοῦ Νίτσε καί τοῦ Φρόντ, καί ἀκόμη, ἂν τολμῆσω νά φθάσω ἔως ἐκεῖ, τοῦ Χοῦσερλ, καί ἀκόμη, ἂν τολμῆσω νά πάω ἀκόμη πῶ μακριά, τοῦ Μπένγιαμιν. (Ἄν ζοῦσε ἡ Γκρέτελ Ἀντόρνο θά τῆς ἔγραφα ἕνα ἐμπιστευτικό γράμμα γιὰ τίς σχέσεις τοῦ Τέντι καί τοῦ Ντέτλεφ. Θά τήν ρωτοῦσα γιατί ὁ Μπένγιαμιν δέν ἔχει βραβεῖο καί θά τῆς ἐξέθετα τίς ὑποθέσεις μου σχετικά).

3. Τό ἐνδιαφέρον γιὰ τήν ψυχανάλυση. Ἐν πολλοῖς ἄγνωστο στοὺς φιλοσόφους τοῦ γερμανικοῦ πανεπιστημίου, τό μοιράζονταν μέ τόν Ἀντόρνο σχεδόν ὅλοι οἱ Γάλλοι φιλόσοφοι τῆς γενιᾶς μου ἢ τῆς ἀμέσως προηγούμενης. Μεταξὺ ἄλλων θά ἔπρεπε νά ἐπιμείνω στήν πολιτικὴ ἐπαγρύπνηση πού θά ὀφείλε νά ἐξασκεῖται στήν ἀνάγνωση τοῦ Φρόντ, χωρίς ἀντιδραστικότητα ἢ ἀδικία. Θά μοῦ ἄρρεσε νά διασταύρωνα ἕνα κάποιο κομμάτι τῶν *Minima Moralia* –μέ τόν τίτλο «Ἐντεῦθεν τῆς ἀρχῆς τῆς ἡδονῆς»– μέ ὅ,τι ὀνόμασα ἐσχάτως «τὸ ἐπέκεινα τοῦ ἐπέκεινα τῆς ἀρχῆς τῆς ἡδονῆς».²³

4. Μετὰ τό Ἄουσιτς. Ὅ,τι κι ἂν δηλώνει αὐτό τό ὄνομα, ὅποιες κι ἂν εἶναι οἱ ἀψιμαχίες πού ἀνοίξαν οἱ ὑποδείξεις τοῦ Ἀντόρνο σ' αὐτό τό θέμα²⁴ (δέν μπορῶ νά τίς ἀναλύσω ἐδῶ, παραεῖναι πολλές, ποικίλες καί σύνθετες), εἴτε συμφωνοῦμε μαζί του εἴτε ὄχι (καί δέν θ' ἀναμένετε ἐδῶ ἀπὸ μένα μίαν ἐμπεριστατωμένη τοποθέτηση σέ λίγες φράσεις), ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Ἀντόρνο ὑπῆρξε ἀναντίρρητα ἀξιέπαινος διότι, καί τοῦτο εἶναι τό μοναδικό γεγονός πού φέρει τήν ὑπο-

22. Βλ. τήν ἀρχὴ τοῦ «Κριτικὴ τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς κοινωνίας» στή ἀρχὴ τῶν *Prismen*, ὅ.π.

23. Βλ. *États d'âme de la psychanalyse*, Galilée, Παρίσι 2000 [ἀναφορά στό μεταψυχολογικὸ κείμενο τοῦ Freud «Jenseits des Lustprinzips» τό ὁποῖο κυκλοφόρησε ἀπὸ τίς ἐκδ. Ἐπίκουρος στά ἑλληνικά].

24. Βλ. κυρίως «Nach Auschwitz», *Negative Dialektik*, Suhrkamp, Φραγκοφούρτη 1996, σ. 354 κ.ε. Σ.τ.μ.

γραφή του, αφύπνισε τόσοους στοχαστές, συγγραφείς, καθηγητές ή καλλιτέχνες ως προς την ευθύνη τους μπροστά σε όλα όσα έχουν τό 'Αουσβιτς και ως ανα- ντικατάστατο κύριο όνομα και ως μετωνυμία.

5. Μιά διαφορισμένη ιστορία των αντιστάσεων και των παρεξηγήσεων (ιστορία εν πολλοίς περασμένη, εσχάτως, άλλ' ίσως όχι ακόμη ξεπερασμένη) ανάμεσα, αφ' ενός, σε γερμανούς διανοητές που για μένα είναι και σεβαστοί φίλοι, εννοώ τον Χάνς-Γκέοργκ Γκάντα- μερ και τον Γιούργκεν Χάμπερμας, και, αφ' άλλου, τους Γάλλους φιλοσόφους της γενιάς μου. Σ' αυτό τό κεφάλαιο θά πάσχιζα νά δείξω ότι, παρά τίς διαφορές ανάμεσα σ' αυτές τίς δύο μεγάλες συζητήσεις (άμεσες ή έμμεσες, ρητές ή υπόρητες), οι παρεξηγήσεις περι- στρέφονται πάντα γύρω από την έρμηνεία και την ίδια τή δυνατότητα της παρεξήγησης, της έννοιας της πα- ρεξήγησης, όπως και της μή συναίνεσης, του άλλου και του καθέκαστου χαρακτήρα του γεγονότος, άλλ' έτσι, κατά συνέπεια, της ουσίας του ιδιώματος, της ουσίας της γλώσσας, πέραν της αναντίρρησης και αναγκαίας λειτουργίας της, πέραν της επικοινωνιακής κατανοητό- τητάς της. Οι παρεξηγήσεις σχετικά μ' αυτό πέρασαν οι ίδιες, περνούν ακόμη και μιά φορά μέσ από φαινό- μενα ιδιώματος που δέν είναι μόνο γλωσσικά αλλά πα- ραδοσιακά, έθνικά, θεσμικά —ένιστε δέ ιδιοσυγκρασια- κά και προσωπικά, συνειδητά και ασυνείδητα. Για τό ότι αυτές οι παρεξηγήσεις περί της παρεξήγησης φαίνεται σήμερα νά κατευνάζονται άν όχι και νά εξαλειφούνται πλήρως, δέν πρέπει μόνον νά εύγνωμονούμε τή δουλειά, τό διαβάσμα, τήν καλή πίστη, τή φιλία των μέν και των δέ, συχνά των νεότερων φιλοσόφων αυτής της χώρας. Πρέπει νά συνυπολογίσουμε τήν αύξουσα συνειδητο- ποίηση των πολιτικών ευθυνών που έχουμε νά μοιρα- σθούμε μπροστά στό μέλλον, και όχι μόνον της Εύρώ- πης: συζητήσεις, διαβουλεύσεις και αποφάσεις πολιτι- κές αλλά και σχετικές μέ τήν ουσία των πολιτικών, μέ τίς νέες στρατηγικές που πρέπει νά έπινοηθούν, τίς το- ποθετήσεις που θά πρέπει νά υιοθετηθούν από κοινού, σχετικά μέ μία λογική ή και μέ τίς απορίες μιάς (κρα- τικής ή μή) κυριαρχίας που δέ μπορούμε πιά ούτε νά τήν έπευφημούμε ως αξιόπιστη (accréditer) ούτε ά- πλώς νά τήν δυσφημούμε (discréditer), ενώπιον των νέων μορφών της κεφαλαιοκρατίας και της παγκό- σμιας αγοράς, μπροστά σ' ένα νέο σχήμα ή και μία νέα σύσταση (constitution) της Εύρώπης που θά όφει- λε, από πιστή άπιστία, νά είναι κάτι άλλο από τήν εικόνα της που έδωσαν οι διαγνωσθείσες αυτό τόν αιώνα,²⁵ διάφορες «κρίσεις» του εύρωπαϊκού πνεύμα- τος —άλλά και κάτι άλλο από ένα υπερκράτος, από τόν φίλο οικονομικό ή στρατιωτικό ανταγωνιστή των 'Ηνωμένων Πολιτειών ή της Κίνας.

Η ήμερομηνία της 11ης Σεπτεμβρίου μάλλον υπεν- θύμηση και όχι ανακοίνωση αποτέλεσε, στήν Νέα Υόρ- κη ή τήν Ουάσιγκτον, του ότι οι ευθύνες δέν υπήρξαν, από αυτή τήν άποψη, ποτέ πιο καθέκαστες, όξείες,

αναγκαίες. Ποτέ δέν θά έχει υπάρξει πιο έπείγουσα μία άλλη σκέψη για τήν Εύρώπη. Έμπλέκει μιά άπο- κατασκευαστική κριτική, νηφάλια, σε έργήγορη, έπα- γρουπνούσα, προσεχτική σε όσα συγκολλούν τά πολιτι- κά μέ τά μεταφυσικά, μέ τίς καπιταλιστικές θεωρήσεις και εικασίες (speculations), μέ τίς διαστροφές του θρη- σκευτικού ή έθνικιστικού πάθους, μέ τή φαντασίωση της κυριαρχίας, διά μέσου της πιο διαπιστευμένης, της καλύτερα νομιμοποιημένης στρατηγικής των πολιτικά- ντικών ρητορικών, των έξουσιών των μέσων επικοινων- νίας και της τηλετεχνολογίας, των αυθόρμητων ή όρ- γανωμένων κινήσεων διαμαρτυρίας. Έκτός Εύρώπης αλλά και στήν Εύρώπη. 'Απ' όλες τίς πλευρές. Υπο- χρεώνομαι νά τό πώ πολύ γρήγορα αλλά τολμώ νά έπιμείνω άνυποχώρητα: απ' όλες τίς πλευρές. Η από- λυτα συμπόνοιά μου για τά θύματα της 11ης Σεπτεμ- βρίου δέν θά μ' έμποδίσει νά τό πώ: Δέν πιστεύω στήν πολιτική άθωότητα κανενός σ' αυτό τό έγκλημα. Και ακριβώς επειδή δέν έχει όρια ή συμπόνοια μου για όλα τά άθωα θύματα, ούτε περιορίζεται σε όσους βρήκαν τόν θάνατο τήν 11η Σεπτεμβρίου στίς 'Ηνωμένες Πο- λιτείες. Αυτή είναι ή δική μου έρμηνεία αυτού που από χθές ονομάζεται, σύμφωνα μέ τό σύνθημα του Λευκού Οίκου, μία «δικαιοσύνη άνευ όριων» (infinite justice, grenzenlose Gerechtigkeit): Τό νά μή άπενοχο- ποιήσει για τά δικά σου άδικήματα και τά σφάλμα- τα της δικής σου πολιτικής, ακόμη και τήν ώρα που πληρώνεις, πέραν πάσης δυνατής αναλογίας, τό φοβε- ροτερο τίμημα γι' αυτά.

6. Τό ζήτημα της λογοτεχνίας, εκεί όπου δέν διαχω- ρίζεται από τό ζήτημα της γλώσσας και των θεσμών της, θά έπαυσε έναν αποφασιστικό ρόλο σ' αυτή τήν ιστορία. Έκείνο που μοιράσθηκα πιο εύκολα μέ τόν 'Αντόρνο ή και που δέχθηκα από αυτόν, όπως κι άλλοι Γάλλοι φιλόσοφοι, άν και πάλι μ' άλλον τρόπο, είναι τό ενδιαφέρον για τή λογοτεχνία και για όσα αυ- τή μπορεί νά άποκεντρώσει, όπως οι άλλες τέχνες, μέ κριτικό τρόπο μέσα στό πεδίο της πανεπιστημιακής φιλοσοφίας.

Θά πρέπει και εδώ νά συνυπολογισθεί, από τίς δύο όχθες του Ρήνου, ή κοινότητα των ενδιαφερόντων και ή διαφορά των σχετικών λογοτεχνικών, αλλά και μου- σικών και εικαστικών, ως και κινηματογραφικών, ανα- φορών, παραμένοντας προσεκτικοί σε κάτι που ο Κα- ντίνσκυ, τόν όποιο παραθέτει ο 'Αντόρνο, ονόμαζε —χωρίς ιεράρχηση— τήν Farbtonmusik ή τό «ήχητικό χρώμα».²⁶

Τούτο θά μέ οδηγούσε προς μιά ιστορία της άμοι- βαίας άνάγνωσης, πρό και μεταπολεμικά, ένδο- και έξωπανεπιστημιακά, προς μία πολιτειολογία της μετά-

25. Ίσως έννοεί τόν περασμένο; Σ.τ.μ.

26. Βλ. Adorno, «Über einige Relationen zwischen Musik und Malerei», Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1978, 1984, 1986 [Ges. Schriften, τ. 16, σ. 628 κ.έ.].

φρασης, τῶν σχέσεων μεταξύ τῆς πολιτιστικῆς ἀγορᾶς τῶν ἐκδοτῶν καί τοῦ πανεπιστημίου κλπ. Ὅλα αὐτά θά ἔπρεπε νά γίνουν μ' ἓνα ὕφος πού ἐνίοτε θά παρέμεινε πολύ κοντά στοῦ Ἀντόρνο.

7. Φθάνω ἐν τέλει στό κεφάλαιο πού θά ἔγραφα μέ τή μεγαλύτερη εὐχαρίστηση, γιατί θά ἀκολουθοῦσε τήν λιγότερο πεπατημένη ὁδὸ πού, ὠστόσο, εἶναι ἀπό τίς πιό σημαντικές, κατά τή γνώμη μου, γιά τήν μελλοντική ἀνάγνωση τοῦ Ἀντόρνο. Πρόκειται γι' αὐτό πού ἀποκαλεῖται, τό *Zwischen*. Λές κι εἶναι μόνο ἓνα. Ἀναφερόμενος σέ ἓναν ἀριθμὸ σχεδιασμάτων ἢ ὑπαινιγμῶν τοῦ Ἀντόρνο, στό βιβλίον πού συνέγραψε στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖς μέ τόν Χορκχάμερ, τήν *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, ἢ τό βιβλίον τοῦ *Beethoven. Philosophie der Musik*,²⁷ πού ἔχουν τύχει ἐλάχιστης προσοχῆς, θά προσπαθοῦσα νά δείξω (τό προσπάθησα ἤδη ἄλλοῦ) ὅτι ὑπάρχουν ἐδῶ προκείμενες πού πρέπει νά ἐκδιπλωθοῦν μέ μεγάλη φρόνηση, ἔστω οἱ ἀναλαμπές μιᾶς νοοῦσας καί πράττουσας ἐπανάστασης τήν ὁποία χρειάζομαστε, ὅσον ἀφορᾷ τή συγκατοίκηση μέ τὰ ἄλλα ζωντανά πού λέγονται ζῶα. Ὁ Ἀντόρνο κατάλαβε πῶς ἡ νέα αὐτὴ κριτικὴ οἰκολογία, θά ἴεγα μᾶλλον «ἀποκατασκευαστικὴ», θά ἔχει ν' ἀντιπαλέψει δύο φοβερές δυνάμεις συχνά ἀνταγωνιστικές καί ἐνίοτε συνασπισμένες.

Ἀπό τήν μιά, τή δύναμη τῆς ἰσχυρότερης ἰδεαλιστικῆς καί ἀνθρωπιστικῆς παράδοσης τῆς φιλοσοφίας. Ἡ κυριαρχία ἢ ἡ κυρίευση (*Herrschaft*) τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς φύσης στήν πραγματικότητα «στρέφεται κατά τῶν ζῶων» (*Sie richten sich gegen die Tiere*), διευκρινίζει ἐδῶ ὁ Ἀντόρνο. Προσάπτει κυρίως στόν Κάντ, τόν ὁποῖο τόσο πολὺ σέβεται ἀπὸ ἄλλη ἀποψη, ὅτι δέν ἀφήνει χῶρο, μέσα στήν ἐννοιά του τῆς ἀξιοπρέπειας (*Würde*) καί τῆς «αὐτονομίας» τοῦ ἀνθρώπου, γιά καμία συμπόνοια (*Mitleid*) μεταξύ ἀνθρώπου καί ζῶου. Τίποτε δέν εἶναι ἀλεχθέστερο (*Verhaßter*) γιά τόν καντιανὸ ἀνθρώπο, λέει ὁ Ἀντόρνο, ἀπὸ τήν ὑπόμνηση μιᾶς ὁμοιότητος ἢ συγγένειας μεταξύ ἀνθρώπου καί ζῶου (*die Erinnerung an die Tierähnlichkeit des Menschen*). Ὁ καντιανὸς μισεῖ δίχως ἄλλο τὴ ζωὴ πλευρὰ τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ εἶναι μάλιστα τό «ταμποῦ» του. Ὁ Ἀντόρνο μιλά γιά *Tabuierung*²⁸ καί τό τραβάει εὐθύς πολὺ μακριά: Γιά ἓνα ἰδεοκρατικὸ σύστημα, τὰ ζῶα θεωρεῖ ὅτι παίζουν δυνάμει τόν ἴδιο ρόλο μέ τοὺς Ἑβραίους γιά ἓνα φασιστικὸ σύστημα (*Die Tieren spielen fürs idealistische System virtuell die gleiche Rolle wie die Juden fürs faschistische*). Τὰ ζῶα θά ἦσαν οἱ Ἑβραῖοι τῶν ἰδεαλιστῶν, οἱ ὁποῖοι θά ἦσαν τότε μόνο δυνάμει φασίστες. Ὁ φασισμὸς ἀρχίζει ὅταν βρίζουμε ἓνα ζῶο, ἂν ὄχι τό ζῶο μέσα στόν ἀνθρώπο. Ὁ γνήσιος ἰδεαλισμὸς (*echter Idealismus*) συνίσταται στό νά ἐξυβρίζεται τό ζῶο στόν ἀνθρώπο ἢ νά χαρακτηρίζεται ἓνας ἀνθρώπος ὡς ζῶο. Ὁ Ἀντόρνο κατονομάζει δύο φορὲς τήν ἐξύβριση (*Schimpfen*).

Ἄλλ' ἀπὸ τήν ἄλλη, στό ἄλλο μέτωπο, ἓνα θέμα τοῦ

ἀποσπάσματος «ὁ ἀνθρώπος καί τό ζῶο» τῆς *Dialektik der Aufklärung*²⁹ εἶναι ὅτι ὀφείλουμε νά καταπολεμήσουμε τήν ἰδεολογία πού ὑποκρύπτει τό ἀμφίσημο ἐνδιαφέρον γιά τὰ ζῶα, τό ὁποῖο φάνηκαν, ἀντίθετα, νά ἐκδηλώνουν οἱ φασίστες, οἱ ναζί καί ὁ Φύρερ, φτάνοντας καμιά φορὰ μέχρι τήν χορτοφαγία.

Τὰ ἑπτὰ κεφάλαια αὐτῆς τῆς ἱστορίας, τήν ὁποία ὀνειρεύομαι, ἤδη γράφονται, εἶμαι βέβαιος. Αὐτό πού μοιραζόμαστε σήμερα προφανῶς τό ἐπιβεβαιώνει. Αὐτοὶ οἱ πόλεμοι καί τούτη ἡ εἰρήνη θά ἔχουν τοὺς νέους ἱστορικούς τους, τοὺς καινούργιους νέους ἱστορικούς τους, κι ἀκόμη τίς «διενέξεις ἱστορικῶν» τους (*Historikerstreit*). Ἀλλά ἀγνοοῦμε πῶς καί σέ ποῖο ὑπόστρωμα, σέ ποιά πέπλα γιά ποιόν Σλάιερμάχερ (*Schleiermacher*)³⁰ μιᾶς ἐπερχόμενης ἐρμηνευτικῆς, σέ ποιόν ἰστό καί σέ ποῖο *fichu* (*κακό*) *WWWeb*³¹ θά ἀγωνίζεται αὔριο ὁ καλλιτέχνης αὐτῆς τῆς ὕφανσης (ὁ ὕφαντῆς ὅπως θά ἔλεγε ὁ Πλάτων τοῦ *Πολιτικοῦ*). Ἐμεῖς οὐδέποτε θά μάθουμε σέ ποῖο *fichu* (*κακό*) *Web* ἓνας ἐπερχόμενος *Weber* (*Βέμπερ*)³² θά θέλει νά ὑπογράψει ἢ νά διδάξει τήν ἱστορία μας.

Στερούμαστε κάθε ἱστορικῆς μεταγλώσσας διὰ τῆς ὁποίας θά μπορούσαμε νά μαρτυρήσουμε γι' αὐτό μέσα στό διαφανές στοιχεῖο κάποιας ἀπόλυτης γνώσης.

Τσελάν (*Celan*): *Niemand*
zeugt für den
Zeugen

(Κανένας δέν μαρτυρεῖ γιά τόν μάρτυρα)

Εὐχαριστῶ καί πάλι γιά τήν ὑπονομή σας,
Ζάκ Ντερριντά

27. Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1993, σ. 123-124.

28. Μετατροπὴ σέ ταμποῦ. Σ.τ.μ.

29. M. Horkheimer-T.W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, [1944, *Ges. Schriften*, τ. 3, σ. 283-292· μτφρ. *Διαλεκτικὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ*, Νῆσος, Ἀθήνα 1996, σ. 391-405].

30. Ὁ Fr. Schleiermacher, ἰδρυτῆς τῆς ἐρμηνευτικῆς παράδοσης, ὀνομάζεται ἀκριβῶς «πεπλοποιός», «σύμφωνα μέ τό εὐφυολόγημα τοῦ Νίτσε πού ἀναφέρει ὁ Χάιντεγγερ», ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Ντερριντά (*Éperons. Les styles de Nietzsche*, Flammarion, Παρίσι 1978, σ. 108· μτφρ. *Ἐμβόλα. Τὰ ὕφη τοῦ Νίτσε*, Ἐστία, Ἀθήνα 2002, σ. 85). Σ.τ.μ.

31. Τὰ τρία W μπορεῖ νά παραπέμπουν στό διαδίκτυο (*World Wide Web*) ἀλλ' ἴσως -δεδομένης τῆς συνάφειας- καί στόν παγκόσμιον πόλεμον τοῦ δικτύου (*World War Web* κατά τό *WWI* καί *WWII*). Σ.τ.μ.

32. Τό ὄνομα τοῦ Μάξ Βέμπερ σημαίνει «ὕφαντουργός». Σ.τ.μ.

ΑΥΤΟΜΑΤΙΣΜΟΣ ΑΛΛΑ ΓΚΡΕΚ

(Απορίες διαβάζοντας τὰ θεωρητικά κείμενα τοῦ Ἀνδρέα Ἐμπειρικού)

τοῦ Γιάννη Π. Καραβίδα

Στόν Μιχ. Μήτρα

Οειδικός τόπος πού δημιουργήθηκε στό Διαδίκτυο μέ τήν πρωτοβουλία τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Βιβλίου καί τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ἔτους Ἐμπειρικού— [...] Χωρίς σημεία στίξεως, μέ γλώσσα κυρίως λόγια καί ἐκζητημένη, μέ φράσεις ἀτέρμονες, μέ ἀψογή σύνταξη ἀλλά χωρίς προφανή λογικό εἶσομό ἢ Ὑψικάμιμος φαίνεται νά ἀνταποκρίνεται στίς ἐπιταγές τοῦ ἐλεύθερου συνειρμοῦ καί τῆς συνακόλουθης αὐτόματης γραφῆς, πού εἶχε διακηρύξει ὁ André Breton καί ἡ παρέα του. Δύσκολα ὅμως θά μπορούσε κάποιος νά ὑποστηρίξει πειστικά ὅτι τὰ ποιήματα τῆς Ὑψικάμιμου ἔχουν συγκροτηθεῖ «αὐτόματα» ἢ «τυχαία», παρά τό γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἐμπειρικός βεβαιώνει ὅτι τὰ ποιήματα αὐτά δέν ἀναπτύσσονται πάντοτε «ἐντός τῶν συνειδητῶν ὁρίων». Ἡ συνταγή δέν πρόκειται νά ἐπαναληφθεῖ, ὅμως αὐτός ὁ πειραματισμός πέτυχε νά ἀναδείξει τό αὐθεντικότερο κείμενο τοῦ ἐλληνικοῦ ὑπερρεαλισμοῦ [...].¹

θά πρέπει σίγουρα ν' ἄφησε κάποιες ἀπορίες σέ ὅσους τόν ἐπισκέφθηκαν: κατ' ἀρχάς, ὁ αὐτοματισμός, λόγω τῆς θέσεως-κλειδί πού κατέχει στόν ὑπερρεαλισμό, θεωρεῖται τό βασικό κριτήριο γιά τήν ἀναγνώριση καί ἀποτίμηση τῶν ὑπερρεαλιστικῶν κειμένων.² Ὑστερα, γιά νά συνεχίσω τή συζήτηση πού ἄρχισε ἡ κριτική,³ γιατί θά πρέπει νά θεωρεῖται ἡ Ὑψικάμιμος τοῦ Ἐμπειρικού (καί ὄχι, λόγου χάριν, ἡ συλλογή τοῦ Ἐγγονόπουλου *Μὴν ὀμιλεῖτε εἰς τόν ὀδηγόν*) «τό αὐθεντικότερο κείμενο τοῦ ἐλληνικοῦ ὑπερρεαλισμοῦ»;

«Ἡ ὑπερρεαλιστική φωνή»

Πάντως, τήν ἀπάντηση στό ἐρώτημα «γιά ποιόν ὑπερ-

ρεαλισμό μιλάμε;» πού ἔθεσε σχετικά πρόσφατα μία κριτικός,⁴ εἶχε δώσει πρὶν ἀπό χρόνια ὁ ἴδιος ὁ Ἐμπειρικός ὅταν ἐξηγοῦσε γιατί ἡ Ὑψικάμιμος «ἀποτελεῖ τήν πρώτη πραγματική ἐκδήλωσι καί τήν πρώτη πράξι τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ στήν Ἑλλάδα»:

[...] ἤρχισα νά χρησιμοποιῶ τήν αὐτόματο γραφή, γράφοντας πυρετωδῶς καί μέ ἀληθινό πάθος νεοφωτίστου, ποιήματα καί κείμενα. Ἀργότερα (στά 1935) συνεκέντρωσα μερικά ἀπό τὰ πρῶτα μου ὑπερρεαλιστικά γραπτά καί τὰ ἐτύπωσα μέ τόν τίτλο «Ὑψικάμιμος».⁵

Συμφωνεῖ ἐπομένως ὁ εἰσηγητής τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ στήν Ἑλλάδα μέ τόν ὀρισμό πού δίνει ὁ Ἀντρέ Μπρετόν στό πρῶτο *Μανιφέστο τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ* (1924) ὅπου οἱ λέξεις «ὑπερρεαλισμός» καί «αὐτοματισμός» ταυτίζονται νοηματικά:

ΥΠΕΡΡΕΑΛΙΣΜΟΣ, ὄνομα οὐσιαστικό. Γνήσιος ψυχικός αὐτοματισμός, μέ τόν ὁποῖο ἐκφράζει κανεῖς γραπτά, εἴτε προφορικά ἢ μέ ὀποιοδήποτε ἄλλο τρόπο, τήν ἀληθινή λειτουργία τῆς σκέψης.

1. www.embiricos2001.gr.

2. Βλ. λ.χ., Ian Higgins, «Foreword», στόν τόμο *Surrealism and Language*, ἐπιμ. Ian Higgins, ἐκδ. Scottish Academic Press, Ἐδμβούργο 1986, σελ. v-vi.

3. Βλ. Παντελής Βουτουρῆς, «Πόσο ὑπερρεαλιστής ἦταν ὁ Ἐμπειρικός;», *Τά Νέα*, 20 Ἰαν. 2001· καί Γιώργης Γιατρομανωλάκης, «Ἐμπειρικός 2001», *ἀντί*, 731 (2001), σελ. 12-13.

4. Φραγκίσκη Ἀμπατζοπούλου, «Ρηξιμέλεθο σχολεῖο ποιητῶν», *Τά Νέα*, 27 Μαΐου 2000.

5. Ἀνδρέας Ἐμπειρικός, *Γραπτά ἢ Προσωπική Μυθολογία*, ἐκδ. Πλειάς, Ἀθήνα 1974, σελ. 13.

Υπαγόρευση της σκέψης χωρίς κανένα λογικό έλεγχο, πέρα από κάθε αισθητική ή ηθική έγνοια.⁶

Η απόδοση είναι του ίδιου του Έμπειρικού και δημοσιεύεται, αντί προλόγου, στον συλλογικό τόμο *Υπερρεαλισμός* που κυκλοφορεί τό 1938 με μεταφράσεις κειμένων του Μπρετόν και άλλων υπερρεαλιστών από τους Έμπειρικό, Κανέλλη, Καραπάνο, Έλύτη, Ρητορίδη, Καλαμάρη και Έγγονόπουλο. Αποτελεί δέ η έκδοση αυτή, όπως έχει υποστηρίξει η κριτική, «ένα είδος ομαδικής εμφάνισης των Ελλήνων υπερρεαλιστών» και «ή συνύπαρξή τους δηλώνει έμμεσα ότι άλληλοαναγνωρίζονται ως οι αυθεντικοί εκπρόσωποι του κινήματος στην Ελλάδα».⁷

Δέ νομίζω επίσης ότι εύσταθεή ή άποψη ότι η αυτόματη γραφή «είχε ήδη ξεπεραστεί όταν άρχισε νά γίνεται λόγος για τον υπερρεαλισμό στην Ελλάδα»⁸ γιατί ο ίδιος ο Έμπειρικός επιμένει εν σωτηρίω έτει 1935, δηλ. έντεκα χρόνια μετά την έκδοση του πρώτου *Μανιφέστου*, νά μετρηθεί με τή μεζούρα του καθαρού αυτόματισμού: ή επιγραφή, για παράδειγμα, που θέτει στην άρχή της *Υψικαμίνου*—

... la voix surréaliste, celle qui continue à prêcher à la veille de la mort et au-dessus des orages ...

ANDRE BRETON⁹—

είναι παρμένη από τό πρώτο *Μανιφέστο* όπου ο Μπρετόν διαχωρίζει σαφώς τους προδρόμους του κινήματος (π.χ. «Ο Σουίφτ είναι υπερρεαλιστής στην κακία», «Ο Σάντ [...] στον σαδισμό» κ.ο.κ.)—

[...] δέν ήσαν πάντοτε υπερρεαλιστές γιατί διακρίνω στον καθένα ώρισμένες προσυνειλημμένες ιδέες τις όποιες θεωρούσαν —πολύ άπλοϊκά— σπουδαίες. Τίς θεωρούσαν σπουδαίες γιατί δέν είχαν ακούσει τήν υπερρεαλιστική φωνή, τή φωνή που έξακολουθεί νά κηρύχνει και στίς παραμονές του θανάτου και επάνω από τις καταγίδες, γιατί δέν θέλησαν νά μείνουν άπλως ένορχηστρωτές τής θαυμαστής μελοποιίας. Υπήρξαν όργανα υπερβολικά υπερήφανα γι' αυτό δέν απέδωσαν πάντοτε ήχον άρμονικό.¹⁰—

άπ' αυτούς που «[έ]καναν χρήση ΑΠΟΛΥΤΟΥ ΥΠΕΡΡΕΑΛΙΣΜΟΥ» (π.χ. Άραγκον, Βαρον κ.ά.):

[...] έμεις που δέν έπιδοθήκαμε σε καμιά εργασία φιλτραρίσματος, που έχουμε κατανήσει στα έργα μας οι βουβοί δέκτες τόσων άπόηχων, τά ταπεινά όργανα έγγραφής που δέν υπνωτίζονται από τά ίχνη που αφήνουν [...]¹¹

Θά πρέπει έπομένως νά υποθέσουμε ότι ο Έμπειρικός, συντασσόμενος με «τά ταπεινά όργανα έγγραφής», συμμερίζεται τις άνατρεπτικές επιλογές του Μπρετόν —τήν κατάργηση δηλ. τής αυθεντίας του δημιουργού και τής μοναδικότητας του έργου τέχνης, «τή δεβήλωση», όπως λέει ο Barthes, «του ειδώλου του Συγγραφέα-θεού».¹² Και τό ίδιο θά πρέπει κανονικά νά ισχύει και στην περίπτωση του Έγγονόπουλου,¹³ άφου κι αυτός επιλέγει νά βάλει τήν ίδια άκριβώς επιγραφή στην άρχή του πρώτου του βιβλίου.

«Άρχίζω με μίαν οϊανδήποτε λέξιν»

Πόσο έφικτός είναι, όμως, ο καθαρός/γνήσιος αυτόματισμός ή άπόλυτος υπερρεαλισμός; Ο ίδιος ο Μπρετόν παραδέχεται τό 1933 ότι «ή ιστορία τής αυτόματης γραφής υπήρξε μιά ιστορία συνεχών άτυχημάτων»,¹⁴ αλλά δέν τήν άπαρνείται.¹⁵ Βλέποντας «τά σκοτεινά σημεία», τις «άποτυχίες», τά «παραπατήματα» και

6. Άντρέας Μπρετόν, «Ο όρισμός του υπερρεαλισμού», *Υπερρεαλισμός*, έκδ. Γκοβόστης, Άθήνα 1938, σελ. 5.

7. Άλεξ. Άργυρίου, *Διαδοχικές άναγνώσεις Ελλήνων υπερρεαλιστών*, έκδ. Γνώση, Άθήνα 1983, σελ. 14.

8. Φραγκίσκη Άμπατζοπούλου, *...δέν άνθησαν ματαιώς. Άνθολογία υπερρεαλισμού*, έκδ. Νεφέλη, Άθήνα 1980, σελ. 32.

9. Άνδρέας Έμπειρικός, *Ποιήματα [Υψικαμίνος & Ένδοχώρα]*, έκδ. Γαλαξίας, Άθήνα 1969, σελ. 8.

10. Άντρέας Μπρετόν, «Ο όρισμός του υπερρεαλισμού», ό.π., σελ. 6.

11. Α. Μπρετόν, *Μανιφέστα του σουρρεαλισμού*, μτφ. Έλένη Μοσχονά, έκδ. Δωδώνη, Άθήνα 1972, σελ. 30-1.

12. Roland Barthes, *Images-Music-Text*, μτφ. Stephen Heath, έκδ. Fontana/Collins, Γλασκώβη 1979, σελ. 144.

13. Νίκος Έγγονόπουλος, *Ποιήματα, Α'*, έκδ. Ίκαρος, Άθήνα 1977, σελ. 9.

14. Α. Μπρετόν, *Τί είναι ο σουρρεαλισμός*; μτφ. Σπ. Ήλιόπουλος, έκδ. Έλευθερος Τύπος, Άθήνα 1983, σελ. 112.

15. «Δέν ξέρετε πόσο προσφιλής μου είναι ή αυτόματη γραφή και καθετί που κινείται στην τροχιά της», τονίζει ο θεωρητικός του υπερρεαλισμού τό 1948, δηλ. αρκετά χρόνια μετά τή λεγόμενη «ήρωική» περίοδο του κινήματος (*Entretiens (1913-1952)*, έκδ. Gallimard, Παρίσι 1973, σελ. 262). Η αυτόματη γραφή, είχε εξηγήσει δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα, είναι «τό όριο προς τό όποιο πρέπει νά τείνει ο σουρρεαλιστής ποιητής» (*Τί είναι ο σουρρεαλισμός*; ό.π., σελ. 119). Άλλά ο Μπρετόν φροντίζει επίσης νά υπογραμμίσει ότι ή αυτόματη γραφή «δέν ήταν ποτέ αυτοσκοπός [...] Έπρόκειτο [...] νά διαλύσει για πάντα τή συμμαχία των δυνάμεων που έχουν σά μοναδική τους φροντίδα νά κάνουν τό άσυνείδητο άνίκανο για όποιαδήποτε βίαιη έκρηξη: μιά κοινωνία όπως ή άστική που αισθάνεται ν' άπειλείται άπ' όλες τις πλευρές στην ουσία πιστεύει ότι [...] μιά τέτοια έκρηξη μπορεί ν' άποδεή μοιραία γι' αυτήν» (*Η πολιτική θέση του σουρρεαλισμού*, μτφ. Γιόλα Γεωργαντζή-Νίκος Μπαλής, έκδ. Ουτοπία, Άθήνα 1980, σελ. 54). Η συμφιλίωση, άλλωστε, των διαλεκτικά αντιθέτων που εύαγγελίζεται τό *Δεύτερο μανιφέστο του υπερρεαλισμού* (1929/30) —ο προσδιορισμός του σημείου εκείνου του πνεύματος «άπ' όπου ή ζωή και ο θάνατος, τό πραγματικό και τό φανταστικό, τό περασμένο και τό μελλοντικό [...] τό ψηλό και τό χαμηλό παύουν νά διαπερνούνται άντιφατικά» (*Μανιφέστα του σουρρεαλισμού*, ό.π., σελ. 64) —όπως και ή συμφιλίωση του Φρόντ και του Μάρξ που επιχειρεί ο Μπρετόν στα *Συγκοινωνούντα δοχεία* (1932) είναι δυνατότητες που είχαν άποκαλυφθεί από τήν έφαρμογή του καθαρού ψυχικού αυτόματισμού.

ιδιαίτερα τίς «ἀπομιμήσεις» πού κυκλοφοροῦσαν στήν ἀγορά καί οἱ ὁποῖες δέν ξεχώριζαν πάντα μ' εὐκολία ἀπ' τὰ γνήσια αὐτοματικά κείμενα ἀφοῦ δέν ὑπῆρχαν ἀντικειμενικά κριτήρια γιά τήν προέλευση ἢ τήν καταγωγή τους, ὁ Μπρετόν συνιστᾷ ὡς μόνη διέξοδο τήν «πλήρη ἐπιστροφή στίς ἀρχές»,¹⁶ γιά νά γίνουν σαφεῖς οἱ συνθήκες ὑπό τίς ὁποῖες εἶναι δυνατή ἡ ἀκρόαση τῆς ὑπερρεαλιστικῆς φωνῆς — ἢ «ὑπαγόρευση τῆς σκέψης χωρίς κανένα λογικό ἔλεγχο», σύμφωνα μέ τήν ἀπόδοση τοῦ Ἐμπειρικού, «πέρα ἀπό κάθε αἰσθητική ἢ ἠθική ἔγνοια».

Ἀλλά καί στό *Δεύτερο μανιφέστο τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ* (1929/30), πού συνεχίζει τήν κωδικοποίηση τῶν βασικῶν ἀρχῶν τοῦ κινήματος, ὁ Μπρετόν εἶχε ἐπικρίνει «τήν τεράστια προχειρότητα τῶν περισσότερων ἀπό τοὺς συγγραφεῖς [...] πού ἀρκέστηκαν γενικά νά ἀφήνουν νά τρέχει ἡ πένα πάνω στό χαρτί μὴ δίνοντας τήν παραμικρή προσοχή στό τί συνέβαινε τότε μέσα τους [...] ἢ νά συγκεντρώνουν μέ τρόπο περισσότερο ἢ λιγότερο ἀυθαίρετο στοιχεῖα ὄνειρικά προορισμένα κυρίως νά ἐξάρουν τήν γραφικότητά τους παρά νά ἐπιτρέψουν νά διακριθεῖ μέ τρόπο ὠφέλιμο τό παιχνίδισμά τους».¹⁷ Γιά ν' ἀποτρέψει λοιπόν κάθε τέτοια *αὐθαιρεσία* καί γιά νά διασφαλίσει τήν ἐκφραση τῆς «πραγματικῆς λειτουργίας τῆς σκέψης» — τήν ἀπόσκοπη ὑπαγόρευση τῆς ὑπερρεαλιστικῆς φωνῆς, τήν ἀναδρομή «στὶς πηγές τῆς ποιητικῆς φαντασίας»,¹⁸ «στήν ἀληθινή ζωὴ»¹⁹ — ὁ Μπρετόν εἶχε φροντίσει νά ἀποκαλύψει ἀπὸ τό πρῶτο κιόλας *Μανιφέστο* τὰ «Μυστικά τῆς μαγικῆς ὑπερρεαλιστικῆς τέχνης» στὰ ὁποῖα μάλιστα, καί νά ὑπογραμμίσει τίς ἀνατρεπτικές ἐπιλογές τοῦ κινήματος,²⁰ δίδει σκόπιμα τὴ μορφή συνταγῶν:

Συγκεντρωθεῖτε σ' αὐτό πού ἔχετε νά γράψετε, ἀφοῦ ἐγκατασταθεῖτε σ' ἓνα μέρος ὅσο τό δυνατόν εὐνοϊκότερο γι' αὐτό τόν σκοπό. Περάστε στήν πιό παθητική ἢ τήν πιό δεκτική κατάσταση πού σᾶς εἶναι δυνατόν. Ἀφαιρέστε τό μυαλό σας, τὰ ταλέντα σας, κι ὅλων τῶν ἄλλων. Πείτε στὸν ἑαυτό σας ὅτι ἡ λογοτεχνία εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πιό θλιβεροὺς δρόμους πού ὀδηγοῦν παντοῦ. Γράψτε χωρίς προσχεδιασμένο θέμα, ἀρκετὰ γρήγορα ὥστε νά μὴ συγκρατήσετε καί νά μὴ δρεθεῖτε στὸν πειρασμό νά ξαναδιαβάσετε αὐτὰ πού ἔχετε γράψει. Ἡ πρώτη φράση θά ἔρθει τελείως μόνη [...] Ἄν ἡ σιωπὴ ἀπειλεῖ νά ἐγκατασταθεῖ μόλις ἔχετε διαπράξει ἓνα σφάλμα· ἓνα σφάλμα, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, ἀπὸ ἀπροσεξία, διακόψτε χωρίς δισταγμὸ μέ μιὰ ἄδεια γραμμὴ. *Μετά τὴν λέξη πού ἢ προέλευσὴ τῆς σᾶς φαίνεται ὑποπτη, βάλτε ἓνα ὁποιοδήποτε γράμμα, λ. π.χ., πάντα τό γράμμα λ καί διορθώστε τὴν αὐθαιρεσία βάζοντας αὐτό τό γράμμα γιά ἀρχικὸ στήν λέξη πού θ' ἀκολουθήσει.*²¹

Ὡστόσο, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τό τί εἶχε πεῖ ὁ ἴδιος ὁ Ἐμπειρικός τό 1936, στή γνωστὴ συνέντευξή του μέ τὸν Κωστὴ Μπαστιά, εἶναι προφανές ὅτι ὁ ἄνθρωπος

πού εἰσήγαγε τὸν ὑπερρεαλισμὸ στὰ καθ' ἡμᾶς ἢ δέν συμφωνεῖ μέ τὸν Μπρετόν ἢ παραδέλεται ἓναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς κανόνες τῆς αὐτόματης γραφῆς:

Ὁ κανὼν [...] τοῦ σουρρεαλιστικοῦ γραφίματος μᾶς ἐπιβάλλει νά θέσωμεν τελείαν καί παύλαν εἰς τὴν φράσιν ἂν αἰσθανθῶμεν ὅτι ἀρχίζομεν νά τὴν ἐπηρεάζωμεν λογικῶς. Π.χ. Γράφω αἰφνιδίως «δέν ἔχομεν κυδῶνια». Ἄν ἀντιληφθῶ ὅτι μέ παρασύρει τό θέμα μου σταματῶ ἀμέσως μέ μιαν τελείαν, καί ἀρχίζω μέ μιαν οἰανδήποτε λέξιν, λ.χ. «Μᾶς πῆραν τό ἰσόποσο τοῦ βραχυτέρου μᾶς πολτοῦ» κ.λ.π.²²

Ὡπως θά περίμενε κανεῖς, ἄμεση ἦταν ἡ ἔνσταση τοῦ Μπαστιά—

«Δέν νομίζετε ὅμως ὅτι κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, μέ τὴν ἴδιαν συνταγὴν ἡμπορῶ κι ἐγὼ ὁ ἀμύητος νά κάμω ὀλίγον σουρρεαλισμόν, λ.χ. «Θριαμβεῖουν τὰ κορομήλα. Ἡ λάμψις τῶν ταλλήρων καλπάζει» κ.ο.κ.»²³—

πού θύμιζε τίς πρῶτες ἀντιδράσεις τῆς κριτικῆς στήν *Υψικαμίνου*, π.χ.

Καθίζεις στό γραφεῖο, παίρνεις μολύβι καί χαρτί καί ἀφήνεις τό χέρι σου νά γράφει ὅ,τι θέλει [...] ὅ,τι σοῦ κατεβεῖ, ἢ μᾶλλον ὅ,τι σοῦ ἀνεβεῖ ἀπὸ τό ὑποσυνείδητον.²⁴

Θά ἦταν ἄραγε διαφορετικά τὰ πράγματα ἂν ὁ Ἐμπειρικός εἶχε φροντίσει νά μεταφράσει σωστότερα (καί νά ἐφαρμόσει ἐπίσης πιό πιστά) τὸν κανόνα τοῦ

16. Α. Μπρετόν, *Τί εἶναι ὁ σουρρεαλισμός;*, ὅ.π., σελ. 113.

17. Α. Μπρετόν, *Μανιφέστα τοῦ σουρρεαλισμοῦ*, ὅ.π., σελ. 96.

18. *Μανιφέστα τοῦ σουρρεαλισμοῦ*, ὅ.π., σελ. 22.

19. *Μανιφέστα τοῦ σουρρεαλισμοῦ*, ὅ.π., σελ. 43.

20. Βλ. Peter Bürger, *Theory of the Avant-Garde*, μτφ. Michael Shaw, ἐκδ. Ianchester University Press, Μάντσεστερ 1984, σελ. 53.

21. *Μανιφέστα τοῦ σουρρεαλισμοῦ*, ὅ.π., σελ. 33-4. Δική μου ἢ υπογράμμιση.

22. Κωστὴς Μπαστιάς, «Φιλολογικοὶ περίπατοι. Μέ τὸν κ. Α. Ἐμπειρικό (συγγραφέα τῆς «Υψικαμίνου»). Διὰ τὸν σουρρεαλισμόν εἰς τὴν τέχνην καί τὴν ζωὴν», *Ἡ Καθημερινή*, 30 Μαρτίου 1936 [=Ἰάκωβος Μ. Βούρτσος, *Βιβλιογραφία Ἀνδρέα Ἐμπειρικού (1935-1984)*, ἐκδ. Ε.Λ.Ι.Α., Ἀθήνα 1984, σελ. 129]. Δική μου ἢ υπογράμμιση. Πάντως, ὁ Ι. Μ. Βούρτσος, ὅ.π., σελ. 11, ἐκτιμᾷ ὅτι ἡ συνέντευξη τοῦ Ἐμπειρικού εἶναι κείμενο «σημαντικὸ γιὰτὶ ἐρμηνεύει τὸν τρόπο γραφῆς τοῦ ποιητῆ καί ἀποκαλύπτει τὴν ἀποψη τοῦ ἴδιου γιά τὸν σκοπὸ τοῦ ὑπερρεαλιστικοῦ λόγου».

23. «Φιλολογικοὶ περίπατοι», ὅ.π., σελ. 129-130.

24. Μυριθήλης, «Σουρρεαλισμός», *Ἡ Πρωτῆ*, 30 Ἀπριλίου 1935 [=Σωτῆρης Τριβιζᾶς, *Τὸ Σουρρεαλιστικὸ Σκάνδαλο. Χρονικὸ τῆς ὑποδοχῆς τοῦ ὑπερρεαλιστικοῦ κινήματος στήν Ελλάδα*, ἐκδ. Καστανιώτης, Ἀθήνα 1996, σελ. 84].

Μπρετόν για την αυτόματη γραφή;²⁵ Πολύ αμφιβάλλω. Γεγονός παραμένει, πάντως, ότι ο τρόπος με τον οποίο ο Έμπειρικός παρουσιάζει τις βασικές αρχές του υπερρεαλισμού, όπως επίσης και η αποχή του από τις συζητήσεις για τις κατευθύνσεις του μοντερνισμού στην Ελλάδα, συνέβαλαν στη διαιώνιση του άρνητικού κλίματος που είχε ήδη δημιουργηθεί για ολόκληρο τό κίνημα το οποίο ο ίδιος εκπροσωπούσε: «'Ας θγάλομε από τη μέση τον υπερρεαλισμό, που δέν έδωσε στον τόπο μας τίποτε ώριμο για νά κριθεί»,²⁶ τονίζει ο Σεφέρης στο πρώτο δοκίμιο για την ποίηση που θά γράψει με άφορμή τη διαφωνία του με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο (Απρίλιος 1938-Δεκέμβριος 1939) –τρία χρόνια μετά την *Υψικάμινο* και όταν θά έχει αρχίσει ήδη η συνεργασία του Έλύτη αλλά και του ίδιου του Έμπειρικού με τό περιοδικό *Τά Νέα Γράμματα*, αλλά και τή χρονιά που κυκλοφορεί ο συλλογικός τόμος *Υπερρεαλισμός και επίσης η πρώτη συλλογή του Έγγονόπουλου (Μήν όμως έίτε έίς τον οδηγόν)!* «Ο καθαρός υπερρεαλισμός είναι εύκολη ποίηση»,²⁷ συνεχίζει ο Σεφέρης και διαχωρίζει έτσι τον Μπρετόν και τούς συντρόφους του από τούς ποιητές «που θέσανε τό ζήτημα τής δύσκολης τέχνης»– Ρεμπώ, Μαλλαρμέ, Λωτρεαμόν, Κλωντέλ, Βαλερύ, Φάργκ, Έλιοτ, Τζόυς, Ζούβ.

«Εύκολη» και «δύσκολη» ποίηση

Ο Σεφέρης απορρίπτει τούς υπερρεαλιστές, όπως έχει υποστηρίξει ο Νάσος Βαγενάς, γιατί βλέπει ότι «οι ποιητές αυτοί με τις απόψεις τούς υπήρχε κίνδυνος νά νοθεύσουν τις μεταπαλαμικές κατευθύνσεις στην Ελλάδα».²⁸ Εκπροσωπούσαν επιπλέον μία θεωρία για την ποίηση που παρουσίαζε πολλές ομοιότητες με τη δική του.²⁹ Γι'αυτό τό λόγο μεταφράζει και δημοσιεύει τό 1938 τό πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του Ρολάν ντέ Ρενεβίλ (Rolland de Renéville) που μόλις είχε κυκλοφορήσει στο Παρίσι με τον τίτλο *L'expérience poétique* (Η ποιητική εμπειρία) –του ίδιου δοκιμογράφου, σημειωτέον, που επικαλείται στα δικά του θεωρητικά γραπτά από τό 1935 και ο Έλύτης.³⁰ «Τή δίνω», εξηγεί ο Σεφέρης, «σάν ένα ντοκουμέντο, που διαφωτίζει όχι τόσον τον υπερρεαλισμό, αλλά τις σχέσεις ή τις κοινές επιδιώξεις των δύο τυπικών ποιητικών τάσεων του καιρού μας».³¹ Δέν είναι επίσης χωρίς σημασία ότι, μαζί με τό δοκίμιο του Ρενεβίλ, ο Σεφέρης, σά νά σχολιάζει έμμεσα τις βαλερικές καταβολές τής ποίησης του Έλύτη, μεταφράζει και δημοσιεύει στο ίδιο τεύχος του περ. *Τά Νέα Γράμματα* και ένα από τά γνωστότερα ποιήματα του Έλυάρ, τό «Sans Âge» («Χωρίς ηλικία»), για νά δείξει ότι «υπάρχουν υπερρεαλιστικά ποιήματα [...] που ή καταγωγή τους και ή εκτέλεσή τους μοιάζουν νά οφείλονται πολύ λιγότερο σέ μία μαντική ή άσυνείδητη έμπνευση από ορισμένα ποιήματα του Βαλερύ».³²

«Λίγο ως πολύ, όλοι έχουν ξεπεράσει τον αυτόματι-

σμό. Έχω δει χειρόγραφα του Έλυάρ με πολλές διορθώσεις και ξέρω πώς ο Τζαρά μεταχειρίζεται και λεξικά ακόμη»,³³ θά γράψει την ίδια χρονιά ο Έλύτης, ο οποίος, απέχοντας του Έμπειρικού, είχε αναλάβει τη

25. Πάντως, ο Ι. Μ. Βούρτσος, ό.π., σελ. 11, εκτιμά ότι ή συνέντευξη του Έμπειρικού είναι κείμενο «σημαντικό γιατί έρμηνεύει τον τρόπο γραφής του ποιητή και άποκαλύπτει την άποψη του ίδιου για τον σκοπό του υπερρεαλιστικού λόγου». Είναι επίσης άπορίας άξιον γιατί ο Έμπειρικός υιοθετεί τον όρο «συρρεαλισμός», όταν οι ελληνικές έφημερίδες χρησιμοποιούν από τό 1924 τή λέξη «υπερρεαλισμός» βλ. π.χ., τό άρθρο «Ο υπερρεαλισμός: Ένας υπερρεαλιστής: ο Άνδρέας Μπρετόν», *Η Βραδυνή*, 25 Οκτωβρίου 1924, ο άνώνυμος συντάκτης του οποίου παραπέμπει στο γνωστό άρθρο του Roger Martin du Gard, «Le Surréalisme? André Breton», *Les Nouvelles Littéraires*, 11 Οκτωβρίου 1924, χωρίς όμως και νά επαναλαμβάνει τά άπονοούμενα του du Gard για τον Μπρετόν που είχαν έξοργίσει τον θεωρητικό του υπερρεαλισμού βλ. Maurice Nadeau, *Η ιστορία του συρρεαλισμού*, μτφ. Άλεξάντρα Παπαθανασοπούλου, εκδ. Πλέθρον, Άθήνα 1978, σελ. 70.

26. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκίμες*, Α', έπιμ. Γ. Π. Σαββίδης, εκδ. Ίκαρος, Άθήνα 1974, σελ. 85.

27. *Δοκίμες*, Α', ό.π., σελ. 138 [485].

28. *Ο ποιητής και ο χορευτής. Μιά εξέταση τής ποιητικής και τής ποίησης του Σεφέρη*, εκδ. Κέδρος, Άθήνα 1996, σελ. 81.

29. Για τή στάση του Σεφέρη άπέναντι στον υπερρεαλισμό, βλ. τήν εργασία μου *The Springboard and the Athlete: Surrealism in Greece 1924-1945* (άνέκδοτη διδακτορική διατριβή, University of Essex, 1983), σελ. 31-33 και 43-48. Για τά έπιχειρήματα που δανείζεται ο Σεφέρης από τον T.S. Eliot για νά στηρίξει τις απόψεις του για τή δύσκολη ποίηση, βλ. τή μελέτη μου «[...] all poetry is difficult [...]»: the limitations of Seferis' modernist poetics», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 11 (1987), σελ. 93-113.

30. Βλ. Όδυσσέας Έλύτης, *Άνοιχτά χαρτιά*, εκδ. Άστειρίας, Άθήνα 1974, σελ. 117, 363-365 κ.ά.

31. Γ[ιώργος] Σ[εφέρης], [Σύντομη εισαγωγή στο] Rolland de Renéville, «Η έμπνευση», μτφ. Γιώργος Σεφέρης, *Τά Νέα Γράμματα*, 6-7 (1938), σελ. 549.

32. Στο ίδιο. «Όπως έδειξα σέ άλλη μελέτη μου (*The Springboard and the Athlete*, ό.π., σελ. 189-190), τό ποίημα του Eluard που μεταφράζει ο Σεφέρης τό 1938 είναι ένα από τά κείμενα με τήν ποιητική, τό ύφος και τά σύμβολα των οποίων θ' άναμετρηθεί αργότερα ο *Ήλιος ο Πρώτος* (1943) του Έλύτη. Όπως παρατηρεί μία άμερικανίδα κριτικός, τό «Sans Age» μπορεί νά διαβαστεί «ως ποίημα για τον υπερρεαλισμό ή για τήν κομμουνιστική άδελφοσύνη ή για τήν άδελφοσύνη των ποιητών, ή ακόμη καλύτερα ως παράδειγμα τής ομοιότητας και των τριών αυτών μαζί» βλ. Mary Ann Caws, *The Poetry of Dada and Surrealism: Aragon, Breton, Tzara, Eluard & Desnos*, εκδ. Princeton University Press, New Jersey 1970, σελ. 146.

33. Όδυσσέας Έλύτης, «Γύρω από τον υπερρεαλισμό», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 84 (9 Ίουλίου 1938) [=Άνοιχτά χαρτιά, ό.π., σελ. 368.]

θεωρητική υπεράσπιση τοῦ υπερρεαλισμοῦ στήν Ἑλλάδα ἐνός υπερρεαλισμοῦ ὅμως, πού, καθῶς παραδέχεται κι ὁ ἴδιος, «δέ θά [...] δέχονταν ποτέ οἱ Ὑπερρεαλιστές»!³⁴ Ἄλλωστε, μέ μόνη ἐξαίρεση τόν Ἑλύαρ, κανεῖς ἀπό τούς υπερρεαλιστές δέν περιλαμβάνεται στούς «ἀληθιν[ούς] ποιητές τῆς νέας πραγματικότητας (Ρεμπώ, Λωτρεαμόν, Ἐλιοτ, Οὐγκαρέτι, Ἑλύαρ, Σουπερδιέλ, Ζουβ, Λόρκα, Σαλίνας)» πού τόσο θαυμάζει ὁ Ἑλύτης,³⁵ ὁ ὁποῖος δέν ἀργεῖ ἐπίσης νά υἱοθετήσῃ θέσεις πού θά τίς ζήλευαν ἀκόμη καί οἱ πῶ ἀντιδραστικοί ἐκπρόσωποι τοῦ μοντερνισμοῦ: «ἡ ἀληθινή τέχνη –τουλάχιστον στά χρονικά περιθώρια τῆς γέννησής της– εἶναι ἀριστοκρατική».³⁶ Ἡ «ὑπερπραγματικότητά» πού ἐξερευνοῦσαν καί χαρτογραφοῦσαν οἱ ξένοι υπερρεαλιστές –ἀτομικά ἢ/καί ὁμαδικά– ἦταν σαφῶς ἀλλοῦ καί ἄλλου παπᾶ εὐαγγέλιο:

Δέν πάψαμε ποτέ νά ὑποστηρίζουμε, συμφωνώντας μέ τόν Λωτρεαμόν, πῶς ἡ *ποίησις* πρέπει νά γίνεται ἀπ' ὅλους –αὐτό ἀκριβῶς τό ἀπόφθεγμα θέλουμε νά χαράξουμε στήν προμετωπίδα τοῦ σουρρεαλισμοῦ– ὡστόσο, εἶναι αὐτονόητο πῶς γιά μᾶς προϋποθέτει καί τό ἀναγκαῖο ἀντίστοιχό του: ἡ *ποίησις* πρέπει νά εἶναι κατανοητή σέ ὅλους.³⁷

«νά μπορεῖ νά τό καταλάβει ὁ καθείς»

Ὅμως, ὅπως ὁ Ἑλύτης διαφοροποιήθηκε ἀρκετά νωρίς ἀπό τόν «ὀρθόδοξο» υπερρεαλισμό, ἀναπτύσσοντας σιγά-σιγά μία ἰθαγενή μυθολογία ἐθνικοῦ περιεχομένου, εἶται καί οἱ ἄλλοι ἐκπρόσωποι τῆς ἀκραίας ἐκφρασης τοῦ ἑλληνικοῦ μοντερνισμοῦ ἐγκαταλείπουν σταδιακά τίς ἀρχικές τούς θέσεις. Εἶναι χαρακτηριστική, λ.χ., ἡ στάση πού θά τηρήσει ὁ ἴδιος ὁ Ἐμπειρικός ἀπέναντι στόν καθαρῶ ψυχικό αὐτοματισμό:

[...] γράφω μέ τήν αὐτόματη γραφή συχνά: δέν μπορῶ νά περιορισθῶ μόνον στήν αὐτόματη γραφή, διότι θέλω, καί δέν εἶμαι ὁ μόνος πλέον, ὁ ὁποῖος ἀπεμακρύνθη ἀπό τήν ἀποκλειστικήν χρῆσιν τῆς αὐτομάτου γραφῆς, εἴμεθα πολλοί [...] θέλω νά διοχετεύσω τήν υπερρεαλιστικότητα πού μοῦ ἐχάρισε ὁ υπερρεαλισμός καί ἐκεῖ πού ἂν τόν ἄφηνα μόνον, τό ἔργον αὐτό, στήν αὐτόματη γραφή, ἀντί νά δημιουργηθεῖ τό ἰσχυρόν ρεῦμα πού μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ, θά εἶχαμε μιά ἀπλωμένη πολὺ ὠραία, γοητευτική ἀπανωσιά, ἀλλά ὄχι ρεῦμα, ἐνωῶ δύναμιν. Θά μοῦ πεῖς: «μιά τότε ἀπαρνεῖσθε, κύριέ μου, τόν υπερρεαλισμόν;» Ὅχι. Ἄν ἐξετάσετε τά ποιήματά μου θά δεῖτε ὅτι ὅ,τι υπερρεαλιστικῶς ἐγράφη κατὰ κάποιον τρόπο περιγράφεται, ξαναγράφεται κατὰ τρόπον πού νά μπορεῖ νά τό καταλάβει ὁ καθείς καί ὄχι μόνον ὁ υπερευαίσθητος ἢ ὁ μεμνημένος.³⁸

Πόσο υπερρεαλιστική, ὅμως, εἶναι ἡ πρῶμη λογοτεχνική παραγωγή τοῦ Ἐμπειρικοῦ –«ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἐφαρμογῆς, τῆς πιστῆς ἐφαρμογῆς», ὅπως λέει ὁ ἴδιος, «τῆς υπερρεαλιστικῆς γραφῆς, τοῦ υπερρεαλιστικοῦ

αὐτοματισμοῦ»;³⁹ Σχολιάζοντας σέ παλαιότερη μελέτη μου τήν ἐπισημανση τοῦ Γιώργη Γιατρομανωλάκη ὅτι σταδιακά «ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός μῦθος [...] ἀρχίζει νά ὑποχωρεῖ καί στή θέση του ἐμφανίζεται μιά χριστιανική, ἐκκλησιαστική γλώσσα» καί «[κ]ατάληξη αὐτῆς τῆς στροφῆς ἀποτελεῖ ἡ ἀπό μέρους τοῦ ποιητῆ υἱοθέτηση ἐνός χριστιανικοῦ ὁράματος, τοῦ ἐσχατολογικοῦ μῦθου μᾶς ἄνω πόλεως πού μέλλεται νά κατοικηθεῖ ἀπό πιστούς μάρτυρες-ποιητές, ὁραματιστές καί υπερασπιστές ἐνός νέου κόσμου»,⁴⁰ ἀντέτεινα ὅτι δέν πρόκειται ὄντως γιά «στροφή»–

οἱ ἀναφορές στήν «παμπάλαια πόλη» πού ὑπάρχουν στήν *Ὑψικάμινο* καί στήν *Ἐνδοχώρα* τό δείχνουν αὐτό καθαρά. *Ἡ σήμερον*, γιά νά θυμηθοῦμε τήν τελευταία συλλογή τοῦ Ἐμπειρικοῦ, νοεῖται ὡς *αὔριον καί ὡς χθές*. Ὁ ἱστορικός χρόνος ἔχει ἰσοπεδωθεῖ καί πλέον δέν ὑπάρχει. Ὁ ἀναγνώστης βρίσκει σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆ λογοτεχνία ὅ,τι τοῦ δίνει καί ἡ θρησκεία, πού κι αὐτή στηρίζεται στήν ἐμπειρία, στό μῦθο καί στό συναίσθημα –τὴν ἐλπίδα δηλαδή καί ἀκόμα τὴν πίστη ὅτι αὐτό πού ἔχασε στό παρελθόν θά τό ἀνακτήσει μιά μέρα στό μέλλον μαζί ὅμως βρίσκει καί τό κουράγιο γιά νά σηκώσει καρτερικά τό βάρος τοῦ παρόντος.⁴¹–

κι ἔφερα ὡς παράδειγμα τίς *παρήγορες* διακηρύξεις πού συναντοῦμε στήν *Ὑψικάμινο*, π.χ. «τό πένθος θά χαθεῖ», «οἱ Φαρισαῖοι πέθαναν», «Ἡ καθέκνυσις ἐνός σφριγῶντος λαοῦ πλησιάζει», «Στιγμιότυπα μᾶς ἀπέδειξαν τήν ὀρθότητα τῆς πορείας μας» κ.ἄ.

Ἄλλὰ αὐτές ἀκριβῶς οἱ ἐπαγγελίες τοῦ «ὁραματιστή καί διαπρύσιο[ν] κήρυκα ἐνός ἐδεμικοῦ, ἐρωτικοῦ καί ἀπελευθερωμένου βίου»⁴² δέν κλείνουν ἄραγε τό κείμενο, δέν ἐπιβάλλουν μία συγκεκριμένη συμπεριφορά στόν ἀναγνώστη; «Στόχος τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου (τῆς λογοτεχνίας ὡς ἔργου) εἶναι νά κάνει τόν ἀναγνώστη ὄχι πλέον καταναλωτή, ἀλλά παραγωγό τοῦ κειμένου»,⁴³ γράφει σ' ἓνα ἀπ' τά θεωρητικά του δοκί-

34. «Γύρω ἀπό τόν υπερρεαλισμό», ὅ.π., σελ. 369.

35. «Γύρω ἀπό τόν υπερρεαλισμό», ὅ.π., σελ. 367.

36. Ὁδυσσεᾶς Ἑλύτης, «Τελεία καί παῦλα.», *Τά Νέα Γράμματα*, 6-7 (1938), σελ. 584.

37. Α. Μπρετόν, *Ἡ πολιτική θέση τοῦ σουρρεαλισμοῦ*, ὅ.π., σελ. 124.

38. «Συζήτηση στήν Θεσσαλονίκη», *χάρτης*, 17/18 (1985), σελ. 635.

39. «Συζήτηση στήν Θεσσαλονίκη», ὅ.π., σελ. 635-6.

40. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, *Ἀνδρέας Ἐμπειρικός. Ὁ ποιητής τοῦ ἔρωτα καί τοῦ νόστου*, ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 1983, σελ. 172-3.

41. Γιάννης Π. Καραβίδας, «Σεφέρης, Ἐμπειρικός: παράλληλοι», *Ὁ Πολίτης*, 72 (1986), σελ. 37.

42. www.embiricos2001.gr.

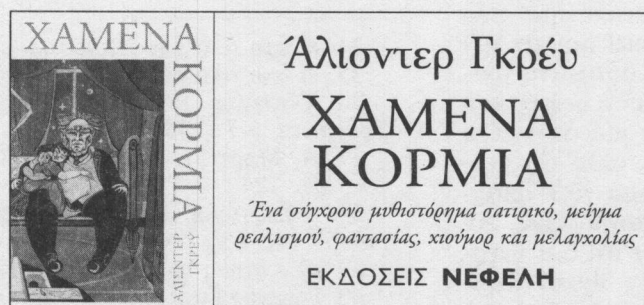
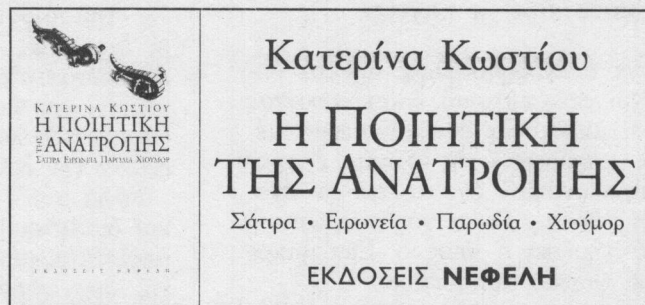
43. S/Z, μτφ. Richard Miller, ἐκδ. Hill and Wang, Νέα Ὑόρκη 1974, σελ. 4.

μα ο Ρολάν Μπάρτ όπου διαχωρίζει τὰ κείμενα σέ δύο κατηγορίες –στά *αναγνώσιμα* (lisible), χαρακτηριστικό τῶν ὁποίων εἶναι ἡ μονοσημαντότητα καί ἡ διαφάνεια, καί στά *ἐγγράψιμα* (scriptible) πού ὄχι ἀπλῶς ἐπιτρέπουν πολλαπλές, συνεχεῖς κι ἀνοιχτές ἀναγνώσεις, ἀλλά προτρέπουν τόν ἀναγνώστη νά τά ξαναγράψει, περνώντας ἐπί ἀπό τόν ρόλο τοῦ καταναλωτῆ στόν ρόλο τοῦ (συμ)παραγωγῆ. Τά ὑπερρεαλιστικά κείμενα,⁴⁴ ὅπως καί ἄλλα μοντερνιστικά κείμενα, ἀνήκουν ἀναμφισβήτητα στήν τελευταία αὐτή κατηγορία. Ἄργα ἢ γρήγορα –καί τό Ἔτος Ἐμπειρικού μᾶς προσέφερε μιά μοναδική εὐκαιρία⁴⁵– θα πρέπει ν'αποφασίσουμε πόσο αὐτοματικά/ὑπερρεαλιστικά (καί, ἐν τέλει, *ἐγγράψιμα*) εἶναι τὰ κείμενα τοῦ Ἐμπειρικού μεταξὺ τῶν ὁποίων καί «ὄ,τι ὑπερρεαλιστικῶς ἐγράφη» πού, καθὼς λέει ὁ ἴδιος, «κατά κάποιον τρόπο περιγράφεται, ξαναγράφεται κατά τρόπον πού νά μπορεῖ

νά τό καταλάβει ὁ καθεὶς καί ὄχι μόνον ὁ ὑπερευαίσθητος ἢ ὁ μεμνημένος».

44. Βλ., γιά παράδειγμα, τί γράφει γιά ἓναν ἀπό τοὺς γνωστότερους στίχους τοῦ Ἐλύαρ («La terre est bleue comme une orange») ὁ Michael Riffaterre στό βιβλίο του *Semiotics of Poetry*, ἐκδ. Methuen, Λονδίνο 1978, σελ. 61-63.

45. Δεδομένου ὅτι οἱ ἐκδηλώσεις εἶχαν ὡς γενικό τίτλο τόν στίχο «Πάρε τήν λέξι μου. Δῶσε μοῦ τό χέρι σου» (www.embiricos2001.gr), ὑπενθυμίζω τό ἐρώτημα πού εὐστοχα ἔθεσε ἓνας κριτικός ἀναφερόμενος στό μπρετονικό «Les mots font l'amour»: «if, when words make love, we are no more than voyeurs, can we hope to procure their matches?» (Michael Sheringham, «Breton and the language of automatism: alterity, allegory, desire», στόν τόμο *Surrealism and Language*, ἐπιμ. Ian Higgins, ὁ.π., σελ. 46).

ΚΥΡΚΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ

«ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΗΘΙΚΗ»

ἐκδόσεις «Πλέθρον», Ἀθήνα 2001

τοῦ Ἀγγελου Ἐλεφάντη

Εδῶ καί μερικά χρόνια, μέσα στή δεκαετία τοῦ '80 πάντως, φτιάχτηκε ἕνας ἐνδιαφέρων θεσμός. *Οἱ παρουσιάσεις τῶν νέων βιβλίων.* Δέν ὑπῆρχε ἀπό πάντα ὁ θεσμός αὐτός. Σήμερα ὅμως εἶναι πάγια ἡ πρακτική ἐκδότης καί συγγραφέας νά ὀργανώνουν μιά δῆμοσια συζήτηση στήν ὁποία μιλῶν κάποιοι εἰκαζόμενοι ἢ καί πραγματικοί εἰδικοί γιά τό ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου, πού ἀναδεικνύουν κατ' ἀρχήν τίς ἀρετές του καί τή σημασία του ὡστε, στή συνέχεια, νά γράψουν οἱ δημοσιογράφοι ἀλλά καί τό ὅποιο κοινό τῆς παρουσίας νά μπορέσει νά προσεγγίσει καλύτερα αὐτή τήν νέα, ἐπιστημονική, δοκιμαστική ἢ λογοτεχνική δημιουργία. Θετική ἦταν αὐτή ἡ ἐξέλιξη. Καί γιά τόν ἐκδότη, πού μ' αὐτόν τόν τρόπο γνωστοποιεῖ τίς ἐκδόσεις του, καί ὑποβοηθᾷ τίς πωλήσεις του –διότι, βεβαίως, τά βιβλία πρέπει νά πουλιῶνται– καί γιά τό ἴδιο τό πνευματικό προϊόν πού μ' αὐτό τόν τρόπο περνᾷ τήν πρώτη δοκιμασία του. Προϋπόθεση, βέβαια, αὐτῆς τῆς πρώτης δοκιμασίας εἶναι οἱ παρουσιαστές, κατά τεκμήριο τουλάχιστον, νά ἔχουν σχέση μέ τό ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου, ἡ συμμετοχή τους στή συζήτηση νά μήν συνιστᾷ, ἀπλῶς, πράξη ἀβροφροσύνης ἢ δημοσιοσχεσίτικης πολυπραγμοσύνης, στήν ὁποία δέν παρουσιάζεται τό ἔργο καί ὁ συγγραφέας ἀλλά ὁ παρουσιαστής.

Εἶπα τά προηγούμενα γιά νά ἐξηγήσω γιά ποιό λόγο βρίσκομαι μεταξύ τῶν παρουσιαστῶν τοῦ βιβλίου τοῦ Κύρκου Δοξιάδη *Κοινωνία, Ἰδεολογία, Ἠθική*, παρόλο πού οὔτε ἔχω οὔτε διεκδικῶ κάποιους ἀντικειμενικούς τίτλους ἐγκυρότητας σέ σχέση μέ τά ἀντικείμενα πού τό βιβλίο αὐτό πραγματεύεται.

* Ὁμιλία στήν παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Κύρκου Δοξιάδη *Κοινωνία, Ἰδεολογία, Ἠθική*. Στήν ἴδια παρουσίαση ἔλαβαν μέρος ἡ Μαρία Δαμανάκη καί ὁ Γιάννης Βουλόγρης.

Ὅπως θά ἔχετε ἤδη δεῖ, ὅσοι πιάσατε τό νέο βιβλίο τοῦ Δοξιάδη στά χέρια σας, ὁλόκληρο τό 3ο μέρος, 134 σελίδες ἐπί συνόλου 191 εἶναι μικρά κείμενα δημοσιευμένα στά «Κυριακάτικα Ἐνθέματα» τῆς *Αὔγης* καί γραμμένα ἐπί τούτου. Ἐπί τούτου, εἶναι δηλαδή ἀπευθυντέα στοὺς ἀναγνώστες τῆς *Αὔγης*, ἀνθρώπους κατά τεκμήριο ἀριστεροῦς τῆς ἀνανέωσης, ὥστε οἱ προβληματισμοί τοῦ συγγραφέα νά συναντηθοῦν ὄχι μέ τό κοινό ἐν γένει, ἀλλά, εἰδικά μέ τό κοινό αὐτό, τό ἀριστερό. Ἐδῶ, λοιπόν, ἀρχίζει καί δημιουργεῖται κάτι, κατά τή γνώμη μου, πολύ ἐνδιαφέρον πού γένησε καί τό βιβλίο πού συζητᾷμε σήμερα. Ἐνας πανεπιστημιακός, ὅπως ὁ Δοξιάδης, αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά κοινωνήσῃ τίς ἰδέες του εἰδικά στό ἀριστερό κοινό, γι' αὐτό διάλεξε τήν *Αὔγη*, νά ἐπικοινωνήσῃ μ' αὐτό, νά κριθεῖ ἀπ' αὐτό καί εἰ δυνατόν οἱ ἰδέες του, οἱ σκέψεις του, κατά κάποιο τρόπο, νά τό ἐπηρεάσουν. Φυσικά δέν εἶναι ὁ μόνος ὑπάρχων πολλοί ἐπιστήμονες καί καλλιτέχνες πού γράφουν στά *Ἐνθέματα*, καί σέ ἄλλα ἀριστερά ἐντυπα. Βγαίνοντας ἔξω ἀπό τόν αὐστηρό ἐπιστημονικό-ἀκαδημαϊκό κύκλο αὐτοῖ οἱ ἀρθρογράφοι «φυτρῶνουν ἐκεῖ πού δέν τούς σπέρνουν», γιά νά χρησιμοποιήσω τήν ὠραία φράση-ὄρισμό τοῦ Ζάν-Πῶλ Σάρτ γιά τοὺς διανοουμένους. Καί ὁ Δοξιάδης, γράφοντας στήν *Αὔγη*, φυτρῶνει ἐκεῖ πού δέν τόν σπέρνουν. Ἡ πράξη του εἶναι καθαρά πολιτική γιατί παίρνοντας τό μέρος τῶν δικῶν του ἰδεῶν ἀναλαμβάνει τόν κίνδυνο νά τίς ἐκθέσῃ καί νά ἐκτεθεῖ, νά ἀνακατωθεῖ κι αὐτός μέσα στήν ἀγορά ἰδεῶν τῆς Ἀριστερᾶς, μιά ἀγορά ἐξ ὀρισμοῦ συγκρουσιακή, στήν ὁποία δέν ὑπάρχουν οὔτε προστατευτικά χαρακώματα οὔτε ἐξ ἀποκαλύψεως καί αἰώνιες ἀλήθειες οὔτε ἀλάθητα οὔτε ἀναπαυτικό καί αἰσιο τέρμα οὔτε πλούσια ἀνταμοιβή. Ἱστορίες τελειωμένες, ἱστορίες χωρίς τελειωμό, ὅπως ἔλεγε ἕνας, νεκρός, πιά δάσκαλος.

Από τήν ἄλλη μεριά ἐγώ, ἀπό τό περασμένο καλοκαίρι, εἶμαι ὑπεύθυνος τῶν «Ἐνθεμάτων» τῆς *Αὐγῆς*, στή θέση πού ἄφησε ὁ παρακαθήμενος στό τραπέζι μας Γιάννης Βούλγαρης, θέση πού ὑπηρέτησε ἐπαξίως ἐπί τριετία. Αὐτή ἡ ιδιότητα μοῦ ἐπιβάλλει νά μιλήσω γιά τό βιβλίον τοῦ Δοξιάδη, γιατί ἂν δέν τό ἔκανα δέν θά ἦταν μόνον γαϊδουριά ἐκ μέρους μου, ἀλλά καί ἐμπρακτική περιφρόνηση τῆς ἀρχῆς τοῦ διαλόγου πού διέπει, πού πρέπει νά διέπει, τίς σχέσεις τῶν ἀριστερῶν ὄχι μόνον γιατί τήν ἀρχή αὐτή τήν ἐπιβάλλουν οἱ καλοί τρόποι, ἀλλά γιατί εἶναι συστατική τῆς Ἀριστερᾶς. Δέν σολάρουμε οἱ ἀριστεροί. Συνδιαλεγόμαστε, συνομιλοῦμε κι αὐτή ἡ συνομιλικότητα, ὅταν καταφέρει νά μὴν εἶναι βαβούρα ἢ παράλληλοι μονόλογοι, μᾶς φτιάχνει ὡς ἐνιαῖο πολιτικό σῶμα, πολύτροπο καί πολυφωνικό μὲν, ὡστόσο ἐνιαῖο ὄργανο μάχης. Ὅπως ἤδη εἶπα, θεωρῶ σημαντικό ὅτι ἕνας ἐπαγγελματίας πανεπιστημιακός, ὅπως ὁ Κ. Δοξιάδης, ἔγραψε αὐτά τὰ κείμενα καί τὰ δημοσίευσε στήν *Αὐγή* κι ὄχι στά *Νέα* ἢ τήν *Ἐλευθεροτυπία*, γιατί θέλησε νά ἀπευθυνθεῖ πολιτικά στοὺς τόσο διαφορετικούς ἀλλά καί κατά τεκμήριο ὁμοίους του, ν' ἀπευθυνθεῖ σέ ἀριστεροὺς ὡς μάχιμος καί μαχόμενος. Ἄλλωστε οἱ ἀριστεροὶ ἢ εἶναι μαχόμενοι ἢ αὐτοσυναιροῦνται ὡς ἀριστεροί.

Μετά ἀπ' αὐτά θά προσπαθῶ νά συναντηθῶ μὲ τό βιβλίον τοῦ Δοξιάδη.

Τό πρῶτο μέρος εἶναι ἕνα δοκίμιο ἐπιγραφόμενο «Φουκῶ καί ἰδεολογία». Ἐκθέτει τίς ιδέες τοῦ Φουκῶ γιά τήν ἰδεολογία, καί ἀναμετριέται κριτικά μ' αὐτές. Τό δοκίμιο αὐτό εἶναι φιλοσοφικό. Κινεῖται ἀνάμεσα στόν Κάντ, τόν Φουκῶ, τόν Ντεστὺ ντέ Τρασύ, τόν Χέγκελ, τόν Μάρξ, τόν Ἰπολύτ Ταίν, τοὺς Ἀντόρνο καί Χορκάμερ, τόν Χάιντεγκερ, τόν Νίτσε, τόν Ἄλτουσέρ, τόν Φίχτε, τόν Ντεκάρτ, τόν Χόμπς, τόν Χιούμ, τόν Τζῶν Λόκ, τόν Βάκονα, τόν Λούκατς, τόν Χάμπερμας, τόν Λακάν, τόν Μάξ Στίρνερ. Καί βέβαια δέν τοῦ προσάπτω τῆ φιλοσοφική προσέγγιση· τίς ἔχουμε ἀνάγκη τίς φιλοσοφικές προσεγγίσεις καί τίς φιλοσοφικές θεωρίες γιατί ἢ κάθε μιά τους ἐνοποιεῖ καί ἐκλογικεῖ, μέσα στό δικό της ἐννοιολογικό σύστημα, τίς ἰδεολογίες. Ὅστόσο ἐγώ δέν εἶμαι εἰδικός, δέν εἶμαι φιλόσοφος καί ἐπομένως ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ὅποια φιλοσοφική παιδεία τυχαίνει νά ἔχω, ὅπως κάθε ἄνθρωπος, δέν μοῦ πέφτει λόγος νά ἀναμετρηθῶ φιλοσοφικά μὲ τόν φιλοσοφικό λόγο. Νά πῶ μόνον κάτι λίγα γιά τήν ἰδεολογία πού εἶναι ἕνα ἀπό τὰ ἀντικείμενα τοῦ βιβλίου τοῦ Δοξιάδη καί πού ὁ ἴδιος τό προσεγγίζει φιλοσοφικά, ἀλλά πού, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό ἀντικείμενο ἰδεολογία ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ βρίσκεται ἐκτός τῆς φιλοσοφικῆς συστηματικότητας. Δέν εἶναι ἀνάγκη, γιά παραδείγμα, νά εἶσαι ὁ Κάντ ἢ νά πιστεύεις στή μεταθάνατον ζωῆ ἢ ὅτι ἡ ΑΕΚ εἶναι ἰδέα καί γλύκα. Καί εἰδικότερα, σέ ὅτι μὲ ἀφορᾶ, δέν μ' ἀρέσει τό πνευματικό σπῶρ στό ὅποιο ἐπιδίδονται τόσο καί

τόσο Νεοέλληνες, τό ὀνομαζόμενο ἀμπελοφιλοσοφία.

Ὁ Δοξιάδης ἐκθέτοντας καί συζητώντας τίς ἀντιλήψεις τοῦ Φουκῶ γιά τήν ἰδεολογία, καί πού βέβαια εἶναι μιά ριζική κριτική τῆς ἐννοιας τῆς ἰδεολογίας, μιά ριζική κριτική ἄρνηση τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς νεωτερικότητας, θέλει νά τοποθετηθεῖ ἀπ' αὐτή τή μεριά, ἀπό τῆ φουκωϊκή σκοπιά νά δεῖ τό ζήτημα: «Ἡ σκοπιά μᾶς φουκωϊκῆς» γράφει, «κριτικῆς τῆς ἰδεολογίας θά ἦταν ἡ σκοπιά ὄχι τῆς ἐλευθερίας ὡς μᾶς ὑποστασιοποιημένης ἀπόλυτης ιδέας, ἀλλά τῆς ἐλευθερίας πού γίνεται ἀντιληπτή ὡς μιά περατὴ πρακτικὴ ἐνός περατοῦ ἑαυτοῦ». Γόνιμη εἶναι αὐτή ἡ ἰδέα τῆς περατότητας γιατί ξεκόβει, κατ' ἀρχήν, μὲ κάθε τελεολογία, κάθε ἐσχατολογία· στόν Φουκῶ τήν ὀφείλουμε, ἂν κι ὄχι μόνον σ' αὐτόν, καί τονίζει βέβαια τήν ἐλευθερία τῆς κριτικῆς. Ἡ ἐλευθερία τῆς κριτικῆς ὅμως εἶναι ἕνα πράγμα, ἡ ἐλευθερία, ἐλευθεριακή ἢ ἡ ἀπελεύθερη κατασκευή τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας εἶναι ἕνα ἄλλο. Δέν λέω ὅτι καί ὁ Δοξιάδης κάνει κάτι τέτοιο. Ὁ Φουκῶ ὅμως τό κάνει ἀρνούμενος κατηγορηματικά τήν ἴδια τήν ἰδεολογία, παραλέποντάς την στό πεδίο τῆς κλασικῆς, τῆς πρὶν τόν 18ο αἰῶνα, φιλοσοφίας, ὅταν, ὅπως λέει ὁ Φουκῶ, σημειώνεται ἡ «ἀποχώρηση τῆς γνώσης καί τῆς σκέψης ἀπό τήν ἀναπαράσταση». Συγνώμη, ἀλλά τέτοια ἀποχώρηση δέν σημειώθηκε. Ἐγώ, ἕνα κάποιο ἐγώ, μπορεῖ πράγματι νά ἀποχώρησα ἢ νά νομίζω ὅτι ἡ ἀντιληπτικότητά μου, ἡ προσκληπτικότητά του καί ἡ κατανοησιμότητά του κόσμου πού ἔχω νά εἶναι καθαρὴ σκέψη, καθαρὴ γνώση, ἐπιστήμη. Οἱ κοινωνικὲς καί οἱ πνευματικὲς ὅμως ὀντότητες δέν ἐπέδειξαν τέτοιο πνεῦμα ἀναχωρητισμοῦ. Κραύγαζε ὁ Φλωμπέρ: «πετάξτε αὐτά τὰ σκατά, πρέπει νά βάλουμε φραγμὸν στά σκατά!» Τὰ σκατά ὅμως μᾶς ἐπνίξαν, συνεχίζουν νά μᾶς πνίγουν προσφέροντάς μας μιά αἰωνιότητα μακάριαν, ἀλλά καί μακάβριαν ἀποκτίνωσης: εἴτε ὡς Μπὶν Λάντεν εἴτε ὡς Μπούς. Ἔτσι, ὅσοδήποτε κατηγορηματικά ρηξικέλευθα, ἀπόλυτα κι ἂν ἀρνήθηκε ὁ Φουκῶ τήν ἐννοια καί τήν πραγματικότητα τῆς ἰδεολογίας δέν ξεμπερδέψαμε ἀπ' αὐτήν, δέν ξεμπερδεύουμε ἀπ' αὐτήν εἴτε ὀρίσουμε τό ἀνθρώπινο ὄν (τό συγκεκριμένο ὄν εἴτε τό ὄντολογικὸ ὄν, τό γενολογικὸ) ὡς θεμελιωδῶς περατὸ ἀντικείμενο ἀλλά καί ὑποκείμενο τῆς γνώσης εἴτε ὡς ὄν ἀτελεύτητο. Οἱ ἰδεολογίες πάντα θά μᾶς κυνηγοῦν, θά κολυμπᾶμε μέσα στίς ἰδεολογίες, γιατί γεννιοῦνται, *μαζί μὲ μᾶς* (τό ὑπογραμμίζω αὐτό, μαζί μὲ μᾶς) ἐκεῖ πού διαμορφώνονται οἱ συμβολοποιήσεις, ὁ φαντασιακὸς κόσμος, οἱ ἐπιθυμίες, οἱ ἀναπαραστάσεις, οἱ φαντασιώσεις, οἱ νομιμοποιήσεις, ἡ τέχνη, οἱ θεσμοί: οἱ ἀξίες, πού ἄλλες ἐρχονται ἀπὸ τὰ τριῖσθαθα τοῦ χρόνου κι ἄλλες τίς γεννοῦν, συγχρονικά, οἱ ἀνάγκες μας, ἡ τριβὴ μας μέσα στήν ἀντιπαλότητα ἀλλά καί τήν αὔρα τοῦ κόσμου. Ναι, λοιπόν, ζήτω στήν κριτικὴ τῶν ἰδεολογιῶν, ὅλων τῶν ἰδεολογιῶν. Ἡ κριτικὴ ὅμως τίς προϋποθέτει, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὑπάρχουν.

*Ανθρωποι χωρίς ιδεολογίες είναι αποκτηνωμένα κατασκευάσματα ήλιθων ηλεκτρονικών υπολογιστών, πού ποτέ δέν θά καταφέρουν νά τά κατασκευάσουν γιατί τούς λείπουν τά data τῆς ήλιθιότητος, γιατί μόνον ἡ ήλιθιότητα εἶναι αἰώνια, καί ἄπειρη.

*Υστερα, ἔλεος. Δέν μοῦ φταῖνε οἱ ἀναπαραστάσεις. Μέ ἀναπαραστάσεις δουλεύει ὁ ἀνθρώπινος ἐγκέφαλος, ἀπό τήν πολύ μακρινή ἐκείνη ἐποχή, ὅταν ἀκόμη ὁ ἀνθρώπος δέν εἶχε ἀποβάλλει τόν κτηνώδη προγναθισμό καί τά ὀγκώδη υπερόφρυνα τόξα. Εἶχε ὅμως ἀποβάλλει τήν ἀπόλυτη ζωικότητα καί ἔμπαινε στό βασίλειο τῆς ἀνθρωπότητας. Θά ἔχουν περάσει, ἴσως, καί 4 ἑκατομμύρια χρόνια, ὅταν αὐτό τό ὄν στάθηκε ὄρθιο καί συνάμα, «τήν ἴδια στιγμή» μίλησε. *Ἄλλο τό εἰκονίζον ἄλλο τό εἰκονιζόμενο εἶπε ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, τόν 8ο αἰώνα, ὅταν μαίνονταν ὁ πόλεμος τῶν εἰκότων, κι ἔτσι σώθηκε ἡ μανιώδης ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων γιά τήν ἀναπαράσταση, ἀκόμη καί τοῦ βασιλιᾶ καί τοῦ Θεοῦ, πού ὁ ἀνθρώπος τούς ὑπῆγαγε στήν κατηγορία τῶν ὄντων πού πλάθονται κατ' εἰκόνα καί ὁμοίωση τῶν ἰδίων τῶν ἀνθρώπων. *Ἡ τό ἀντίθετο. Αὐτό εἶναι τό ὠραῖο παιχνίδι τῶν ιδεολογιῶν. Μποροῦμε νά διαλέξουμε καί νά φτιάξουμε τίς δικές μας ιδεολογίες, καί μέσα σ' αὐτές τίς ὑλικές μορφές πρακτικῆς νά ἀγωνιστοῦμε ἐναντίον ἐναντίων μορφῶν πρακτικῆς, κυρίως ἐκείνων πού ὀργανώνουν οἱ ιδεολογικοὶ μηχανισμοὶ τοῦ κράτους, διά τῶν ὁποίων τό κράτος καί οἱ ἀρχουσες τάξεις ἀποσποῦν τή συναίνεση τῶν μαζῶν, δηλαδή τήν ἡγεμονία ἐπί τῶν μαζῶν καί ἔτσι τό ΠΑΣΟΚ παίρνει 3 ἑκατομμύρια ψήφους καί ἡ Ν.Δ. περίπου ἄλλα τόσα. Γι' αὐτό καί τό διάδημα τοῦ Δοξιάδη νά γράφει σέ μιά ἀριστερή ἐφημερίδα, ἔστω καί μόνον ὡς διάδημα, δικαιώνεται, ἀκριβῶς διότι αὐτοτοποθετεῖται ἐκτός τῶν ιδεολογικῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους. *Ἡ Αὐγή δέν ἀνῆκει σ' αὐτούς καί προσπαθεῖ νά ἐναντιωθεῖ σ' αὐτούς, δυστυχῶς ὄχι μέ μεγάλη ἐπιτυχία.

Λίγα ἀκόμη γιά ἓνα ἄλλο ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου τοῦ Δοξιάδη, γιά τό δεύτερο κεφάλαιο πού τό ἐπιγράφει «ἐθνικισμός καί ἠθική τοῦ χώρου». *Ὁ Δοξιάδης εἶναι ἀναμφισβήτητα ἀντιεθνικιστής, οἱ ἀντιεθνικιστικές του ἀπόψεις ἄλλωστε διαπερνοῦν καί ἀρδεύουν τά σχετικά ἄρθρα πού δημοσίευσε στά *Ἐνθέματα*, ἀλλά καί σέ παλαιότερη ἐργασία του, τοῦ 1995, μέ τίτλο *Ἐθνικισμός, ιδεολογία, μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας*. Καί ἡ πολιτική του στάση εἶναι ἀνάλογη, ἀντίθετη στά ἐθνικιστικά ξεσπάσματα στόν τόπο μας, ὅταν γιά παράδειγμα προσυπέγραφε τό κείμενο τῶν «169», στό ὁποῖο προσυπογράφαμε ἀκριβῶς τήν ἴδια προκήρυξη μᾶς ὁμάδας 4 ἀντιεθνικιστῶν νέων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν καταδικαστεῖ πρωτοδίκως σέ 6 μῆνες φυλακή διότι εἶχαν διαπράξει τό ἀνήκουστο ἀδίκημα τῆς ἐναντίωσης στήν κρατική πολιτική γιά τό ὄνομα τῆς Μακεδονίας, καί στά συλλαλητήρια τῆς Θεσσαλονίκης-Ἀθήνας, σέ ἐκείνη τήν ὑστερία πού ἀκόμη μᾶς βασανίζει καί πού συνοψίστηκε στή ρήση ἔξι

σπουδαίων διανοουμένων: «τό ὄνομά μας εἶναι ἡ ψυχή μας». Τό ὑπενθυμίζω ἀπλῶς διότι ὅστις λησμονεῖ δέν ἐνθυμεῖται πλέον. *Ἡ ἐπιλησμονή δέν εἶναι ἀθῶα.

*Ὁ Δοξιάδης ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἠθική τοῦ ἐθνικισμοῦ εἶναι ἡ ἠθική στήν ὁποία στηρίζεται κάθε ἔθνος-κράτος, ὅτι ὁ ἐθνικισμός μπορεῖ νά ὑπάρχει χωρίς ἤδη ὑπαρκτή ἐθνική ἐπικράτεια καί τέλος ὅτι τό «ὑπέρτατο ιδεῶδες τοῦ ἐθνικισμοῦ ὡς ἠθικοῦ συστήματος εἶναι ἡ ἀντικειμενική ἠθική ἀνωτερότητα τῆς ιδέας τῆς ἐθνικῆς ἐπικράτειας, ἐναντι οὐδὴποτε ἄλλου καί ἐναντι ὅλων τῶν ἄλλων ἐθνικῶν ἐπικρατειῶν». Δέν θά διαφωνοῦσα ὅτι, πράγματι, στόν πυρήνα τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας ὑπάρχει μιά ἐμμογή στήν ιδέα τῆς ἀνωτερότητας τοῦ ἔθνους ὅπως τό περιγράφει καί τό σημασιοδοτεῖ ὁ ἐθνικιστής, μιά ιδέα περιουσιότητας καί ἀποστολῆς.

Τό πῶς γεννήθηκαν μέσα ἀπό τή φιλοσοφία, τή θρησκεία, μέσα ἀπό ταξικά συμφέροντα πού ὀνομάστηκαν ἐθνικά, μέσα ἀπό μιά ὀρισμένη πολιτική πρακτική πού ἔφτανε ὡς τόν πόλεμο, μεταξύ τῶν ὁποίων οἱ δύο παγκόσμιοι, τό πῶς γεννήθηκαν, λοιπόν, καί ἔπιασαν οἱ ιδεολογίες τῆς ἀνωτερότητας καί τῆς περιουσιότητας, δηλαδή τοῦ ἐθνικισμοῦ, εἶναι μιά περίπλοκη ἱστορία πού καλύπτει ὅλη τή φάση τῶν ἐθνογενέσεων τῆς νεωτερικότητας καί τῆς μετανεωτερικότητας. Δέν μπορῶ νά κάνω, τώρα, λόγο γι' αὐτά τά ζητήματα. *Υποστηρίζω ὅμως, σέ ἀντίθεση μέ τίς κυρίαρχες πλέον ἀγγλοσαξωνικές θεωρίες περί ἔθνους, κυρίαρχες καί στόν τόπο μας, ὅτι τό ἔθνος, ὅπως καί τό ἔθνος-κράτος δέν εἶναι ἀναγώγιμα στήν ιδεολογία τοῦ ἐθνικισμοῦ ὅτι τά ἔθνη δέν γεννήθηκαν ἀπό τόν ἐθνικισμό.

Πρός τοῦτο δέν θά ἐπικαλεσθῶ μόνον τό γεγονός ὅτι δέν εἶναι ἡ συνείδηση πού προσδιορίζει τό εἶναι ἀλλά τό εἶναι πού προσδιορίζει τή συνείδηση, δηλαδή δέν εἶναι μιά ιδέα, τοῦ ἐθνικισμοῦ ἐν προκειμένω, πού παράγει τήν πραγματικότητα, τήν πραγματικότητα τοῦ ἔθνους καί τοῦ ἔθνους-κράτους ἐν προκειμένω. Οἱ ἐθνογενέσεις ἔχουν μιά πολύ διαφοροποιημένη ἱστορία καί τά ἔθνη ἔρχονται στόν κόσμο ὕστερα ἀπό μιά περίπλοκη διαδικασία. Χωρίς ἐθνικισμό. *Ὁ ἐθνικισμός ἔρχεται πολύ ἀργότερα. Τό γαλλικό, τό ισπανικό καί τό ἀγγλικό ἔθνος ἀρχίζουν νά διαμορφώνονται ἤδη ἀπό τόν 14ο αἰώνα. Στήν Ἰταλία, πῆγε νά φτιαχτεῖ τόν 15ο-16ο αἰώνα μέ τίς ἰταλικές πόλεις, δέν φτιάχτηκε τότε καί ὀλοκληρώθηκε, ἂν ὀλοκληρώθηκε, στό μέσο τοῦ 19ου αἰώνα. *Ὁ πρωτεργάτης τῆς ἰταλικῆς ἐνοποίησης Καβούρ ἔλεγε ὅτι: «Ὁραῖα, φτιάξαμε τήν Ἰταλία, καιρός νά φτιάξουμε καί τούς Ἰταλούς». Στή Γερμανία μόλις στά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα ἄρχισαν νά μιλοῦν γιά ἐνιαῖο γερμανικό ἔθνος μέ τόν Χέρντερ, τόν Νοβάλις καί λίγο ἀργότερα μέ τόν Φίχτε, ἀλλά κι ἐκεῖ ἡ ἐνοποίηση τοῦ ἔθνους καί τοῦ κράτους ἤρθε ἀργότερα στό τέλος σχεδόν τοῦ 19ου αἰώνα κάτω ἀπό τή σιδερένια πυγμή τοῦ Μπίσμαρκ. *Ἄλλα ἰσχύουν στήν Κε-

ντρική και Ανατολική Ευρώπη, στην Ασία, στον άραβομουσουλμανικό κόσμο, στη Λατινική Αμερική, στα Βαλκάνια, άσε πιά στη Μαύρη Αφρική. Κράτη, κρατίδια, αυτοκρατορίες υπήρχαν πάντα, μιά κάποια πολιτική εξουσία δηλαδή. Τά έθνη και τά έθνικά κράτη πού στην ουσία έρχονται στό φώς μετά τή Γαλλική Επανάσταση, ύπαστασιοποιούνται, θεσμίζονται μέ βάση τίς άρχές τής λαϊκής κυριαρχίας και του μή υπερβατικού δικαϊκού συστήματος. Στην Ελλάδα, γιά μιά μή εθνικιστική ιστορία του ζητήματος, δηλαδή μή παπαρηγοπούλεια, νομίζω ότι μπορούμε νά μιλάμε γιά άπαρχές τής νεοελληνικής εθνογένεσης από τά χρόνια του Μιχαήλ Ψελλου, τόν 11ο αιώνα. Λέω νομίζω γιατί ή ιστορική έρευνα δέν έχει ακόμη τάμει τό ζήτημα. Γνώρισε άπίστευτες παλινδρομήσεις ή νεοελληνική εθνογένεση, ως τήν Επανάσταση του '21 πού έταμε όριστικά τό ζήτημα όχι μόνον του έθνους αλλά και του κράτους. Τί ήταν ή Επανάσταση; Η κατάλυση θά έλεγα μιάς πολιτικής εξουσίας, τής σουλτανικής, από μιά άλλη, τής ελληνικής, μέ γενεσιουργό αίτιο τήν πολιτική, ένοπλη και μή, πάλη του ελληνικού λαού πάλη στην όποια και ό ίδιος αυτοπροσδιορίστηκε ως λαός μέ τή νεωτερική έννοια του όρου. Πολιτικό ύποκείμενο δηλαδή. Σέ όλα αυτά δέν υπάρχει πουθενά εθνικισμός. Όποιος τό νομίζει άς όνομάσει τόν Κοραή, τόν Ρήγα, τόν Καραϊσκάκη, τόν Κάλβο, τόν Σολωμό εθνικιστές. Όποιος τό νομίζει άς χαρακτηρίσει τήν Επανάσταση του '21 εθνικιστική. Η τό ΕΑΜ. Ό εθνικισμός έρχεται στό τέλη του αιώνα, κυριαρχεί κι ακόμα μās δένει. Πρίν δέν υπήρχε καν ή λέξη. Ούτε πουθενά άλλου άλλωστε. Στη Γαλλία φτιάχνεται ό όρος nationalisme και nationalistes στό χρόνια τής revanche, τή δεκαετία του 1880 από τήν Action Francaise και τούς άλλους Γάλλους ρατσιστές-εθνικιστές. Στη Γαλλική Επανάσταση δέν υπάρχει ό όρος, οι Γάλλοι επαναστάτες όρίζονται ως nationeaux, όχι nationalistes, ως peuple-λαός-, ως patriotes.

Όσοόσο έθνη, όπως και τά έθνικά κράτη, σέ πολλές περιπτώσεις, στό μέσα περίπου του 19ου αιώνα άρχίζουν νά διολισθαίνουν προς τόν εθνικισμό. Ό εθνικισμός είναι μιά ιδεολογία όχι σύμφυτη στό έθνος αλλά επιγενόμενη και επικαθήμενη. Φτιάχτηκε όταν διαμορφώθηκαν οι συνθήκες νά μοιραστεί άλλιώς ή πίτα, τά έδάφη δηλαδή, όταν οι τρεις μεγάλες αυτοκρατορίες, Όθωμανική, Ρωσική, Αυστροουγγαρική άρχισαν νά τρίζουν, όταν γειτονικά σ' αυτές κράτη είδαν ότι μπορούν νά επέκταθούν στό νέα έδάφη, όταν οι ιμπεριαλισμοί επέπεσαν μέ βουλμία στό έδάφη τής Ασίας και τής Αφρικής. Ό εθνικισμός ήταν ένα θαυμάσιο εργαλείο γι' αυτή τήν επέκταση. Δέν μās φταίνε λοιπόν τά έθνη, ό εθνικισμός μās φταίει όταν τά προσβάλλει. Τά έθνη, και τά έθνικά κράτη, ήταν μιά μεγάλη κατάκτηση τής νεωτερικότητας πού απέσπασε τούς λαούς από εξουσίες υπερβατικές, θεοκρατικές, μοναρχικές, φυλετικο-

πολιτισμικές. Μπορεί νά είναι άπλως έθνικά, μιά πολιτική συμφωνία δηλαδή γιά ένα συνανήκειν μέ τήν ιστορικότητά τους βέβαια, τά δικά τους χαρακτηριστικά, ίσως τόν δικό τους πολιτισμό πού, όπως κάθε πολιτισμός, δέν είναι κάστρο και στρατόπεδο, άλλ' ούτε ό χυλός τής παγκοσμιοποιημένης άμορφίας. Έχει τά όριά του ό πολιτισμός αλλά και τά άνοιχτά πλέον περάσματα γιά τήν συνύπαρξη και τήν έπικοινωνία μέ άλλους πολιτισμούς.

Σήμερα, γιά μιά όρισμένη φιλελευθρο-ελευθεριακή ιδεολογία, τά έθνη θεωρούνται ιστορικοί αναχρονισμοί, αντίδραστικά δέ, καθόσον εθνικιστικά. Η επικρατειαιότητα των έθνων πού δέν μπορεί νά μήν υπάρχει και πολύ περισσότερο ή επικρατειαιότητα των έθνων-κρατών είναι ένα αντικειμενικό δεδομένο τής νεωτερικότητας - ένα κράτος χωρίς σαφή έπικράτεια, διάχυτο, μή έδαφικοποιημένο, είναι πλάσμα φαντασίας. Μόνον ό ιμπεριαλισμός δέν έχει ανάγκη συγκεκριμένης χωρικής έγκατάστασης τ' αντίθετο μάλιστα. Η επικρατειαιότητα, λένε, πάει μαζί μέ τήν souveraineté, τήν κυριαρχία. Η μιά γεννά τήν άλλη. Και οι δυο μαζί τή δεσποτεία τής εξουσίας. Ό καλύτερος τρόπος νά ξεμπερδεύει κανείς και μέ τήν επικρατειαιότητα και τήν κυριαρχία είναι νά τίς διαγράψει από τό συλλογισμό του. Αυτές όμως, καιτοι διαγραμμένες, θά παραμένουν στην πραγματικότητα. Γι' αυτό μίλησα γιά φιλελευθρο-ελευθεριακή ιδεολογία. Στο σημείο αυτό εγώ τουλάχιστον άφίσταμαι από τόν αντιεθνικισμό του Κύρκου Δοξιάδη.

Παρά ταύτα, μπορούμε νά συνυπάρχουμε στό «Ένθέματα», σ' αυτό τό τραπέζι ή άλλου, όπως έχουμε ήδη συνυπάρξει. Νά τόν εύχαριστήσω πού μου έδωσε τή δυνατότητα νά πω τά όσα είπα και από σās νά ζητήσω συγγώμη πού σās ταλαιπώρησα τόσο.

ΝΙΚΟΣ ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ

«ΓΙΑΣΑΣΙΝ ΜΙΛΛΕΤ, ΖΗΤΩ ΤΟ ΕΘΝΟΣ»

Προσφυγιά, Κατοχή και Έμφύλιος: έθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους έλληνορθόδοξους του δυτικού Πόντου

Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, Ήράκλειο 2001, σελ. 327*

του Ραϊμόνδου Άλβανού

Πολλοί από εμάς, όταν μιλάμε με (κυρίως αλλά όχι πάντα, με μεγαλύτερους σε ηλικία) ψηφοφόρους της Δεξιάς, έχουμε ακούσει πολλές φορές ως βασικό έπιχείρημα δεξιοφροσύνης τό έξις «Ξέρεις τί έχουνε κάνει οι κομμουνιστές τότε, στον Έμφύλιο στον άδερφό, θεϊο, πατέρα μου;»

Αυτήν ακριβώς τή σχέση τής μνήμης, μνήμης τής βίας, με τήν πολιτική συμπεριφορά άναδεικνύει τό βιβλίο του Νίκου Μαραντζίδη, τό όποιο, όπως φαίνεται και από τό τίτλο του, ξεετάζει τήν έθνοτική ταυτότητα στή σχέση της με τήν πολιτική συμπεριφορά, τών τουρκόφωνων Ποντίων τής Μακεδονίας κατά τή διάρκεια του περασμένου και ταραγμένου αιώνα. Πρόκειται για τό βιβλίο ενός πολιτικού επιστήμονα πού, για νά κατανοήσει τήν πολιτική συμπεριφορά αυτής τής γλωσσικής ομάδας, συνειδητοποιεί πώς «ή διερεύνηση τής ιστορικής διάστασης, ή “έπιστροφή στήν ιστορία”, είναι άπαραίτητη για τήν κατανόηση και τόν έμπλουτισμό μις έρευνας έπικεντρωμένης στήν πολιτική συμπεριφορά του σήμερα».

Τό βιβλίο, βέβαια, δέν άσχολείται μόνο με τή δεκαετία του '40. Για νά δοθεί ή ιστορική διάσταση χρειάζεται νά μάθουμε πρώτα τίς συνθήκες ζωής και τούς όρους ύπαρξης τών Ποντίων από τά χρόνια πού ήταν ακόμη στίς πατρογονικές τους εστίες, όταν καταλύεται βία ή (όχι πάντα χωρίς προβλήματα) συνύπαρξη χριστιανών και μουσουλμάνων. Όπως πολύ σωστά τό διατυπώνει ό Μαραντζίδης: «ή συνύπαρξη του Ίσλάμ με τό Χριστιανισμό καλλιέργησε για αιώνες τήν αντίθεση του χριστιανικού και του μουσουλμανικού πληθυσμού και συνέτεινε στον άρνητικό τρόπο με τόν όποιο εκλάμβανε ή κάθε θρησκευ-

τική κοινότητα τή διαφορετική φυσιογνωμία τής άλλης, μέσα από ένα σύνολο κοινωνικών κατηγοριοποιήσεων, ικανών νά ενεργοποιήσουν τά ύποκείμενα και νά προκαλέσουν αύξημένη κινητοποίηση σε περίπτωση κρίσης» (σ. 51). Έτσι οι επίσκοποι και οι ιερείς, έπωφελούμενοι τής θρησκευτικής εξουσίας τους και τής χρόνιας αυτής δυσπιστίας και έχθρότητας μεταξύ τών δύο θρησκευτικών ομάδων, βρίσκουν γόνιμο έδαφος στήν προσπάθειά τους νά προπαγανδίσουν τό έθνος σε συνεργασία βέβαια με τούς Έλληνες εκπαιδευτικούς και τούς εύπορους εμπόρους. Τό πέρασμα όμως από τή φαντασιακή κοινότητα τής ορθόδοξης θρησκείας στή φαντασιακή κοινότητα του ελληνικού έθνους δέν θά ολοκληρωνόταν για τούς χριστιανούς του Πόντου, αν ή σύγκρουση τών δύο μεγάλων θρησκευτικών ομάδων δέν έντασσόταν στό πλαίσιο τής δυναμικής μις ευρύτερης σύγκρουσης, όπως ήταν αυτή του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, όταν οι χριστιανοί του Πόντου πήραν τό μέρος τής ομόδοξης Ρωσίας. Τότε ή άνελέτητ ή βία τών μουσουλμάνων πολέμαρχων (οι όποιοι επίσης βίωσαν ένα στάδιο μετατροπής τής θρησκευτικής πίστης σε έθνική ταύτιση) άπέναντι στον άμαχο ποντιακό πληθυσμό, συντέλεσε αποφασιστικά στό νά έπιτευχθεί ή ταύτιση τών τελευταίων με μία νέα (έθνική πιά) συλλογικότητα (σ. 50-55).

Στό πλαίσιο αυτού του μεταβατικού σταδίου τοποθετείται και «ό σταδιακός μετασχηματισμός του ληστή σε πατριώτη» (σ. 69), όταν οι άτακτοι χριστιανοί ληστές ή φυγόςτρατοι τών βουνών άρχισαν βαθμιαία νά άντλούν τή νομιμοποίηση τής βίας, πού άσκούσαν άπέναντι κυρίως στους μουσουλμανικούς

πληθυσμούς, από τήν ἐθνική ιδέα. Ἡ σταδιακή κλιμάκωση τῆς βίας καί τῆς σύγκρουσης μεταξύ τῶν δύο θρησκευτικῶν ομάδων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα μερικές φορές «κόλοκληρα χωριά νά καταφεύγουν στό βουνό, οἱ κάτοικοι τῶν ὁποίων ἐξοπλίζονταν καί ξεκινούσαν ἐνοπλο ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Τούρκων» (σ. 75). Ἡ παρουσία τῶν ἐνοπλων ομάδων, καθώς καί γενικότερα ἡ παρουσία τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τερατίστηκε μέ τή μικρασιατική καταστροφή. «Ὅμως ἡ πολεμική ἐμπειρία τοῦ προσέδωσε μιά πολεμική τεχνογνωσία, πού θά ἀποδειχθεῖ ιδιαίτερα χρήσιμη σέ κατοπινές συγκρούσεις, μέσα πιά στό ἑλληνικό κράτος (σ. 83).

Ἀπό τοῦς 180.000 Πόντιους πού ἐγκαταστάθηκαν στήν Ἑλλάδα, ὁ Μαραντζίδης ἐκτιμᾷ ὅτι περίπου τό ἕνα πέμπτο ἀπό αὐτούς εἶχε ὡς βασική γλώσσα τά τουρκικά (σ. 87). Ἐγκαταστάθηκαν στή Μακεδονία διώνοντας ὅλες τίς φοβερές δυσκολίες προσαρμογῆς πού ἐπιτείνονταν ἀπό τήν ἐχθρότητα τῶν γηγενῶν καί τήν ἀγνοία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Ἡ τουρκική γλώσσα στό νέο περιβάλλον λειτούργησε ὡς «κοινωνικό στίγμα» λόγω τοῦ χαμηλοῦ κύρους της στήν ἐλληνική κοινωνία καί ταυτόχρονα ὡς «τό συμβολικό ἐκεῖνο σύνορο πού τοῦς προσδιόρισε ὡς ξεχωριστή ομάδα. Ἔτσι ἡ γλώσσα καί κυρίως τά ἀρνητικά νοήματα πού συνδέθηκαν μέ τή χρήση της συνέβαλαν στήν ἀπομόνωσή τους καί οὐσιαστικά ὀδήγησαν σέ ἕναν ἐκτεταμένο βαθμό ἐνδογαμίας» (σ. 93), ἡ ὁποία διατηρήθηκε μέχρι τή δεκαετία τοῦ '60, ὅταν πιά ἡ πλειοψηφία ἄρχισε νά μιλάει πολύ καλά τά ἑλληνικά, προσπαθώντας καί πετυχαίνοντας νά «ξεχάσει» τήν προηγούμενη γνώση τῆς τουρκικῆς γλώσσας. Ἐπρόκειτο βέβαια γιά μιά περίπτωση ἀλλογλωσσίας πού δέν πολιτικοποιήθηκε (ὅπως π.χ. οἱ ολαβικές διάλεκτοι) καθώς καί οἱ ἴδιοι οἱ ὀμιλητές τό αἰσθάνονταν ὡς στίγμα, ἀλλά καί τό κράτος τό ἐβλεπε μόνο ὡς προσωρινό πολιτισμικό πρόβλημα καί ὄχι ἐθνική ἀπειλή (σ. 94-99).

«Ὅπως πολύ σωστά τονίζεται, ἡ φανατική θρησκευτικότητα τῶν τουρκόφωνων «σέ συνδυασμό μέ τή μὴ χρήση τῆς ἐλληνικῆς καί τόν κλειστό χαρακτήρα τῆς ἐθνοτικῆς ομάδας δημιούργησαν τήν πεποίθηση πῶς οἱ πληθυσμοί αὐτοί ἦταν θρησκόληπτοι καί καθυστερημένοι» (σ. 99). Πρόκειται γιά ἕνα στερεότυπο πού φαίνεται ὅτι ἔχει μεγάλη δυναμική, ἀφοῦ ἀκόμη καί πρόσφατα τό συνάντησα σέ ἕνα χωριό τῆς περιοχῆς Καστοριάς, ὅταν ἑλληνόφωνη Πόντια (περίπου 50 χρονῶν) χαρακτηρίσε ἀβίαστα «καθυστερημένους» τοῦς τουρκόφωνους συγχωριανούς της. Ταυτόχρονα τό ὅτι ἡ χρήση τῆς τουρκικῆς γλώσσας γίνεται συνώνυμο τῆς ἀμάθειας καί τῆς καθυστέρησης νομίζω πρέπει νά συνδεθεῖ μέ τό πολύ ὑψηλό γόητρο τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καί τοῦς θελλῶδεις ἀνέμους τῆς ἐθνικῆς ὁμογενοποίησης, πού σάρωναν τήν ἐλληνική ὑπαιθρο εἰδικά πρὸς τό τέλος τοῦ μεσοπολέμου, ἀλλά καί συνεχίζονται μέχρι σήμερα. «Ὅποιος δέν μιλάει

ἑλληνικά περιθωριοποιεῖται καί ἀπομονώνεται.

Κατά τή διάρκεια τῆς Κατοχῆς τό ΕΑΜ, παρά τίς προσπάθειές του, δέν κατάφερε νά διεισδύσει στίς τουρκόφωνες κοινότητες. Τήν ἀνοιξη τοῦ 1944 καί τά 52 ὀπλισμένα ἐναντίον τοῦ ΕΑΜ-ΕΛΑΣ χωριά στόν νομό Κοζάνης ἦταν τουρκόφωνα, ἐνῶ ἡ ἴδια κατάσταση ἐπικρατοῦσε στοῦς τουρκόφωνους Πόντιους καί στίς ὑπόλοιπες περιοχές τῆς Ἑλλάδας (σ. 165). Οἱ λόγοι γιά τοῦς ὁποίους οἱ τουρκόφωνοι δέν ἐντάσσονται στό ΕΑΜ ἐξηγοῦνται μέ μεγάλη ἐνάργεια, σαφήνεια καί πειστικότητα στίς σελίδες 135-159, ὅπου καί θά συναντήσει κανεῖς ἴσως τό πῶς σημαντικό κομμάτι τοῦ βιβλίου. Πολύ συνοπτικά, οἱ λόγοι αὐτοί καί φυσικά ὁ καθένας μέ διαφορετική βαρύτητα πού ἐξηγεῖται καλύτερα στό βιβλίο, εἶναι οἱ ἑξῆς: 1) ἔλλειψη κατανόησης καί διαφορετικά συμφέροντα μεταξύ τῆς ἐλίτ τῶν τουρκόφωνων καί τοῦ ΕΑΜ, 2) αἶσθημα ἀνεξαρτησίας, πού προέρχεται ἀπό τό ἀντάρτικο τοῦ Πόντου καί δέν ἐπιτρέπει τοῦς τουρκόφωνους νά ἐνταχτοῦν σέ ὀργανωμένες στρατιωτικές ομάδες, 3) μεγάλη συντηρητικότητα τῆς κοινωνίας τῶν τουρκόφωνων, πού «σοκάρεται» μέ τήν πρόθεση τοῦ ΕΑΜ νά χρησιμοποιήσει γυναῖκες στήν ἀντίσταση, 4) ἔντονη θρησκευτικότητα τῶν τουρκόφωνων, πού ἀπθῶνται ἀπό τό «ἄθεο», ὅπως πιστευαν ΕΑΜ, 5) καμία προπολεμική σύνδεση μέ κομμουνιστικές ιδέες λόγω καί τοῦ ἀγροτικοῦ χαρακτήρα τῶν τουρκόφωνων, 6) οἱ μνήμες ἀπό τήν ὑποστήριξη τῶν Ρώσων κομμουνιστῶν στόν Κεμάλ, τοῦς ὁποίους καί θεωροῦσαν σέ μεγάλο βαθμό ὑπεύθυνους γιά τήν ἦττα καί τόν ξεριζωμό. Τέλος, ὡς αἰτίες μὴ συσπείρωσης τῶν τουρκόφωνων ὑπό τό ΕΑΜ, ὁ Μαραντζίδης ἀναφέρει καί τίς παρεξηγήσεις, τό τυχαῖο καί τίς ἀτομικές ἐπιλογές καί ἀντιπαραθέσεις, παράγοντες πού ἂν δέν ὑπῆρχαν καί δέν συνέβαιναν εἶναι πιθανόν ἡ ἱστορία νά ἐπαιρνε διαφορετική τροπή. Νομίζω πῶς ἡ ἴδια ἡ ἔρευνα τῆς μικροϊστορίας ὀδηγεῖ στήν εἰσαγωγή τῆς μελέτης τοῦ τυχαίου στήν κατανόηση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ἀντίθετα ἀπό μιά ντετερμινιστική προσέγγιση τῆς ἱστορίας ἐδῶ, μέσα ἀπό τό πρίσμα τῆς μικροϊστορίας, εἶναι πῶς ὁρατή ἡ δύναμη τῆς ἀτομικῆς ἐπιλογῆς καί τοῦ τυχαίου συμβάντος πού μπορεῖ νά ὀδηγήσει ἀκόμη καί σέ ἀπρόβλεπτα ἀποτελέσματα.

Στήν κεντρική καί δυτική Μακεδονία οἱ τουρκόφωνοι ποντιακοί πληθυσμοί, ἰδίως μετά τή διάλυση τῆς ΠΑΟ (τόν Γενάρη τοῦ '44), μέ τήν ὁποία συνεργάζονταν, συντάχθηκαν στό πλευρό τῶν Γερμανῶν. Στό ὄνομα τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ πολλές πράξεις βίας (πλιάτσικο, καταστροφές καί ἐμπρησμοί κατοικιών, ξυλοδαρμοί καί ἀπειλές) ἐγίναν ἀπό τίς ἐνόπλιες ποντιακές ομάδες κυρίως ἐναντίον τῶν γηγενῶν, βία πού θά προκαλέσει τήν ἀντεκδίκηση τοῦ ΕΑΜ ὀδηγώντας σέ μιά κατάσταση ἐκτεταμένου ἐμφυλίου πολέμου. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ περίπτωση τῆς μάχης τοῦ Κιλκίς στίς 4 Νοεμβρίου 1944, μεταξύ τοῦ

ΕΛΑΣ και ένοπλων Ποντίων, στην οποία οι νεκροί ήταν εκατοντάδες και θεωρείται η μεγαλύτερη μάχη που έδωσε ο ΕΛΑΣ κατά την περίοδο 1941-1944. Μετά την επικράτησή του ο ΕΛΑΣ προχώρησε σε μαζικές συλλήψεις και εκτελέσεις άμαχου πληθυσμού, συχνά χωρίς καμιά απολύτως απόδειξη για συνεργασία με τους Γερμανούς ή για ένεργό ανάμειξη στις ένοπλες οργανώσεις της ΠΑΟ και των Ποντίων όπλαρχηγών» (σ. 185). «Τά γεγονότα αυτής της περιόδου και κυρίως ο μεγάλος αριθμός νεκρών που θρήνησαν οι τουρκόφωνοι Πόντιοι αποτέλεσαν μία τραυματική έμπειρία, που σφράγισε τη μνήμη τους για πολλά χρόνια και συνδέθηκαν με μία προγενέστερη, επίσης οδυνηρή έμπειρία, την καταστροφή στον Πόντο» (σ. 188).

Αν και ο Μαραντζίδης, πιστεύω, ότι υπερέβαλλε υποστηρίζοντας ότι αυτό που έγινε από τον ΕΛΑΣ στους τουρκόφωνους «μοιάζει σε έντυπωσιακό βαθμό» με την έθνοτική εκκαθάριση που έκανε ο Ζέρβας έναντι των Τσάμηδων της Ηλείου (σ. 190), νομίζω ότι συνδέει επιτυχημένα τα δύο επίπεδα της πολιτικής (κυρίως στην κορυφή) και της έθνοτικής (κυρίως στη βάση) σύγκρουσης δείχνοντας πως διαπλέκονται και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους (βλ. για παράδειγμα σ. 178 τό έντυπωσιακό παράδειγμα της σύγκρουσης μεταξύ των έαμικων Πύργων έναντι του τουρκόφωνου Πελαργού). Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι που δεν δέχτηκαν να άφοπλιστούν μετά την άπελευθέρωση (άντιθετα, ως πούμε, από τους σλαβόφωνους κομιτατζήδες) και που ήταν υπεύθυνοι για σημαντικές πράξεις βίας κατά την Κατοχή άποτελούσαν σοβαρό εμπόδιο στην προσπάθεια του ΕΑΜ να κατακτήσει την έξουσία στην περιοχή και να μονοπωλήσει τη νόμιμη βία. Όμως δεν ήταν μία σύγκρουση μόνο στο πολιτικό πεδίο, καθώς οι προπολεμικές διαφορές γηγενών-προσφύγων και έλληνόφωνων Ποντίων-τουρκόφωνων Ποντίων έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην κλιμάκωση της βίας άπέναντι στον τουρκόφωνο πληθυσμό. Άποδεικνύεται και από άλλα έμπειρικά παραδείγματα που παρουσιάζει ο συγγραφέας: η βία, που αναπτύχθηκε, είχε βαθιές ρίζες στις προϋπάρχουσες έθνοτικές ρήξεις. Αν θέλαμε να τό σχηματοποιήσουμε κάπως, θά λέγαμε ότι η σύγκρουση για την πολιτική έξουσία άφορούσε πιο πολύ τις έλίτ των δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων (ΕΑΜ και τουρκόφωνων), ενώ οι χωρικοί στρατεύονταν και έπαιρναν μέρος στις συγκρούσεις περισσότερο έπηρεασμένοι από προϋπάρχουσες ρήξεις και συγκρούσεις που ξεκινούσαν από τό μεσοπόλεμο.

Η επικράτηση των αντικομμουνιστών μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας σήμαινε ένα νέο κύκλο βίας, όπου οι διωχθέντες από τό ΕΑΜ σχημάτισαν τις γνωστές ένοπλες ομάδες που οδήγησαν στην γνωστή ως «λευκή τρομοκρατία» περίοδο. Ειδικά οι έντονα αντικομμουνιστικές και φανατικά «έθνικόφρονες» τουρκόφωνες ποντιακές ομάδες, παρά τη πρόσφατη

συνεργασία τους με τις δυνάμεις Κατοχής, άξιοποιήθηκαν από τό κράτος, για να έλέγξουν την περιοχή της βόρειας Ελλάδας, όπου τό ΕΑΜ ήταν παντοδύναμο. Ός ΜΑΥ (Μονάδες Άσφαλείας Υπαίθρου), από τον Οκτώβριο του '46, «οι ομάδες αυτές δρούσαν εν όνόματι αλλά συνήθως χωρίς την έγκριση της κυβέρνησης που τις περισσότερες φορές ήταν είτε άβουλη είτε άνίκανη να έλέγξει τη δράση τους» (σ. 201). Στη προσπάθειά τους να έμποδίσουν (όπως υποστήριζαν) την έπιστράτευση των κομμουνιστών τελικά μάλλον την προκαλούσαν. Η άνεξέλεγκτη τρομοκρατία που άσκοούσαν στους κατοίκους είχε ως κίνητρα την άντεκδίκηση και την επίδειξη της ισχύος τους και είχε ως βασικό μέσον τον άνελέητο ξυλοδαρμό (σ. 201-206). Η έγκριση έγκατάλειψη των χωριών τους και η άναζήτηση καταφυγίου στις πόλεις είχε ως άποτέλεσμα να υπάρχουν έλάχιστα θύματα άνάμεσά τους στην περίοδο του Έμφυλιου. Για αυτό άλλωστε στη μνήμη των τουρκόφωνων χωρικών ως πραγματικός Έμφύλιος θεωρήθηκε η Κατοχή, όπου και θρήνησαν εκατοντάδες νεκρούς.

Στό τρίτο μέρος του διβλίου εξετάζεται η επίδραση της μνήμης του παρελθόντος στο παρόν. Όπως παρατηρεί ο συγγραφέας, αναλύοντας τά έκλογικά άποτελέσματα των τελευταίων δεκαετιών, οι πρώην βενιζελικοί και αντιβασιλικοί τουρκόφωνοι μεταπολεμικά τοποθετήθηκαν στη Δεξιά (ή στην άκροδεξιά) παρατάξη. Η στράτευση αυτή «άποτέλεσε για τους τουρκόφωνους Πόντιους έναν τρόπο εκδίκησης και άνάμνησης των θυμάτων που θρήνησαν στον έμφύλιο πόλεμο και όχι μέσο διαπραγματεύσης υλικών πλεονεκτημάτων» (σ. 224). Η μνήμη της βίας άποδεικνύεται πιο ισχυρή από άλλες κοινωνικές μεταβλητές στην έπιλογή της παραταξιακής ταύτισης: «Έτοι ο ψηφοφόρος δείχνει να προσδιορίζεται λιγότερο από παράγοντες συνυφασμένους με τη δική του κοινωνική θέση και τις προοπτικές που αυτή συνεπάγεται, ταυτοχρόνως δεν εκφράζει τον τύπο του στενά όρθολογικού ψηφοφόρου του Downs (1990), ο όποιος άποφασίζει ποιο κόμμα θά ψηφίσει με βάση τις ροές ώφελιμότητας που προκύπτουν από τον κομματικό άνταγωνισμό. Πρόκειται, θά έλεγα, για έναν «μεταλογικό ψηφοφόρο» που μοιάζει περισσότερο με τον πιστό κάποιος θρησκείας παρά με καταναλωτή ή με ένορκο» (σ. 227). Έθνοτική ταυτότητα, πολιτισμικές και πλητικές κατηγορίες, τραυματική μνήμη, παραταξιακή άναπαραγωγή, συναισθηματική φόρτιση, που προέρχεται από τη γνώση του παρελθόντος, κινητοποιούν τά άτομα προς ένα σχετικά σταθερό στο χρόνο πολιτικό προσανατολισμό.

Πέρα όμως από τη τραυματική μνήμη τονίζεται και ένας άλλος σημαντικός λόγος ταύτισης με τη Δεξιά μεταπολεμικά: η υπερψήφιση των κομμάτων της Δεξιάς λειτούργησε για αυτούς και ως μέσο ένσωμάτωσης και άποδοχής τους από τό μεταπολεμικό κράτος οδήγώντας στην ουσιαστική ένταξή τους και στο

έλληνικό έθνος. Η στάση τους κατά τή δεκαετία του '40 τούς επέτρεψε νά αποποιηθούν τόν χαρακτηρισμό του άλλόγλωσσου και άμφισθητούμενης καθαρότητας Έλληνα. Η έπιλογή τους νά ένταχθούν στή μεταπολεμική Δεξιά τούς απάλλαξε και από τό σίγμα τής τουρκοφωνίας και άρα τής μή πλήρους ελληνικότητας σέ αντιπαράθεση μέ τούς κομμουνιστές οι όποιοι μεταπολεμικά αντιμετώπιστηκαν ως άμφιδόλου καθαρότητας Έλληνες (σ. 248-250).

Τό βιβλίο τελειώνει κάνοντας ιδιαίτερη άναφορά και στίς δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, όπου, στό πλαίσιο του νέου κυρίαρχου έθνικου λόγου για τήν Άντίσταση, οι τουρκόφωνοι ξανατίθενται στό περιθώριο (μέ τελείως διαφορετική ένταση και σημασία πιά) τής συλλογικής μνήμης ως «πρώην συνεργάτες του κατακτητή», ένω οι ίδιοι και οι απόγονοί τους διατηρούν τή παραταξιακή ταύτιση μέ τήν Δεξιά.

Αυτό πού παρατηρεί ό άναγνώστης διαβάζοντας τό βιβλίο του Ν. Μαραντζίδη είναι ότι διαχειρίζεται μέ μεγάλη αποτελεσματικότητα τήν ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία μιάς σειράς έπιστημονικών πεδίων, ιστορία, κοινωνιολογία, κοινωνική άνθρωπολογία, κοινωνική ψυχολογία, πολιτική έπιστήμη, έντάσσοντας τή θεωρία τους στή μελέτη του. Αυτή ή διεπιστημονική προσέγγιση είναι έξαιρετικά χρήσιμη όχι μόνο για «νά συνδυαστεί τό μικρό μέ τό μεγάλο», αλλά και για νά άποκτήσει ή έρευνα ένα ευρύτερο ένδιαφέρον από τή μελέτη άπλά τής πολιτικής συμπεριφοράς μιάς έθνοτικής ομάδας στό πλαίσιο του ελληνικού κράτους κατά τόν είκοστό αιώνα. Ό συγγραφέας έπιτυγχάνει νά χρησιμοποιήσει δημιουργικά τή θεωρία και νά έντάξει τήν έρευνα του σέ ευρύτερες θεωρητικές άναζητήσεις.

Πιστεύω όμως ότι τό τελικό άποτέλεσμα θά ήταν άκόμη πιό έπιτυχές, αν παράλληλα μέ τήν έντυπωσιακή γνώση, τήν άψογη άξιοποίηση και τήν έμπεριστατωμένη σύνδεση τής βιβλιογραφίας μέ τεκμήρια τής έρευνας είχε γίνει περισσότερη έμπειρική έρευνα στά ίδια τά χωριά. Βέβαια κάθε έρευνητής δικαιούται νά θέσει τή δική του τομή μεταξύ έμπειρικής έρευνας και θεωρητικής τεκμηρίωσης. Ίσως τό γεγονός ότι τό βιβλίο του Ν. Μαραντζίδη ξεετάζει ένα σχετικά παρθένο πεδίο τής ελληνικής ιστορίας, αυτό τής μικροιστορίας, των τοπικών διαστάσεων τής δεκαετίας του '40 και των έπιπτώσεων αυτής τής δεκαετίας στό σήμερα, χρησιμοποιώντας μιά όπτική «άπό τά κάτω», δικαιολογεί τό γεγονός ότι κατά τήν άνάγνωσή του δημιουργούνται και πολλά έρωτήματα πού προκαλούν για περαιτέρω έρευνα.

Καταρχήν, αν και τό βιβλίο άναφέρει σε αρκετές περιπτώσεις τήν έχθρότητα μεταξύ ελληνόφωνων Ποντίων και τουρκόφωνων Ποντίων, δέν διαφωτίζει άρκετά τή σχέση τους. Νομίζω θά ήταν έξαιρετικά χρήσιμο νά μελετήσουμε σέ αυτή τή σχέση τό ρόλο πού παίζει ή γλώσσα (ή όποια όπως πολύ σωστά χα-

ρακτηρίζεται ως «ό συνοριακός φρουρός τής ομάδας»), όταν όλοι οι άλλοι παράγοντες πού προσδιορίζουν τίς δύο ομάδες είναι ίδιοι: κοινή πολιτική ταυτότητα (τόσο οι τουρκόφωνοι όσο και οι ελληνόφωνοι Πόντιοι ήταν φανατικοί βενιζελικοί), κοινή μνήμη τής προσφυγιάς και του ξεριζωμού, ίδια αντιμετώπιση έχθρότητας από τούς γηγενείς. Έν τούτοις, παρά τά κοινά τους σημεία ήρθαν, αρκετές φορές όπως άναφέρεται στό βιβλίο, σέ σύγκρουση έπιλέγοντας διαφορετικά στρατόπεδα. Νομίζω, ότι αν μελετήσουμε τή σύγκρουση αυτή σέ τοπικό επίπεδο (έξ ου και ή μεγαλύτερη άνάγκη για έμπειρική έρευνα), θά καταλάβουμε άκόμη καλύτερα πώς λειτουργήσε ό παράγοντας τής τουρκοφωνίας και κυρίως θά μάθουμε αν συνδέεται μέ οικονομικές παραμέτρους (π.χ. αισθάνονται άδικημένοι οι τουρκόφωνοι, για κάποιο λόγο);).

Ειδικά αυτή ή οικονομική διάσταση τής σύγκρουσης και των έπιλογών, πού κάνουν οι άνθρωποι, ελάχιστα άνιχνεύεται στό βιβλίο. Ύπηρχαν άλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα, πού βγήκαν στην έπιφάνεια μέ βίαιη μορφή κατά τήν Κατοχή και τόν Έμφύλιο; Η κοινωνική και πολιτισμική απομόνωση πού βίωσαν οι τουρκόφωνοι κατά τόν μεσοπόλεμο λόγω τής γλωσσικής τους ιδιαιτερότητας άντανακλούνταν (και αν ναι πώς,) στό οικονομικό πεδίο; Η άλλως, τό γεγονός ότι ή γλωσσική τους ιδιαιτερότητα θεωρήθηκε από τήν υπόλοιπη κοινωνία ως «κοινωνικό στίγμα» επηρέασε τήν οικονομική τους θέση; Για παράδειγμα έχουμε ένδείξεις για τό αν συνάντησαν προβλήματα στην ροή τής κρατικής βοήθειας, έξ αιτίας τής τουρκοφωνίας τους, τήν όποια βοήθεια οι άλλοι πρόσφυγες ξέρουμε από άλλες πηγές ότι απολάμβαναν κατά τό μεσοπόλεμο; Ποιά είναι τά επαγγέλματα πού κάνανε οι τουρκόφωνοι και ποιές ήταν οι διαφορές (αν υπήρχαν) μέ τά επαγγέλματα των γηγενών και των ελληνόφωνων Ποντίων; Ήταν όλοι άγρότες; Τί ιδιοκτησίες είχαν, τί καλλιεργούσαν και αν όλα αυτά έπαιξαν κάποιο ρόλο ή όχι και γιατί; Πήγαν όλοι σέ χωριά ή υπήρχαν τουρκόφωνοι και σέ πόλεις; Μήπως οι οικονομικές διαφορές παίζαν τό ρόλο τους στην «κλειστότητα» τής τουρκόφωνης κοινωνικής ομάδας και κυρίως στην σύγκρουσή της μέ τούς γηγενείς και τίς άλλες ελληνόφωνες ποντιακές ομάδες; Στοιχειοθετείται πιό προνομακή συμπεριφορά του κράτους άπέναντι στους γηγενείς;

Μήπως ένας άκόμη λόγος, πού δέν συμάχησαν μέ τό ΕΑΜ στην Κατοχή, ήταν και ότι τό ΕΑΜ έθιγε (ή οι τουρκόφωνοι φοβήθηκαν ότι θά έθιγε) και κάποια συμφέροντά τους;

Μέ δύο λόγια ένω τό βιβλίο μάς έξηγει μέ μεγάλη πειστικότητα και σαφήνεια πώς επέδρασαν οι έθνοτικές-πολιτισμικές διαφορές, ή γλώσσα (και τό κυριότερο οι σημασίες πού αποδίδονται στην γλώσσα) και ή μνήμη στίς έπιλογές, στην δράση και κυρίως στην σύγκρουση μεταξύ των κοινωνικών ομάδων δέν άπαντά

στό αν υπήρχαν και τί ρόλο έπαιξαν οικονομικές συνιστώσες σέ αυτή τή σύγκρουση.

Μιά από τίς σημαντικότερες συνεισφορές του βιβλίου, ειδικά γιά τήν ιστορία του Έμφυλιου, είναι ότι μάς πείθει ότι είναι αδύνατον νά καταλάβουμε τόν πόλεμο αυτό και κυρίως τή διάσπαση τών τοπικών κοινωνιών χωρίς νά κατανοήσουμε τί ακριβώς συνέβη γενικότερα στήν Κατοχή. Ο Έμφύλιος πόλεμος δέν άφορά μόνο τήν περίοδο '46-'49, αλλά επεκτείνεται σέ όλη τή δεκαετία, κάτι πού τεκμηριώνεται από τό βιβλίο του Ν. Μαραντζίδη. Από τήν άλλη οι συνέπειες του Έμφυλιου και γενικότερα τής δεκαετίας του '40 διώνονται ακόμη και σήμερα και άποτυπώνονται πολύ καθαρά, όπως είδαμε, και στίς έκλογικές συμπεριφορές άρχετων ανθρώπων.

Πολύ σημαντικό επίσης είναι ότι μελετάται ή δράση τών συνεργατών τών δυνάμεων Κατοχής, ένα θέμα ταμπού, γιά τό όποιο ελάχιστες έρευνες υπάρχουν στήν ιστοριογραφία, από μιά όπτική πού δέν καταδικάζει ούτε δαμιονοποιεί αυτή τή συνεργασία. Αντιθέτως, σέ αυτό τό βιβλίο ό συγγραφέας άποστασιο-

ποιείται από τό κυρίαρχο στερεότυπο συνεργάτης του κατακτητή = προδότης και κακός Έλληνας (στερεότυπο πού διαπερνά πολλές μελέτες Έλλήνων ιστορικών) και προσπαθεϊ νά κατανοήσει και νά εξηγήσει τίς διαδικασίες μέσα από τίς όποιες ή τουρκόφωνη ομάδα έκανε τίς δικές της επιλογές, προσπαθώντας νά καταλάβει τήν ίδια τήν ομάδα από μέσα χρησιμοποιώντας μαρτυρίες (προφορικές και γραπτές) πού άποδίδουν όσο τό δυνατόν τήν ύποκειμενικότητα και τό προσωπικό βίωμα τών μελών της. Αυτή ή ταύτιση, αυτή ή διάθεση νά καταλάβουμε τίς επιλογές και τίς δράσεις τών ανθρώπων, χωρίς νά τίς δικαιολογούμε ή νά τίς κατακρίνουμε βάσει τών σημερινών κυρίαρχων αξιών και προτύπων, διαπερνάει όλο τό βιβλίο του Ν. Μαραντζίδη καθιστώντας το και από αυτή τήν άποψη πολύτιμο, καθώς μάς προσφέρει άποκαλυπτικές πτυχές όχι μόνο τής έκλογικής συμπεριφοράς μιάς έθνοτικής ομάδας, αλλά γενικότερα τής νεοελληνικής ιστορίας και ειδικότερα τής ιστορίας τής δεκαετίας του '40.

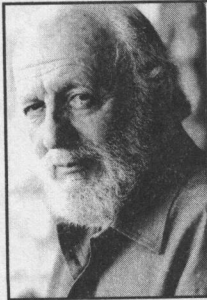

Έντουαρντ Σαϊντ

ΟΡΙΕΝΤΑΛΙΣΜΟΣ

Πως η Δύση αντιμετώπιζει
τον πολιτισμό της Ανατολής

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

Η.Χ. Παπαδημητρακόπουλος

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

ΡΟΖΑΜΟΥΝΔΗ

Ο ΓΕΝΙΚΟΣ ΑΡΧΕΙΟΘΕΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΓΙΑ ΤΟ «ΙΣΤΟΡΕΙΝ»

του 'Αλέξη 'Ηρακλείδη

Σέ συνέχεια του κειμένου του 'Α. 'Αρμένη για τό *Historein-Ιστορείν* (βλ. 'Ο Πολίτης, τχ. 95, σελ. 48-9), τό όποιο κατακρίνει έπειδή δημοσιεύεται αποκλειστικά ώς ξενόγλωσσο και έτσι δέν έπικοινωνεί μέ τούς 'Ελληνες ιστορικούς και άλλους ένδιαφερόμενους αλλά επιλέγει νά έπικοινωνεί, κατ' αυτόν, μέ μία μόνο μικρή ομάδα έλίτ, κλπ., έχω νά παρατηρήσω τά εξής:

Πρώτον, στην 'Ελλάδα υπάρχουν ήδη όχι λίγα σοβαρά επιστημονικά περιοδικά ιστορίας στα έλληνικά (*Ιστορικά, Μνήμων, Ίστωρ*). Επίσης άλλα έγκυρα περιοδικά συστηματικά δημοσιεύουν άρθρα ιστορικών ή για την ιστορία, π.χ. τά *Σύγχρονα Θέματα* ή ή *Έλληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. Θά έλεγα μάλιστα ότι μέ εξαίρεση τά περιοδικά πού κυριαρχούν ανάμεσα στα περιοδικά των κοινωνικών επιστημών σέ μία νομιμοκρατούμενη —και, θά προσέθετα, νομικίστικη— 'Ελλάδα, κανένας άλλος κλάδος των κοινωνικών επιστημών δέν διαθέτει τόσα επιστημονικά περιοδικά (στή μητρική γλώσσα της πλειοψηφίας των κατοίκων της 'Ελλάδας) και πάντως όχι ή πολιτική επιστήμη, ή κοινωνιολογία, ή κοινωνική ανθρωπολογία, ή κοινωνική ψυχολογία ή οι διεθνείς σχέσεις.

Δεύτερον, όλες οι χώρες μέ πλούσια επιστημονική παράδοση διαθέτουν αποκλειστικώς ξενόγλωσσα (κυρίως άγγλόφωνα) περιοδικά. Τά περιοδικά αυτά συμβάλουν ιδιαίτερα στον άπαραίτητο διεθνή επιστημονικό διάλογο και αναδεικνύουν την επιστημονική κοινότητα της συγκεκριμένης χώρας πού έμφανίζεται έτσι λιγότερο έθνοκεντρική. Όχι λίγες φορές τά περιοδικά αυτά καταφέρνουν νά αποκτήσουν διεθνές κύρος, σέ σημείο ώστε καμιά φορά νά ξεχνάει κανείς και τή χώρα προέλευσής τους ή νά τή θεωρεί *irrelevant*. Αναφέρω ένδεικτικά στίς Σκανδιναβικές χώρες τά περιοδικά *Journal of Peace Research, Security Dialogue, Cooperation and Conflict*. Έγκυρα ξενόγλωσσα περιοδικά υπάρχουν π.χ. στή Γιουγκοσλαβία, τή Σλοβενία, τήν Αυστρία, τή Μάλτα, τή Βουλγαρία, τό Ίράν, τό Πακιστάν, τό Ίσραήλ, σέ άραβικές και άφρικανικές χώρες, και γενικά στίς χώρες πού ή γλώσσα τους δέν είναι εύρέως γνωστή. Στην Τουρκία υπάρχουν τά *Review of International Studies, Turkish Studies, Perceptions*, κ.ά.

Τρίτον, στην 'Ελλάδα υπάρχουν παλαιά έγκυρα ξενόφωνα περιοδικά στα όποια έχουν γράψει διακεκρι-

μένοι επιστήμονες Έλληνες και ξένοι, όπως τά *Balkan Studies, Etudes Balkaniques, Revue Hellenique de Droit Internationale*. Ωστόσο είναι συγκριτικά λίγα (σέ σχέση μέ άλλες χώρες ανάλογης επιστημονικής ώριμότητας) και οι διάφορες πύ πρόσφατες απόπειρες απέτυχαν, όπως αυτή του *Hellenic Review of International Relations*. Άπαραίτητο είναι λοιπόν τό άνοιγμα πρύς τά έξω μέ άλλες ξενόγλωσσες επιθεωρήσεις, ειδικά για κλάδους όπως ή ιστορία πού έχει επιτέλους ξεπεράσει έν πολλοίς τήν έθνική ή/και στρατευμένη αφήγηση και έχει αρχίσει εδώ και μία εικοσαετία σχεδόν νά κινείται μέ αξιώσεις και στή διεθνή επιστημονική κοινότητα, μέ έργα καθιερωμένων Έλλήνων ιστορικών αλλά και, πύ πρόσφατα, μέ ένδιαφέρουσες δουλειές εκπροσώπων της νεότερης γενιάς των τριαντάρηδων πού φαίνεται νά έχουν άνοίξει μία νέα άκόμη πύ γόνιμη σελίδα στή μελέτη της ιστορίας.

Τέταρτον, σήμερα άν θέλει κανείς νά λέγεται επιστήμονας και άντάξιο μέλος μιας επιστημονικής κοινότητας στην 'Ελλάδα (άλλά και σέ οποιαδήποτε άλλη χώρα στό κόσμο), θά πρέπει όπωσδήποτε νά γνωρίζει μία τουλάχιστον ξένη γλώσσα, κατά πρώτον λόγο τά άγγλικά πού αποτελούν πλέον τή διεθνή (επιστημονική και άλλη) *lingua franca* ή/και τή γλώσσα πού έχει σημαντική προσφορά στή συγκεκριμένη επιστημονική πειθαρχία. Δηλαδή τά περί μη δυνατότητας έπικοινωνίας και άλλα πρωτοφανή πού γράφει ό κ. 'Α. 'Αρμένης (και πού μάλλον θά ένθουσίαζαν τόν κ. Μπαμπινιώτη) δέν εύσταθούν, παρ' ότ' άν θέλαμε τό επίπεδο των γνώσεων και ή έμβέλεια των Έλλήνων άναγνωστών της επιστημονικής ιστορίας νά κινείται στό επίπεδο αυτών πού θαυμάζουν τή φυλλάδα *Ιστορικά* (όπως νομίζω λέγεται) πού δημοσιεύει, και μάλλον συνεχίζει νά δημοσιεύει, *Η Έλευθεροτυπία*.

Καταλήγοντας, θά έλεγα, ότι τά ξενόγλωσσα περιοδικά ύψηλού επιπέδου όπως τό *Ιστορείν* ή συνέδρια στην 'Ελλάδα σέ ξένες γλώσσες (κάτι δυστυχώς σπάνιο) είναι και δείγμα αυτοπεποίθησης και έλλειψης συμπλεγμάτων και φοβίας, ειδικά για μία 'Ελλάδα πού επί δύο σχεδόν αιώνες έχει χρεωθεί, όχι άδικαιολόγητα, για έντονο έθνικισμό και όμφαλοσκόπηση (συχνά και στό χώρο του επιστημονικού λόγου), κάτι πού ειδικά κατά τίς τελευταίες δεκαετίες καταντάει άν όχι καμκότατο, γραφικό.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΑΡΒΕΡΗΣ

Στά ξένα

ποιήματα

Έκδόσεις Κέδρος

Αθήνα 2001, σ. 64

Αν κάποιος διαβάσει τις μεταφράσεις αρχαίου θεάτρου του Βαρβέρη (Μένανδρο και Άριστοφάνη) και εξετάσει τη χρησιμοποιούμενη καθαρεύουσα, θά διαπιστώσει πώς επιλέγει τη μεγαλύτερη δυνατή απλούστευση της, μέχρι του σημείου πέραν του οποίου θά απειλείτο ή δομή της σάν ιδιαίτερη έκδοχή της γλώσσας, όμως αυτή ή τάση απλούστευσης, τό πλησίασμα στην καθομιλουμένη, συνοδεύεται μέ τόν άπροσδόκητο και τακτικό έμπλουτισμό του λεκτικού ύλικού και τών έκφραστικών τρόπων μέ γλωσσικές στιγμές από τόν σκληρό πυρήνα της αρχαϊζουσας. Παρ' ότι τά όρια της επιτυχοῦς μίξης και της γλωσσικής αναρχίας βρίσκονται πολύ κοντά, ό Βαρβέρης μέχρι στιγμής καταφέρνει νά περνά από τις δοκιμασίες χωρίς απώλειες, κατοχυρώνοντας μάλιστα ένα δικό του ύφος. Έτσι, ή φαινομενικά συντηρητική και άπολύτως όρισμένη αισθητική του, έχει ένσωματώσει μιά συνεχή κίνηση, ή οποία τροφοδοτεί έναν έσωτερικό διάλογο, ανακαλώντας, επιλεκτικά, στοιχεία της προηγηθείσης διαδρομής, τά όποια θέτει και πάλι υπό τό φως του παρόντος, δημιουργώντας ένα φάσμα χρωματικά πλούσιο, άνοικτό στην ιστορία της γλώσσας, στό παρελθόν και στό μέλλον της, άνοικτό στην ζωή, αίσθηρό μαζί και παιγνιώδες. Ό μεταφραστής συμπάσχει μέ τή γλώσσα, γίνεται ό ίδιος μέρος της περιπέτειάς της. Αυτή ή τακτική (μάλλον ή καλλιτεχνική ανάγκη) του μεταφραστή Βαρβέρη εφαρμόζεται και στό ανά χείρας ποιητικό διβλίο, έχει σάν κοινή προϋπόθεση τήν πελοίτηση του γράφοντος για τήν επάρκεια του λόγου του και εξαρτάται άμεσα από τήν άπόφασή του νά καταστήσει διακίτευμα κάθε πνευματική και προσωπική πτυχή του.

Η πρόσφατη συγκεντρωτική έκδοση τών ποιημάτων του της περιόδου 1975-1996, ανέδειξε μιά συνεκτική και εξέλικτική πορεία, πιστοποίησε τή διάρκεια και τήν πληρότητα του ποιητικού λόγου του και κατά τή γνώμη μου επέτρεψε τήν παρούσα συλλογή, πού συνίσταται από ποιήματα έμφανώς έτερογενή, τά όποια δέν έχουν προθέσεις ιδρυτικές μιάς καινούριας φάσης, αλλά προϋποθέτουν και αξιοποιούν τό corpus του έργου του. Όμως, δέν πρόκειται για υπόμνημα και άποήχους τών προηγούμενων συλλογών ή για έπισημειώσεις, αλλά για έξακτινώσεις της βασικής θεματικής του Βαρβέρη, της θεματικής του θανάτου.

Η κατακτημένη ώριμότητα και ή πείρα της άνάλογης δοκιμασίας στην μετάφραση, του επιτρέπουν νά

κινείται μέ άνεση ανάμεσα στους συλλαβισμούς της πρώτης δημοτικού και στην άποδομητική άνοια τών γηρατειών, σέ τόνους μάλιστα έμφατικούς, νά μεταπηδά συνεχώς και μέ άξιοσημείωτη άνεση από τους μικρούς θανάτους της καθημερινότητας στις παρυφές της ίδιας της όντολογίας του θανάτου, επιδιώκοντας και επιτυγχάνοντας σέ αυτή τή σπουδή νά μήν ύπάρχει ίχνος φιλολογίας, ούτε ύποψία σπουδαστηριακής έμμονής. Ό ποιητής μιλά έχοντας καταστατικά επιλέξει για έδρα του τήν ήπειρο του θανάτου, όπως δηλοϊ και ό έλλειπτικός τίτλος «Στά ξένα», εύρισκόμενος «δῶθε απ' τ' όνειρο και κείθε από τή γη», όπως προέγραψε ό συχνά ανακαλούμενος, υπό λοξή γωνία, ως φασματικός συνομιλητής, ιδιαίτερα στό τελευταίο και έπιλογικό ποίημα της συλλογής, Κ.Γ. Καρωτάκης.

ΕΙΜΑΣΤΕ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΠΙΚΡΑΜΕΝΟΙ

*Είμαστε άνθρωποι πικραμένοι
Μεγαλώσαμε και είμαστε πολύ πικραμένοι.*

*Δέν μās παρηγορεί ή υγεία:
μιά πλήξη πιά, υγεία έμείς
μόνο νά τήν εύχόμαστε στους συνανθρώπους.*

*Δέν μās παρηγορούν τά χρήματα:
έχουμε τόσα
πού μπορούμε και νά τά άγοράσουμε.*

*Δέν μās παρηγορούν ούτε τά σώματα:
μās παραδίδονται άφειδώς
γιατί τό σφρίγος πάντοτε
ποθοῦσε τή σοφία.*

*Είμαστε άνθρωποι πικραμένοι.
Μεγαλώσαμε και είμαστε πολύ πικραμένοι.*

Αυτό μονάχα μās παρηγορεί.

Όμως ό σαρκασμός δέν όδηγεϊ στην περιχαράκωση, γιατί βρίσκει μιά ρωγμή στην διάθεση, αξιοποιώντας τις διακυμάνσεις του «παρηγορητικού παραδείγματος» του Νίκου Έγγονόπουλου, παρ' ότι ό Βαρβέρης άποφεύγει νά μās δώσει κάποιες έμφανείς σημάνσεις της συνέυρεσής του μέ τόν υπερρεαλιστή, ενώ αντίθετα οι συναντήσεις του μέ άλλους ποιητές, όπως μέ τόν Κ.Π. Καβάφη ή μέ τόν Νίκο Φωκά, άπογράφονται εύκρινως, φθάνοντας στην παραλλαγή κάποιων στίχων του Άλεξανδρινού ή στην ένσωμάτωση του τίτλου της τελευταίας συλλογής του Φωκά *Τό μέτρο της κραυγής μας*. Μάλλον πρόκειται για τή διάκριση ανάμεσα στα ιδιωτικά και τά δημόσια, στα προσωπικά και τά λογοτεχνικά, ανάμεσα στην περιπέτεια της γραφής και τήν άπόληξή της. Η «μυστική» συνάντηση Βαρβέρη και Έγγονόπουλου λαμ-

βάνει χώρα επί τῆς κοινῆς καί καταθλιπτικῆς αἰσθη-
σης τῆς τραγικότητος τῆς ζωῆς, ἐστιάζεται στήν κλι-
μάκωσέ τῆς μέσα στό χρόνο καί ὄχι στή στατικότη-
τα τῆς «ὑπαρξῆς». Ἔτσι, ὁ λόγος τοῦ Βαρβέρη βρί-
σκει στό παίγνιο, στόν αὐτοσαρκασμό καί στό στρα-
μπουλιγμένο χιοῦμορ μιά διέξοδο λυτρωτική, ὅμως
προσωρινή, ἀφοῦ, μέ τό λόγο ενός μετα-υπερρεαλι-
στη, «τίποτα δέν εἶναι τόσο σοβαρό γιά νά ναι παι-
χνίδι». Συνεχίζοντας ἀνατέμνει τήν ἀδιάσειστη νομο-
τέλεια τῶν πραγμάτων διά τοῦ ὀδνηροῦ συναισθή-
ματος τοῦ ἀνθρώπου καί καταλήγει ὄχι στήν ἀπο-
διάρθρωση τοῦ λόγου ἀλλά στήν παρηγορητική χρεῖ-
ση τῆς ἴδιας τῆς τέχνης.

Μέ ἀνάλογη αἰσθησι εὐθύνης ἀντιμετωπίζεται καί
ἡ στιχουργική τεχνική, παρ' ὅτι καί αὕτη ὑπόκειται
στούς ἴδιους ἐπικίνδυνους χειρισμούς τοῦ ποιητῆ. Συ-
νεπῆς συνεπιστής τοῦ ἐλεύθερου στίχου, δέν διστάζει
νά εἰσαγάγει τήν ὁμοιοκαταληξία ὅταν κάπου τό
ῦφος τό ἀπαιτεῖ, ἀλλά ἀρνεῖται νά ἀφεθεῖ στήν ἀγλύ
τῆς «ἐπιστροφῆς», ἀκόμα καί ἐκεῖ ὅπου θά ἀποφόρ-
τιζε τή σατιρική ὀξύτητα. Ἀντίθετα, σέ μιά τέτοια
περίπτωση προχωρεῖ πέρα καί ἀπό τήν παρωδιακή
χρήση τῆς ρίμας, ἀφοῦ διακόπτει βίαια τήν ἀπρόσκο-
πη ροή τῆς λογοτεχνικῆς σύμβασης καί προτιμᾷ νά
προτάξει τό ὑποκείμενο σέ σχέση μέ τή φόρμα, δη-
λαδή νά σοβαρέψει τά πράγματα μέ τρόπο ἀπροσδό-
κητο.

Πικραμένος λοιπόν καί ὄχι πικρός ὁ Βαρβέρης, μέ
μιά ἀριστοκρατική ἀποστασιοποίηση, μπάτλερ τῆς
κάπως ξεπεσμένης λαίδης πού ἀκόμα φέρει τό ἐνδο-
ξο ὄνομα ποίηση, συνεχίζει νά ζεῖ μαζί τῆς καί δι-
πλα μας, νά μᾶς προσφέρει ἕναν τρόπο νά περπα-
τάμε ὄρθιοι, ὁ καθείς στό λασπωμένο μονοπάτι του.
Αὐτό μονάχα μᾶς παρηγορεῖ.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

«Σάν δέσμη ἀπό τριαντάφυλλα»

Ἀνθολογία Κ.Γ. Καρυωτάκη

Ἐκδόσεις Διάμετρος

Ἀθήνα 2001, σ. 146

Τό τοπίο τῶν ἀναγνώσεων τοῦ Καρυωτάκη εἶναι μο-
ναδικό γιά τήν ἀντιφατικότητα καί τήν ἀσυμβατότη-
τα πού χαρακτηρίζει τή σχέση κάθε περιοχῆς μέ τίς
ὑπόλοιπες. Ἀναγνώσεις κοινωνιολογικές, πολιτικές,
ψυχολογικές, ιστορικές, βιογραφικές, φιλολογικές,
ἤρθαν νά διεκδικήσουν, πάντα μέ κάποιον τόνο ἀπο-
κλειστικότητος, τήν «ἀλήθεια» πού κομίζουν τό ἔργο,
ἡ ζωή καί ὁ θάνατος τοῦ ποιητῆ, οἱ τρεῖς συνιστα-
μένες τοῦ «θέματος» Καρυωτάκη. Καμιά κατηγορία
ἀναγνώσεων δέν ὑπῆρξε ψύχραιμη καί ἀποστασιο-
ποιημένη, μιά ὅλες μαζί, ὡς σύνολο πάλι, ἀνέδειξαν

μιά ἀκόμα ἀλήθεια: ὅταν φθάνεις νά ἀγγίξεις τόν
Καρυωτάκη, εἴτε κάπως καί κάπου ταυτίζεσαι, εἴτε
ἡ δυναμική του σέ ἀποβάλλει ἐκτός πεδιάς. Ὅμως, ἡ
ὀγκώδης πλέον σχετική βιβλιογραφία καί ἡ διαχρονι-
κή περιφορά τοῦ φαντάσματος τοῦ «καρυωτακισμοῦ»
ἀναδεικνύουν, ἐκ τῶν ὑστέρων, καί ἕνα ἄλλο γεγο-
νός: ὅλες αὐτές οἱ προσεγγίσεις ἔχουν ἐγγραφῆ ὡς
στοιχεῖα τῆς διαδρομῆς τοῦ ἔργου τοῦ ποιητῆ μέσα
στό χρόνο, ὡς συνέπειες καί παράγωγα τοῦ διαδήμα-
τός του, εἶναι πιά ἀξεχώριστες ἀπό τήν κειμενική
ἀποτύπωση τῶν ποιημάτων. Δέν πρόκειται γιά «πα-
ραναγνώσεις» ἀλλά γιά κανονικές ἀναγνώσεις, τόσο
κανονικές πού αὐτές, μαζί μέ τό ἐξ ἴσου ὑποπτο ἐπί
αὐθαιρεσία ἐνδιαφέρον τοῦ εὐρύτερου ἀναγνωστικοῦ
κοινοῦ, ἐμπέδωσαν τή σημασία καί ἀνέδειξαν τή με-
γαλοσύνη τοῦ ποιητῆ, σέ πείσμα ὅλων τῶν ἀντιρρη-
σεων, παρά τά θεσμικά ἢ ἄλλα ἐρείσματα τους, ἐκθέ-
τοντας τούς προαναγγέλλοντες κάθε τόσο τήν ἐκλειψη
κάθε ἐνδιαφέροντος γιά τήν ὀχληρή αὐτή «περίπτω-
ση».

Βεβαίως, ὁ ὅρος «παραναγνώσεις» δέν θά μπορού-
σε παρά νά προέρχεται ἀπό τήν πλευρά τῶν «φιλο-
λογικῶν» ἀναγνώσεων, πού ἐπί συναπτές δεκαετίες
προσπαθοῦν νά πείσουν πώς τά λιγοστά καί ἰσχνά
ποιήματα τῶν τριῶν μόλις συλλογῶν τοῦ αὐτοκτόνου
τῆς Πρέβεζας δέν συνιστοῦν κάτι τό ἀξιο λόγου, πώς
ὁ ὑπερτιμημένος, λόγω τοῦ «τραγικοῦ τέλους» του
Καρυωτάκης, εἶναι ἕνας ποιητής τοῦ μεγέθους τῶν
ὁμοίως τελευτησάντων Περικλῆ Γιαννόπουλου, Ναπο-
λέοντα Λαπαθιώτη καί Ἀλέξη Τραϊάνου. Ὡς ἐδῶ
καλά, γιατί ὁ καθένας εἶναι χρήσιμο νά ρισκᾷ καί
μάλιστα ἡ μέχρι ἐσχάτων ἀρνηση ἀποδοχῆς τοῦ
ποιητῆ, ἐκ μέρους μιᾶς ὀρισμένης ἐκδοχῆς τῆς φιλο-
λογικῆς κριτικῆς, φώτισε πολύ καθαρά μιά καί
ἀρχήν ἀθέατη ἀλλά ἰδιαίτερα σημαντική πλευρά του:
τά τεκμήρια, τά ὁποῖα ὑποτίθεται πώς ἀπεδείκνυαν
τό ἀτεχνό τοῦ ἀνδρός καί τή μετριότητα τοῦ ἔργου
του. Πρόκειται γιά ἐκεῖνα ἀκριβῶς τά στοιχεῖα πού
σήμερα ἀξιολογοῦνται ὡς ἀπροσδόκητες ὑπερβάσεις
τοῦ ποιητικοῦ ὀρίζοντα τῆς ἐποχῆς του, ὡς προ-
ναγγελία τοῦ ἐπερχόμενου μοντερνιστικοῦ κύματος,
ὡς ὑπόθεσις γιά μιά διαφορετική φορά του. Οἱ ἄλλε-
πᾶλληλοι διασκελισμοί καί οἱ προκλητικά κοινότυπες
ὁμοιοκαταληξίες (π.χ. ἀντηχάει-στά χάη) παρείχαν
κάποτε μιά εὐκόλη ἐπιβεβαίωση σέ βλοσυροῦς φιλο-
λόγους, ἰδανικούς ἴσως στό νά ἀναλύουν παλαιότερες
περιόδους καί νά ἀνασυνθέτουν ἐπεξεργασίες ἐπί νε-
κρῶν ἔργων, μᾶ ἐν ταυτῶ ἀποτελοῦσαν τό ὄριο τῆς
διορατικότητάς τους, πού ἐν τέλει τούς κατέταξε ὡς
παραδειγματικά ἀνεπαρκεῖς νά φωτίσουν τό τοπίο
πού συνιστοῦσε τό δικό τους παρόν. Γιά παράδειγμα
(μόνο παράδειγμα;), ὁ Κ.Θ. Δημαράς δέν ἀποδέχθηκε
κάν ὡς ποιητῆ τόν Καρυωτάκη, καταχώρησε τόν
Βάρναλη στίς ἀφόρητες μετριότητες, ἐπιφυλάχθηκε
σοβαρά ὡς πρὸς τόν Καβάφη, καί ὅλα αὐτά ἐν ἔτει
1949, ὅταν καί οἱ τρεῖς ποιητές εἶχαν ὀλοκληρώσει

τή διαδρομή τους, ό δέ κριτής είχε ήδη στή διάθεσή του αρκετό χρόνο ώστε νά εκτιμήσει ψύχραιμα τό έργο τους, τό όποιο όμως τό βρήκε έλλειπή μερίδα, μετά περισσής επάρσεως κατακεραύνωσε τίς «παραναγνώσεις» (όχι μόνο του Καρυωτάκη αλλά και των υπολοίπων), και έν τέλει, λόγω τής γνώμης του για αυτούς τούς τρεις (και για άλλους, όπως ό Παπαδιαμάντης), ό ίδιος ό Δημαράς μάς παρεδόθη ως ένας κατά τά λοιπά σημαντικός φιλόλογος και ιστορικός τής λογοτεχνίας, πού όμως ζούσε τήν εποχή του και τή λογοτεχνία τής έντελώς φαντασιακά. Φυσικό ήταν, όσοι από τούς επόμενους ακολουθήσαν μέ τόν ίδιο τρόπο (και μέ λιγότερες προϋποθέσεις) τήν «φιλολογική μέθοδο» προσέγγισης του Καρυωτάκη νά εκτεθούν αναλόγως, εκφράζοντας επί δεκαετίες τήν ίδια βασική αντίρρηση, καταφεύγοντας ένίοτε και σέ παραφιλολογικές πρακτικές: κάποιος υπολόγισε, κατά τό δοκούν, τίς πωλήσεις των εκδοθέντων τό 1938 'Απάντων του Καρυωτάκη και τόν αριθμό των ποιημάτων του πού περιελήφθησαν σέ άνθολογίες, για νά αποδείξει πώς οι ποιητές τής πρώτης μεταπολεμικής γενιάς δέν ήταν δυνατόν νά έχουν επηρεαστεί από τόν Καρυωτάκη, αφού κατά τή διάρκεια τής Κατοχής ήταν δύσκολο νά βρουν τά ποιήματά του στα βιβλιοπωλεία... (ένω ή ίδια ή ποιήσή τους βοά περί του αντίθετου).

Πρός τί όμως αυτός ό μακροσκελής πρόλογος και τό μέτωπο αντιπαράθεσης προς τούς ασκούντες τήν «φιλολογική κριτική», νοουμένη ως επαγγελματική διεκπεραίωση ή από καθέδρας διαχείριση των λογοτεχνικών πραγμάτων; 'Ο λόγος είναι πώς κάποια πρώτα ψελλίσματα μάς ειδοποιούν ότι ανοίγει ένας ακόμα κύκλος, όπου πάλι θά καταγγελθούν οι «παραναγνώσεις», δηλαδή ή ίδια ή πραγματικότητα τής καρυωτακικής ποίησης και τής διαδρομής της, τήν όποια πραγματικότητα, δυστυχώς, δέν αξιώθηκαν άλλοι ποιητές, παρ' ότι προσαρμόστηκαν κατά τό δυνατόν στίς νόρμες και εξυπηρετούν θαυμάσια τίς διδακτικές ανάγκες. Φωτεινή εξαίρεση παραμένει ό Γ. Π. Σαββίδης, του όποιου ή διορατικότητα και ή εύφυια (άν θέλετε και ή μεγαλοαστική κοινωνική θέση...), του επέτρεψαν νά αποστασιοποιηθεί από τήν τότε πολιτικά κυρίαρχη έρμηνεία του ποιητικού τοπίου, νά προσεγγίσει μέ φιλολογικά υποδειγματικό τρόπο τόν ποιητή, νά συνδέσει όριστικά τό όνομά του μέ τήν εκ νέου παρουσίασή του, εντάσσοντας έντός τής καρυωτακικής φιλολογίας ένα μεγάλο και αντιπροσωπευτικό φάσμα των «παραναγνώσεων» του. Άλλωστε, εκτός από δύο τρεις φιλολογικά όρθές παραγράφους του Τέλλου Άγρα, τί άλλο θά μπορούσε νά περιλάβει στή σημαίνουσα και περιεκτική κριτικογραφία, τήν όποια παραθέτει στό μνημειώδες τομίδιο του «Ερμής», εκτός από «παραναγνώσεις»; (Βεβαίως, ό Σαββίδης έθεσε και ένα όριο προς τήν πλευρά τής αυθαιρεσίας του «έτσι είναι, γιατί έτσι νομίζω», αλλά αυτή είναι μία άλλη συζήτηση).

Έκτοτε μεσολάβησαν πολλά και πρώτα απ' όλα ή άξεπέραστη και άκρωσ «υποκειμενική» ανάγνωση του Βύρωνα Λεοντάρη, ή ανατροπτική «βιογραφική» ανάγνωση τής Γεωργίας Δάλκου, ή προκλητικά έμμένουσα στίς πολιτικές παραδηλώσεις ανάγνωση τής Χριστίνας Ντουινιά (διδασκικότατη και για τή χροιά κάποιων σημερινών αντιρροήσεων) και άλλες ακόμα, πού προσθέτουν σημαντικά κεφάλαια στήν καρυωτακική βιβλιογραφία, απογράφουν και συγκροτούν όπτικές του καιρού μας μέσω του Καρυωτάκη, αναδεικνύοντας τή διαχρονία του έργου του, ξεπερνώντας και τό πιο ύπουλο ανάχωμα πού δημιούργησε ή άρνηση αποδοχής του ποιητή, μέ κάποια δόση μάλιστα μεγαλοψυχίας: «ήταν αντιπροσωπευτικός τής εποχής του» (παρ' ότι ή περιφέρημη, διαδόχη και ιδρυτική τής καρυωτακικής κριτικής φράση του Τέλλου Άγρα «μάς εξέπερασαν όλους άμέσως και εξακολουθητικά», έχει τοποθετήσει, πρό πολλού και όριστικά, τόν Καρυωτάκη εκτός των ορίων τής δεκαετίας του '20).

Η ανάγνωση του Καρυωτάκη από τόν Θανάση Χατζόπουλο, έναν από τούς πιο αξιόλογους σύγχρονους ποιητές, θέτει τό θέμα τής διάρκειας και τής λειτουργικότητας του Καρυωτάκη σέ νέα βάση. Και μόνο ότι ό Χατζόπουλος δέν αρκέστηκε στήν άσφογη έπιμέλεια του Ημερολογίου των εκδόσεων τής Χαλκίδας «Διάμετρος», πού τή φειτηή χρονιά ήταν αφιερωμένο στον Καρυωτάκη και τό όποιο, μέ βάση τήν πενταετή δόκιμη πορεία του, από μόνο του εξασφαλίζει κάποια δημοσιότητα και προσοχή στή δουλειά του έπιμελητή, αλλά επέλεξε επιπλέον νά άνθολογήσει τόν Καρυωτάκη, δείχνει πώς τόν αντιμετώπιζει σαν κάτι περισσότερο από μία απλή και συμπαθή μεσοπολεμική «περίπτωση». Μάλιστα, μόλις ανοίξει κανείς τήν άνθολογία και διαπιστώσει τήν έκταση τής εισαγωγής (σχεδόν όγδόντα σελίδες), εγκαταλείπει πάραυτα και τήν τελευταία υπόνοια περί μιάς ωραίας και ανώδυνης «άρπαχτής», πού θά προσέθετε έναν ακόμη τίτλο στήν εργογραφία του άνθολόγου, γιατί πλέον είναι φανερό πώς ό νεότερος ποιητής πλησιάζει τόν πρεσβύτερό του διακινδυνεύοντας μία δικιά του ανάγνωση, εκθέτοντας σέ απρόβλεπτους κινδύνους τήν ίδια τήν ποιητική του ταυτότητα.

Έχω παλαιότερα άσχοληθεί μέ τόν Καρυωτάκη και κατά καιρούς επανέρχομαι, παρ' ότι δέν πιστεύω πώς τά μέχρι στιγμής κείμενά μου έχουν προσθέσει κάτι πέραν των όσων έπεσήμανα εδώ. Διαφωνώ άπολύτως μέ τήν προσέγγιση του Θανάση Χατζόπουλου. Δέν μπορώ νά δώ τόν αισθητισμό ως τό βασικό φίλτρο, δια του όποιου μπορεί νά διηθηθεί ή ποίηση του Καρυωτάκη. Θεωρώ όμως τήν ανάγνωση του συννεκτική και ολοκληρωμένη, υποδειγματική σέ αυτή τήν κατεύθυνση. Και μοναδική βέβαια, καθ' ότι ή πρώτη άμυγώς αισθητική, γιατί οι όμοειδεις προσηγηθείσες πάντα προσέφευγαν στήν έλικουρία άλλότριων δανειών, άρχής γενομένης από τόν Τέλλο Άγρα. Τό

Ημερολόγιο λοιπόν και η Άνθολογία του Θανάση Χατζόπουλου, εγγράφονται σαν μία αυθεντική στιγμή της διαδρομής του Καρυωτάκη μέσα στο χρόνο, συνιστούν μία αξία και πρωτότυπη «παρανάγνωσή» του, δηλαδή ένα ακόμα (μή αναμενόμενο...) στοιχείο της καρυωτακικής πραγματικότητας.

ΕΛΕΝΑ ΧΟΥΖΟΥΡΗ

Η στρατιωτική ζωή
στη νεοελληνική λογοτεχνία
Έκδόσεις Μεταίχμο
Αθήνα 2001, σ. 156

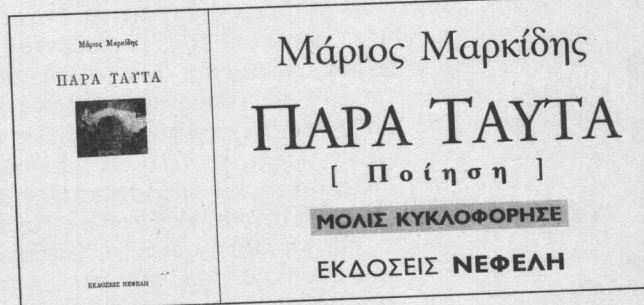
Η απόφαση της Έλενας Χουζούρη, να ασχοληθεί με τη λογοτεχνία που αναφέρεται στο στρατό και κυρίως στη στρατιωτική θητεία, φαίνεται παρακινδυνευμένη, γιατί μέχρι πρόσφατα ο χώρος αποτελούσε άβυσσο για το γυναικείο φύλο. Αφού όμως οι γυναίκες έχουν ήδη περάσει τις πύλες του στρατοπέδου, έστω και αν κυρίως ως διοικητικό προσωπικό, αλλά και δοκιμάζονται στη «στρατιωτική λογοτεχνία», όχι μόνο φθάνοντας μέχρι τον περίβολο του στρατοπέδου, όπου κάποιες έκστασιαζόμενες από τον ήχο της σάλπιγγος απλώς φλυαρούν, αλλά και με αξιώσεις ως την έσω πραγματικότητα της θητείας (Μαρία Σκιαδαρέση, 1997), ήταν πλέον αναμενόμενο μία σημερινή παρουσίαση να ξεφύγει από την αποκλειστική αρμοδιότητα των ανδρών. Βεβαίως προηγήθηκε κατά τη δεκαετία του '80 μία πρώτη εμπλοκή των γυναικών στο όλο θέμα, μέσω της «Επιτροπής για το στρατό», η οποία, εκτός από την οργάνωση των ένστολων εμφανίσεων στρατιωτών σε πορείες και εκδηλώσεις, εξέδιδε και ένα περιοδικό με ουσιαστική συμμετοχή γυναικών στην άρθρογραφία.

Τά χρόνια βέβαια πέρασαν και έτσι η παρούσα έκδοση παραγγέλθηκε και υποστηρίχθηκε από το Ίνστιτούτο Αμυντικών Αναλύσεων του ΥΠΕΘΑ. Ο στρατός και η εμπειρία της στρατιωτικής θητείας ενδιαφέρουν πλέον ως θεματική και με αυτό τον τρόπο έχει δομηθεί η μελέτη της Χουζούρη. Ως χαρτογράφηση του τοπίου είναι συστηματική και ιδιαίτερα χρήσιμη, παρά τις ελλείψεις που είναι φυσικό να υπάρχουν σε μία τέτοια απόπειρα, περιορισμένης μάλιστα έκτασης. Φαντάζομαι πώς, σε μία δεύτερη και πάλι αναλυτική έκδοση, τα όποια κενά θα καλυφθούν, δεν πρέπει όμως να χαθεί το βασικό προτέρημα του βιβλίου: ο χαρτογραφικός του χαρακτήρας, που δεν περιορίζεται στη βιβλιογραφική καταγραφή αλλά αναφέρεται και στην προσέγγιση των ιδίων των λογοτεχνικών κειμένων. Τά ερμηνευτικά σχήματα και τά συμπεράσματα κοινωνιολογικής ή πολιτικής τάξης

είναι βέβαια απαραίτητα και ενδιαφέροντα, αλλά μπορούν μόνο να έπονται μιας επαρκούς παρουσίας, μπορούν να περιμένουν. Έπειδή όμως, όπως σημειώνει άλλωστε η Χουζούρη, η στρατιωτική λογοτεχνία κατά τό μεγαλύτερο μέρος της έχει βιοματικό χαρακτήρα και έπιμένει στην ατμόσφαιρα του στρατοπέδου και της θητείας, θά έπισημάνω την έλλειψη μιας συναφούς αλλά ιδιαίτερα ένδεικτικής κατηγορίας κειμένων, όπου η «ψυχολογία» των στρατευμένων συχνά βρήκε διέξοδο: πρόκειται για τά στιχάκια που φτιάχνονται εντός τούς στρατού και μεταδίδονται από «σειρά» σε «σειρά», κοσμούν τοίχους, τουαλέτες και σκοπιές, αξιώνονται την αναγνωστική σχέση σε απείρως μεγαλύτερη έκταση και ένταση από τά καθαυτό λογοτεχνικά έργα, πολλά δέ έξ αούτων υπερβαίνουν σε λογοτεχνικότητα κάποια από τά έργα που καταχωρούνται στην καθαυτό περιοχή της «λογοτεχνίας του στρατού». Άρκετά στιχάκια έχουν βγει εκτός των τειχών και είτε τροφοδότησαν έξοχα ρεμπέτικα και νεότερα λαϊκά τραγούδια (τά έχει συγκεντρώσει ο Γιώργης Ξεάρχος), είτε παρουσιάστηκαν έπιμελημένα από λογοτέχνες (Θανάσης Παπαθανασόπουλος, Ντίνος Χριστιανόπουλος, Τάσος Κόρφης), εν συνόλω αποτελούν μία έξαιρετικά ενδιαφέρουσα νότα της στρατιωτικής θεματογραφίας και μάλιστα μερικά φθάνουν να είναι ένδεικτικά της συνθήκης κάτω από την όποια γράφονται και τά λογοτεχνικά κείμενα.

Άρχισε, χέρι μου δεξί, πάρε χαρτί και πένα,
και του στρατού τά βάσανα γράφε τα ένα ένα.
Σε κάθε περίπτωση, η δουλειά της Έλενας Χουζούρη είναι ενδιαφέρουσα, θέτει τίς βάσεις για την ένδελεχή μελέτη ενός θέματος ουσιαστικά παρθένου και αξίζει να δοθηθεί με πληροφορίες, υποδείξεις και υλικό.

Κώστας Βούλγαρης

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΟΥ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Δ.Φ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, Τρίτομο

του Γιώργου Αγγελόπουλου

Η πλειοψηφία των μελετών που εξετάζουν τη σχέση εθνικής συγκρότησης και εκπαιδευτικού συστήματος εστιάζουν την προσοχή τους στο λόγο περί του εθνικού ρόλου της εκπαίδευσης, στο εθνικιστικό ιδεολογικό περιεχόμενο της εκπαιδευτικής διαδικασίας και στις εθνοκεντρικές αντιλήψεις μερίδας των εκπαιδευτικών. Ο ρόλος των συνδικαλιστικών φορέων των εκπαιδευτικών, ως φορέων της εθνικής ιδεολογίας, συχνά απουσιάζει από σχετικές με την εκπαίδευση μελέτες. Το κενό αυτό επιχειρεί να καλύψει το τρίτομο έργο του Δημήτρη Χαραλάμπους, προϊόν συνεργασίας του συγγραφέα με την Παγκύπρια Οργάνωση Ελλήνων Δασκάλων.

Η συγγραφή της ιστορίας του διδασκαλικού συνδικαλισμού τοποθετείται σε συνάρτηση με τις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες της κυπριακής κοινωνίας και ιδίως των Ελληνοκυπρίων. Βασική υπόθεση εργασίας του Χαραλάμπους είναι ότι «η άποικιοκρατία άσκησε καθοριστική επίδραση στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του διδασκαλικού συνδικαλισμού και τοποθέτησε τα εθνικά αιτήματα ως προτεραιότητα του λόγου των διδασκαλικών οργανώσεων» (σ. 19). Για να επιβεβαιώσει την υπόθεσή του ο συγγραφέας εξετάζει τη δράση και το στερεότυπο του δασκάλου, τις δράσεις και τα στερεότυπα των συλλογικών διδασκαλικών οργανώσεων και τις ύπαρκτες ή προτεινόμενες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, πάντα σε σχέση με τις διαδικασίες εθνικής συγκρότησης στην Κύπρο στην περίοδο 1898-1960.

Ο Χαραλάμπους επισημαίνει ότι η προσπάθεια εδραίωσης της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας στην Κύπρο συμβαδίζει με την ανάπτυξη της δημοτικής εκπαίδευσης. «Η εκπαίδευση επιλέγεται (από την Ελληνοκυπριακή ηγεσία) ως το προσφορότερο πεδίο για το μεσοπρόθεσμο και μακροπρόθεσμο έλεγχο της εθνικής ιδεολογίας και δραστηριότητας» (σ. 186). Οι παρατηρήσεις αυτές βέβαια δεν αποτελούν πρωτόγνωρες διαπιστώσεις. Η ιδιαίτερη όμως συμβολή του έργου εντοπίζεται στην αναγνώριση των διαφορετι-

κών μορφών και εκφάνσεων που συνθέτουν τη σχέση εθνικής συγκρότησης και διδασκαλικού συνδικαλισμού ανάλογα με τα ιστορικά συγκείμενα.

Σε γενικές γραμμές, θά μπορούσαμε να πούμε ότι ο συγγραφέας διατυπώνει ένα σχήμα τριών φάσεων (τέλη 19ου αιώνα έως τη δεκαετία του 1920, 1920 έως το τέλος του Β΄ Π.Π., μέσα του 1940 έως το 1960). Η πρώτη περίοδος χαρακτηρίζεται από ριζικές αλλαγές στη δημοτική εκπαίδευση της Κύπρου. Η προνεωτερική κυπριακή κοινωνία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε οργανώσει ένα σύστημα δημοτικής εκπαίδευσης που βασιζόταν στην ύπαρξη δημοδιδασκάλων οι οποίοι εργάζονταν ή έτεροαπασχολούνταν σε σχολεία συντηρούμενα από τις τοπικές αγροτικές κοινότητες και τις θρησκευτικές αρχές. Η εδραίωση της άποικιοκρατίας στις αρχές του 20ού αιώνα ουσιαστικά συμβαδίζει με την είσοδο της κυπριακής κοινωνίας στην εποχή της νεωτερικότητας και της προσπάθειας εμπέδωσης των εθνικών ταυτοτήτων. Σ' αυτό το πλαίσιο το υπάρχον σύστημα δημοτικής εκπαίδευσης δεν επαρκούσε πλέον ούτε για τις ανάγκες της άποικιοκρατικής διοίκησης αλλά ούτε και των Κυπρίων. Το κάθε ένα από τα εμπλεκόμενα μέρη αναγνώριζε στη δημοτική εκπαίδευση διαφορετικές προτεραιότητες. Η υπέρβαση του προνεωτερικού εκπαιδευτικού σχήματος αρχίζει δειλά με τους νόμους του 1892 και του 1895 (που προωθούν την επαγγελματοποίηση του διδασκαλικού επαγγέλματος) και συνεχίζεται μέσα από αντιπαραθέσεις μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1940. Οι φορείς της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας σ' αυτήν την περίοδο επιχειρούν να διατηρήσουν το σύστημα της κοινοτικής αυτοδιοίκησης της δημοτικής εκπαίδευσης. "Όμως το σύστημα δεν ήταν βιώσιμο στο βαθμό που οι τοπικές κοινότητες αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στην κάλυψη της άμοιβης των δασκάλων, παρόλο που ταυτόχρονα απαιτούσαν από αυτούς να έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην προσπάθεια καλλιέργειας της εθνικής συλλογικότητας." Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο συγγραφέας, «υπό τις συν-

θήκες αυτές ή διδασκαλική τάξη και οι συλλογικές της εκφράσεις, έως και τό 1920 τουλάχιστον, βίωναν μία θεμελιώδη αντίφαση, αφού έπρεπε νά υπερασπίζονται γιά ευνόητους έθνικούς λόγους ένα διοικητικό σύστημα, τό όποιο ύποδεικνυόταν ως ό γενεσιουργός παράγοντας τής οικονομικής έξαθλίωσης και τών άλλων δυσμενών όρων εργασίας τών δασκάλων» (σ. 556). Ό διδασκαλικός συνδικαλισμός τής πρώτης περιόδου προσπαθεί, χωρίς ούσιαστική έπιτυχία, νά θρει διέξοδο από τά προβλήματα πού γεννούν αυτές οι αντίφασεις. Οι δάσκαλοι αρχίζουν βαθμιαία νά διαιρούνται ανάμεσα σέ αυτούς πού ύποστηρίζουν και σέ αυτούς πού αντιτίθενται στην ύπαλληλοποίηση. Η αντίφαση ανάμεσα στό δάσκαλο έθνικό λειτουργό και τόν δάσκαλο ύπάλληλο τοῦ άποικιακού κράτους δέν επιλύεται πραγματικά σέ όλη τή διάρκεια τής άποικιοκρατίας.

Στή δεύτερη περίοδο (1920-1940) ή σχέση διδασκαλικού συνδικαλισμού και έθνικής συγκρότησης τοποθετείται μέσα σέ ένα διαφορετικό πλαίσιο. Ό εκπαιδευτικός νόμος τοῦ 1929 παραχωρεί τόν έλεγχο τής δημοτικής εκπαίδευσης στά χέρια τοῦ κράτους. Παράλληλα, νέοι παράγοντες έμφανίζονται: ή έπιρροή τών σοσιαλιστικών ιδεών, ή δημιουργία συνδικαλιστικών όργανώσεων τών επαγγελματικών ομάδων στην Κύπρο, ή δημιουργία πολιτικών κομμάτων, οι διαφωνίες ανάμεσα σέ δημοτικιστές και καθαρευουσιάνους και τέλος οι έπιρροές τοῦ Β΄ Π.Π. και τοῦ Έλλαδικού Έμφύλιου. Υπό τό πρίσμα αυτών τών συγκεκριμένων ανακατατάξεων θά πρέπει νά γίνει κατανοητή και ή πρόταση πού διατυπώνεται στά μέσα τής δεκαετίας τοῦ 1930 γιά κοινή διδασκαλική όργάνωση και άπορρίπτεται από τούς Τουρκοκύπριους (σ. 333) καθώς και ή ίδρυση στά 1936 από τίς έλληνοκυπριακές και τίς τουρκοκυπριακές διδασκαλικές όργανώσεις κοινού Συνεργατικού Ταμειτηρίου Διδασκάλων Κύπρου. Οι διδασκαλικές συνδικαλιστικές όργανώσεις δοκιμάζονται από ριζεις ανάμεσα σέ αυτούς πού ύποστηρίζουν και σέ αυτούς πού αντιτίθενται στην ύπαλληλοποίηση, ανάμεσα σέ σοσιαλιστές και έθνικιστές, και ανάμεσα σέ υπέρμαχους τής δημοτικής και τής καθαρεύουσας. Κάθε μία από αυτές τίς διαιρέσεις εμπλέκει και χρησιμοποιεί τήν επίκληση τής έθνικής ιδεολογίας σά έπιχειρηματά της ενάντια στους αντιπάλους της.

Η τρίτη περίοδος (1940-1960) χαρακτηρίζεται από τήν ένταση στίς διακοινοτικές σχέσεις στην Κύπρο, τήν ένοπλη δράση τής ΕΟΚΑ και τήν άνεξαρτησία τής Κύπρου. Οι διδασκαλικές όργανώσεις βρίσκονται σέ μία θέση άμυνας καθώς πολλά μέλη τούς δραστηριοποιούνται ενάντια στην άποικιοκρατία ενώ παράλληλα προβάλλονται μέ διακριτικό τρόπο συνδικαλιστικά αίτήματα πρós τήν άποικιακή κυβέρνηση. Έπανερχεται έτσι, σ' αυτήν τήν περίοδο, μία στενή σύνδεση τών έθνικών αίτημάτων και τοῦ διδασκαλικού συνδικαλισμού.

Μέσω τής συζήτησης γιά τό διδασκαλικό συνδικαλισμό ό Χαραλάμπους συνεισφέρει σέ μία ευρύτερη κατανόηση τής κυπριακής κοινωνίας. Οι πολιτικές όψεις τής εμπέδωσης τών έθνικών ταυτοτήτων στην Κύπρο προβάλλουν μέσα από μία πληθώρα πτυχών τής ανάλυσης, όπως: α) τά έπιχειρήματα πού διατυπώθηκαν στίς συγκρούσεις γιά τό αίτημα τής ύπαλληλοποίησης. Ό συγγραφέας επιλέγει πηγές πού φανερώνουν ότι όσοι απέρριπταν τήν ύπαλληλοποίηση επικαλούνταν στερεότυπα τό έθνικό ζήτημα (σ. 269). Σέ ένα από τά χωρία πού παραθέτει διαβάζουμε: «τό αίτημα γιά τήν ύπαλληλοποίηση είναι "προδοτικό" και όσοι... (τό ύποστηρίζουν)... εμπνέονται από τάς στομαχικές τών όρέξεις, χωρίς νά συμβουλευθώσι και τήν Έλληνικήν καρδίαν των, χωρίς νά σκεφθώσι και τήν δούλην Πατρίδα των» (άπόσπασμα από έφημερίδα τής 6/7/1929, σ. 275). β) Η θεωρούμενη αντίφαση σοσιαλιστικής και έθνικής ιδεολογίας (όπως διατυπώνεται στό αίτημα «Έλληνες και όχι ελληνικά κεφάλια γεμισμένα μέ ιδέες και άρχές λαών και τόπων πού δέν τούς μοιάζουμε σέ τίποτα», σ. 223) και ή διαμάχη σχετικά μέ τό ζήτημα τής έγγραφής τής Παγκύπριας Διδασκαλικής Όργάνωσης ως συντεχνίας. γ) Η σύγκρουση δημοτικιστών-καθαρευουσιάνων. δ) Η διαφωνία γιά τό κείμενο παρέμβασης στά τεκταινόμενα στή διάρκεια τοῦ Έλληνικού Έμφύλιου (1948) και ή διάσπαση τής Παγκύπριας Διδασκαλικής Όργάνωσης. ε) Τέλος, ή εργαλειική επίκληση τής έθνικής ιδεολογίας καθώς και ή χρησιμοποίηση τοῦ έθνικού ρόλου τών δασκάλων ως συμβολικά κεφαλαίου στην προσπάθεια τών διδασκαλικών συνδικαλιστικών όργανώσεων νά πετύχουν ευνοϊκότερες ρυθμίσεις τεκμηριώνουν τίς ύποθέσεις εργασίας τοῦ συγγραφέα.

Η συζήτηση τής σχέσης διδασκαλικού συνδικαλισμού και έθνικής συγκρότησης προκαλεί συχνά στόν άναγνώστη έρωτήματα σχετικά μέ τήν εξέλιξη τών τουρκοκυπριακών διδασκαλικών όργανώσεων και τίς έπαφές Έλληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων δασκάλων. Οι άναφορές τοῦ Χαραλάμπους σά σημεία συνάντησης τών Τουρκοκυπρίων και τών Έλληνοκυπρίων εκπαιδευτικών είναι περιορισμένες. Η έπίσημανση αυτή προσφέρει μία έπιπλέον διάσταση στην κατανόηση τής κυπριακής κοινωνίας: ή πρωτοβάθμια εκπαίδευση βασικά στόχευε στόν περιορισμό τών διακοινοτικών έπαφών, στην άνάιρεση τών διαδικασιών όσμωσης Έλληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων και στή συγκρότηση δύο διακριτών έθνικών ομάδων.

Συμπερασματικά, ή συμβολή τοῦ συγκεκριμένου έργου τοποθετείται σέ δύο επίπεδα: άφενός στην κριτική άνασκόπηση τής ιστορίας τοῦ διδασκαλικού συνδικαλισμού στην Κύπρο. Άφετέρου, στην άποδόμηση τών διαδικασιών έθνικής συγκρότησης τών Έλληνοκυπρίων συνδέοντας τήν έθνική ιδεολογία μέ τήν καθημερινότητα και τίς άνάγκες τών φορέων της.